आदिकवि वाल्मीकिको अमर काव्य

वाल्मीकि रामायण

सरल नेपालीमा

सात काण्ड · उनान्साठी अध्याय · मूल संस्कृत श्लोकसहित

उपेन्द्र धमाला

यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले।
तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति॥

— बालकाण्ड १।२।३६

जबसम्म पृथ्वीमा पर्वत र नदीहरू रहनेछन्,
तबसम्म संसारमा रामायणको कथा फैलिरहनेछ।

वाल्मीकि रामायण

सरल नेपालीमा

लेखक

उपेन्द्र धमाला

© २०८३ उपेन्द्र धमाला। सर्वाधिकार सुरक्षित।
यस पुस्तकको कुनै पनि अंश लेखकको लिखित अनुमतिबिना पुनःप्रकाशन, प्रतिलिपि वा वितरण गर्न पाइने छैन।
पुस्तकमा प्रयोग गरिएका सबै चित्र सार्वजनिक क्षेत्र (Public Domain) का हुन्।

upendradhamala.com.np

विषयसूची

प्रस्तावना

रामायण: एक परिचय

रामायण र नेपाल

बालकाण्ड

१. आदिकविको पहिलो श्लोक

२. अयोध्या र राजा दशरथ

३. पुत्रेष्टि यज्ञ र चार राजकुमार

४. विश्वामित्रको माग

५. ताडका वध र यज्ञरक्षा

६. बाटोका कथा: गङ्गावतरण

७. अहिल्याको उद्धार

८. मिथिलामा शिवधनु

९. राम-सीता विवाह

१०. परशुरामसँग भेट

अयोध्याकाण्ड

११. युवराज अभिषेकको तयारी

१२. मन्थराको कुरा

१३. कैकेयीका दुई वरदान

१४. रामको स्वीकार

१५. सीता र लक्ष्मणको साथ

१६. अयोध्याबाट विदाइ

१७. भरद्वाज आश्रम र चित्रकूट

१८. दशरथको देहत्याग

१९. भरतको फिर्ती

२०. भरत-मिलाप र पादुका

२१. अत्रि र अनसूया

अरण्यकाण्ड

२२. दण्डकारण्यमा

२३. अगस्त्य र पञ्चवटी

२४. शूर्पणखा

२५. खर-दूषण

२६. सुनौलो मृग

२७. सीताहरण र जटायु

२८. रामको विलाप

२९. कबन्ध र शबरी

किष्किन्धाकाण्ड

३०. हनुमानसँग पहिलो भेट

३१. सुग्रीवसँग मित्रता

३२. बाली वध

३३. वर्षा ऋतु र लक्ष्मणको क्रोध

३४. चारै दिशामा खोजी

३५. सम्पाति र समुद्रको किनार

सुन्दरकाण्ड

३६. समुद्र लङ्घन

३७. लङ्कामा खोजी

३८. अशोकवाटिकामा सीता

३९. हनुमान-सीता भेट

४०. वाटिका विध्वंस र रावणको दरबार

४१. लङ्कादहन र फिर्ती

युद्धकाण्ड

४२. रावणको सभा र विभीषण

४३. समुद्रमाथि सेतु

४४. अङ्गद दूत र युद्धको आरम्भ

४५. नागपाश

४६. कुम्भकर्ण

४७. मूर्च्छा र सञ्जीवनी

४८. इन्द्रजित् वध

४९. राम-रावण युद्ध

५०. मन्दोदरीको विलाप र विभीषणको राज्याभिषेक

५१. सीताको अग्निपरीक्षा

५२. पुष्पक विमानमा फिर्ती

५३. रामराज्याभिषेक

उत्तरकथा (उत्तरकाण्ड)

५४. अगस्त्यले सुनाएका पुराना कथा

५५. सीता परित्याग

५६. लव र कुश

५७. अश्वमेध यज्ञ र रामायण गान

५८. सीताको धरती प्रवेश

५९. रामको महाप्रस्थान

परिशिष्ट

क. पात्र परिचय

ख. वंशावली

ग. रामको यात्रा

घ. श्लोक सूची

ङ. शब्दार्थ

च. सन्दर्भ सामग्री र चित्रका स्रोत

प्रस्तावना

रामायण हाम्रो घरघरको कथा हो। हजुरबुबा-हजुरआमाको मुखबाट सुनेका कथा, टेलिभिजनमा हेरेका दृश्य, विद्यालयमा पढेका भानुभक्तका पद्य, र चाडपर्वमा गाइने भजन — हामी सबैले कुनै न कुनै रूपमा रामायणसँग हुर्किएका छौँ।

तर यति नजिकको कथा भए पनि हामीमध्ये धेरैले यसको मूल स्रोत, आदिकवि वाल्मीकिको रामायण, कहिल्यै पढ्न पाएका छैनौँ। वाल्मीकि रामायण संस्कृतमा छ, र चौबीस हजार श्लोकको यो महाकाव्य साधारण पाठकका लागि सजिलो छैन। यसबीच हामीले सुनेका धेरै कथा पछिका ग्रन्थ र लोकपरम्पराबाट आएका हुन्, जुन मूल वाल्मीकिमा छैनन्।

यही खाडल पुर्ने प्रयास हो यो पुस्तक।

यो पुस्तक के हो?

यो वाल्मीकि रामायणको सरल नेपाली गद्यमा लेखिएको कथा हो। यो शब्दशः अनुवाद होइन। मूल कथाको क्रम, घटना र भावलाई नबिगारी सबै उमेरका पाठकले सजिलै बुझ्ने भाषामा लेखिएको पुनर्कथन हो।

यसको उद्देश्य बाह्र वर्षको बालक र अस्सी वर्षका हजुरबुबा दुवैले एकसाथ पढेर रमाउन सकून् भन्ने हो।

कसरी पढ्ने?

पुस्तक सात काण्ड र उनान्साठी अध्यायमा बाँडिएको छ। हरेक अध्याय एउटा घटनामा केन्द्रित छ र पाँचदेखि दस मिनेटमा पढ्न सकिन्छ। चाहे एकै बसाइमा पढ्नुहोस्, चाहे हरेक रात एक अध्याय।

अध्यायहरूमा दुई किसिमका विशेष बक्स छन्:

- **श्लोक:** महत्त्वपूर्ण ठाउँमा वाल्मीकिको मूल संस्कृत श्लोक र त्यसको सरल नेपाली अर्थ दिइएको छ। श्लोकपछि काण्ड, सर्ग र श्लोक सङ्ख्या पनि दिइएको छ, ताकि इच्छुक पाठकले मूल ग्रन्थमा खोज्न सकून्।
- **के तपाईंलाई थाहा छ?:** हरेक अध्यायको अन्त्यमा रोचक तथ्य र लोकप्रचलित कथा तथा मूल वाल्मीकिबीचको फरक बताइएको छ। लक्ष्मणरेखा, शबरीका जुठा बयर, अहिल्या ढुङ्गा बनेको कथा — यस्ता धेरै प्रसिद्ध प्रसङ्ग वाल्मीकिमा छैनन्। यी बक्सले हामीले सुन्दै आएका कथाको स्रोत बुझ्न मद्दत गर्छन्।

केही स्पष्टीकरण

नाम: पात्रहरूका नाम नेपालमा प्रचलित रूपमा लेखिएका छन् — कौशल्या, वशिष्ठ, अहिल्या, बाली। संस्कृत श्लोकभित्र भने मूल रूप नै राखिएको छ।

संवेदनशील प्रसङ्ग: रामायणमा केही प्रसङ्ग छन्, जुन आजका पाठकलाई कठिन लाग्न सक्छन् — बाली वध, सीताको अग्निपरीक्षा, सीता परित्याग। यस्ता प्रसङ्गमा हामीले आफ्नो टिप्पणी नथपी मूल कथामा जे छ, त्यही सम्मानपूर्वक राख्ने प्रयास गरेका छौँ। सबै उमेरका पाठकलाई ध्यानमा राखेर केही अत्यन्त कठोर वाक्य र विवरण भने छोटकरीमा राखिएका छन्।

उत्तरकाण्ड: धेरै विद्वान् उत्तरकाण्डलाई पछि थपिएको भाग मान्छन्। तर परम्परामा यो रामायणकै अंश मानेर पढिन्छ। त्यसैले यसलाई "उत्तरकथा" का रूपमा पुस्तकको अन्त्यमा राखिएको छ।

यो पुस्तक पढेर कुनै एक पाठकले पनि मूल वाल्मीकि रामायण पढ्ने प्रेरणा पाए भने हाम्रो प्रयास सफल हुनेछ।

— उपेन्द्र धमाला

रामायण: एक परिचय

आदिकवि र आदिकाव्य

रामायणका रचनाकार महर्षि वाल्मीकि हुनुहुन्छ। उहाँलाई "आदिकवि" अर्थात् पहिलो कवि भनिन्छ, र रामायणलाई "आदिकाव्य" अर्थात् पहिलो काव्य। परम्पराअनुसार वाल्मीकि रामका समकालीन हुनुहुन्थ्यो। रामायणकै कथाअनुसार सीताले उहाँकै आश्रममा लव र कुशलाई जन्म दिनुभएको थियो, र उहाँले ती दुई बालकलाई यो काव्य सिकाउनुभएको थियो।

संरचना

वाल्मीकि रामायणमा करिब चौबीस हजार श्लोक छन्, जुन पाँच सयभन्दा बढी सर्ग र सात काण्डमा बाँडिएका छन्:

काण्ड	मुख्य कथा	यस पुस्तकका अध्याय
बालकाण्ड	रामको जन्म, बाल्यकाल र विवाह	१–१०
अयोध्याकाण्ड	कैकेयीका वरदान, वनवास, दशरथको मृत्यु	११–२१
अरण्यकाण्ड	वनको जीवन, सीताहरण	२२–२९
किष्किन्धाकाण्ड	हनुमान र सुग्रीवसँग भेट, सीताको खोजी	३०–३५
सुन्दरकाण्ड	हनुमानको लङ्का यात्रा	३६–४१
युद्धकाण्ड	लङ्काको युद्ध, रावण वध, राज्याभिषेक	४२–५३
उत्तरकाण्ड	सीता परित्याग, लव-कुश, रामको महाप्रस्थान	५४–५९

श्लोक किन "श्लोक"?

रामायणको पहिलो श्लोक वाल्मीकिको मुखबाट शोकका क्षणमा आफैँ निस्किएको थियो। व्याधले क्रौञ्च पक्षी मारेको देखेर उहाँको करुणाबाट जन्मिएको त्यो छन्दलाई उहाँले "श्लोक" नाम दिनुभयो। यो कथा यस पुस्तकको पहिलो अध्यायमा छ।

रामायणका अनेक रूप

वाल्मीकिपछि हजारौँ वर्षमा रामकथा अनेक भाषा र रूपमा फैलियो। तीमध्ये केही प्रमुख:

- **अध्यात्म रामायण:** संस्कृतमा लेखिएको, भक्ति र दर्शनमा केन्द्रित रामायण।
- **रामचरितमानस:** गोस्वामी तुलसीदासले सोह्रौँ शताब्दीमा अवधी भाषामा लेखेको रामायण। उत्तर भारत र नेपालको तराईमा यो सबैभन्दा लोकप्रिय छ। केवट, अङ्गदको खुट्टा, लक्ष्मण-परशुराम संवादजस्ता धेरै प्रसिद्ध प्रसङ्ग यहीँबाट आएका हुन्।
- **भानुभक्त रामायण:** आदिकवि भानुभक्त आचार्यले उन्नाइसौँ शताब्दीमा नेपाली भाषामा लेखेको रामायण। यो अध्यात्म रामायणमा आधारित छ र नेपाली साहित्यको अमूल्य निधि हो।
- **अन्य भाषामा:** तमिलमा कम्बन, बङ्गालीमा कृत्तिवास, र थाइल्यान्ड, इन्डोनेसिया, कम्बोडियाजस्ता देशमा पनि आफ्नै रामकथा छन्।

हरेक रामायणको आफ्नै सुन्दरता छ। यस पुस्तकले भने सबैको मूल, वाल्मीकि रामायणलाई आधार मानेको छ।

वाल्मीकि र लोकप्रचलित कथाबीचको फरक

हामीले सुन्दै आएका धेरै कथा वाल्मीकिमा छैनन्, वा फरक रूपमा छन्। उदाहरणका लागि:

- अहिल्या ढुङ्गा बनेकी थिइनन्, अदृश्य भएर तपस्या गरिरहेकी थिइन्।

- लक्ष्मणरेखाको प्रसङ्ग छैन।
- शबरीले जुठा बयर खुवाएको प्रसङ्ग छैन।
- सेतु बनाउँदा लोखर्केको कथा छैन।
- सीता परित्यागमा धोबीको कथा छैन।

यी फरकहरू पुस्तकभरि "के तपाईंलाई थाहा छ?" बक्समा बताइएका छन्। यसको उद्देश्य कुनै परम्परालाई सानो देखाउनु होइन, बरु कुन कथा कहाँबाट आयो भन्ने बुझाउनु हो।

रामायण र नेपाल

रामायण नेपालका लागि टाढाको कथा होइन। परम्पराअनुसार यस कथाका धेरै महत्त्वपूर्ण पात्र र घटना आजको नेपालको भूमिसँग जोडिएका छन्।

सीताको मिथिला

वाल्मीकि रामायणमा राजा जनकको राज्य मिथिला हो, र सीता जनककी छोरी हुनुहुन्छ। परम्पराअनुसार जनकको राजधानी आजको नेपालको जनकपुरधाम मानिन्छ। यही कारण नेपालमा सीतालाई "जानकी" र "मिथिलाकी छोरी" भनेर विशेष श्रद्धा गरिन्छ।

- **जानकी मन्दिर, जनकपुर:** सीतालाई समर्पित यो भव्य मन्दिर नेपालका सबैभन्दा प्रसिद्ध मन्दिरमध्ये एक हो।
- **धनुषा:** धनुषा जिल्लाको नाम रामले भाँचेको शिवधनुसँग जोडिएको छ। धनुषाधाममा धनुको टुक्रा खसेको लोकमान्यता छ।
- **विवाह पञ्चमी:** परम्पराअनुसार राम र सीताको विवाह मंसिर शुक्ल पञ्चमीमा भएको मानिन्छ। यो दिन जनकपुरमा ठूलो उत्सव हुन्छ र नेपाल तथा भारतबाट हजारौँ भक्तजन आउँछन्।

वाल्मीकि आश्रम

नेपालको पश्चिम चितवन र नवलपरासी क्षेत्रमा, त्रिवेणीनजिक, वाल्मीकि आश्रम रहेको परम्परागत मान्यता छ। स्थानीय विश्वासअनुसार सीताले यहीँ लव र कुशलाई जन्म दिनुभएको थियो र वाल्मीकिले यहीँ रामायण रच्नुभएको थियो।

कौशिकी र हिमालय

वाल्मीकि रामायणमा विश्वामित्रकी दिदी सत्यवती हिमालयबाट बग्ने कौशिकी नदी बन्नुभएको कथा छ। नेपालबाट बग्ने कोशी नदीलाई परम्परागत रूपमा कौशिकीसँग जोडिन्छ।

रामायणमा हिमालयको पनि बारम्बार उल्लेख छ। नारदले रामलाई "धैर्यमा हिमालयजस्तै" भन्नुभएको छ। हनुमानले लक्ष्मणका लागि ल्याउनुभएको औषधि पर्वत पनि हिमालयकै थियो।

नेपालको आदर्श वाक्य

"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी" — अर्थात् जननी र जन्मभूमि स्वर्गभन्दा पनि महान् हुन्छन् — नेपालको राष्ट्रिय आदर्श वाक्य हो। यो वाक्यलाई धेरैले रामको वचन मान्छन्। तर यो वाल्मीकि रामायणको प्रचलित पाठमा भेटिँदैन। यसबारे यस पुस्तकको अध्याय ५३ मा थप चर्चा छ।

भानुभक्त र नेपाली रामायण

नेपालमा रामायणलाई घरघर पुऱ्याउने श्रेय आदिकवि भानुभक्त आचार्यलाई जान्छ। उहाँले उन्नाइसौँ शताब्दीमा सरल नेपाली पद्यमा रामायण लेख्नुभयो। यसले नेपालीभाषीहरूलाई एकताको सूत्रमा बाँध्यो। संयोग नै हो — संस्कृतमा रामायण लेख्ने वाल्मीकि "आदिकवि" कहलाउनुभयो, र नेपालीमा रामायण लेख्ने भानुभक्त पनि "आदिकवि"।

नेपाली भाषामा रामायण

रामायणका पात्र र घटना नेपाली भाषामा उखान र टुक्काका रूपमा पनि बाँचेका छन्:

- **भगीरथ प्रयत्न:** धेरै ठूलो र लगातारको मेहनत।

- **कुम्भकर्णको निद्रा:** धेरै गहिरो र लामो निद्रा।
- **विभीषण:** आफ्नै पक्ष छोडेर विपक्षमा जाने व्यक्ति।
- **लक्ष्मणरेखा:** नाघ्न नहुने सीमा (यो प्रसङ्ग वाल्मीकिमा भने छैन)।
- **रामराज्य:** न्याय र सुखले भरिएको आदर्श शासन।

चाडपर्वमा राम

राम नवमी (चैत्र शुक्ल नवमी) मा रामको जन्मोत्सव मनाइन्छ, र विवाह पञ्चमीमा राम-सीताको विवाह। यी दुवै पर्व नेपालभर, विशेषगरी जनकपुर र तराईमा, धूमधामसँग मनाइन्छन्।

पहिलो काण्ड

बालकाण्ड

रामको जन्म, बाल्यकाल र सीतासँग विवाह

अध्याय १–१०

अध्याय

१

आदिकविको पहिलो श्लोक

धेरै धेरै पहिलेको कुरा हो। तमसा नदीको किनार नजिकै एउटा शान्त आश्रम थियो। त्यहाँ महर्षि वाल्मीकि बस्नुहुन्थ्यो। उहाँ ठूला तपस्वी र विद्वान् हुनुहुन्थ्यो। उहाँका दिन तपस्या, अध्ययन र ध्यानमा बित्थे।

नारदसँग एउटा प्रश्न

एक दिन वाल्मीकिको आश्रममा देवर्षि नारद आइपुग्नुभयो। नारद तीनै लोकमा घुमिरहनुहुन्थ्यो, त्यसैले संसारका धेरै कुरा उहाँलाई थाहा हुन्थ्यो। वाल्मीकिले उहाँलाई आदरपूर्वक स्वागत गर्नुभयो। त्यसपछि धेरै दिनदेखि मनमा खेलिरहेको एउटा प्रश्न सोध्नुभयो:

"हे मुनिवर! अहिले यो संसारमा यस्तो मानिस को छ, जो गुणी पनि छ र वीर पनि? जसले धर्म बुझ्छ, कसैको गुन बिर्सँदैन, सधैँ सत्य बोल्छ र आफ्नो प्रतिज्ञाबाट कहिल्यै पछि हट्दैन? जो सबै प्राणीको भलो चाहन्छ, जसलाई देख्दा सबैको मन खुसी हुन्छ? जसले रिसलाई जितेको छ, तर युद्धमा रिसाउँदा देवताहरू पनि डराउँछन्?"

नारदले केही बेर सोच्नुभयो र मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, "हे मुनि! तपाईंले भन्नुभएका यति धेरै गुण एउटै मानिसमा भेटिनु साह्रै दुर्लभ कुरा हो। तर म यस्तो एक जना मानिसलाई चिन्छु। उहाँको जन्म इक्ष्वाकु वंशमा भएको हो। संसार उहाँलाई 'राम' नामले चिन्छ।"

नारदले रामका गुण एकएक गरी सुनाउनुभयो। राम शान्त स्वभावका, बलवान्, बुद्धिमान् र धर्मका रक्षक हुनुहुन्छ। उहाँ सबैका प्यारा हुनुहुन्छ र सबै प्राणीको रक्षा गर्नुहुन्छ। नारदले रामलाई यसरी चिनाउनुभयो:

> **समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव।**
>
> — बालकाण्ड १।१।१७
>
> **अर्थ:** गम्भीरतामा समुद्रजस्तै र धैर्यमा हिमालयजस्तै।

रामको धैर्य बुझाउन रामायणले हाम्रै हिमालको उपमा दिएको छ।

त्यसपछि नारदले रामको पूरै जीवनकथा छोटकरीमा सुनाउनुभयो — वनवास, सीताहरण, हनुमानसँगको भेट, लङ्काको युद्ध र अयोध्याको रामराज्य। ती सबै कथा हामी यस पुस्तकमा बिस्तारै पढ्नेछौँ। कथा सुनाइसकेपछि नारद आकाशमार्ग हुँदै स्वर्गतिर लाग्नुभयो।

तमसा नदीको किनारमा

नारद गएपछि वाल्मीकि स्नानका लागि तमसा नदीतिर जानुभयो। तमसा गङ्गा नदीबाट धेरै टाढा थिएन। उहाँसँग उहाँका शिष्य भरद्वाज पनि हुनुहुन्थ्यो।

नदीको पानी निकै सफा र शान्त थियो। वाल्मीकिले शिष्यलाई भन्नुभयो, "हेर त भरद्वाज! यो पानी सज्जनको मनजस्तै निर्मल छ।"

भरद्वाजले गुरुलाई वल्कल (रूखको बोक्राबाट बनेको लुगा) दिनुभयो। वाल्मीकि नदीको किनारमा घुम्दै वनको सुन्दरता हेर्न थाल्नुभयो।

नजिकैको रूखमा क्रौञ्च चराको एउटा जोडी बसेको थियो। दुवै एकअर्कामा मग्न थिए र मीठो स्वरमा गाइरहेका थिए। तिनीहरूलाई कुनै डर थिएन।

अचानक एउटा व्याध (शिकारी) त्यहाँ आइपुग्यो। उसको मनमा वनका प्राणीप्रति कुनै दया थिएन। उसले ताकेर बाण हान्यो। बाण भाले चरालाई लाग्यो। ऊ रगतले लतपत भएर भुइँमा खस्यो र छटपटाउन थाल्यो। आफ्नो साथीलाई यस्तो अवस्थामा देखेर पोथी चरा करुण स्वरमा रुन थाली।

यो दृश्य देखेर वाल्मीकिको मन करुणाले भरियो। व्याधको निर्दयी काम देखेर उहाँलाई साह्रै दु:ख लाग्यो। त्यही दु:खको क्षणमा उहाँको मुखबाट आफैँ यी शब्द निस्किए:

> **मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।**
>
> **यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥**
>
> — बालकाण्ड १।२।१५
>
> **अर्थ:** हे निषाद! प्रेममा मग्न क्रौञ्च जोडीमध्ये एउटालाई तिमीले मार्‍यौ। त्यसैले तिमीले अनन्त वर्षसम्म प्रतिष्ठा पाउने छैनौ।

शोकबाट श्लोक

यी शब्द बोलिसकेपछि वाल्मीकि आफैँ अचम्ममा पर्नुभयो। “मैले यो के भनेँ?” उहाँ सोच्न थाल्नुभयो।

उहाँले ध्यान दिएर हेर्नुभयो। ती शब्दमा चार चरण थिए। हरेक चरणमा बराबर अक्षर थिए। त्यसलाई वीणा बजाउँदै लयमा गाउन सकिन्थ्यो।

वाल्मीकिले भरद्वाजलाई भन्नुभयो, “शोकले व्याकुल भएको बेला मेरो मुखबाट यो निस्कियो। त्यसैले यसको नाम ‘श्लोक’ होस्।”

भरद्वाजले खुसी हुँदै त्यो श्लोक कण्ठ गर्नुभयो।

ब्रह्माको आगमन

स्नान सकेर वाल्मीकि आश्रम फर्कनुभयो, तर उहाँको मन अझै त्यही चराको पीडामा अल्झिरहेको थियो। त्यति नै बेला सृष्टिकर्ता ब्रह्मा स्वयं उहाँको आश्रममा आइपुग्नुभयो।

वाल्मीकि छक्क पर्नुभयो। उहाँले हात जोडेर ब्रह्मालाई प्रणाम गर्नुभयो र आसन दिनुभयो। ब्रह्माले वाल्मीकिलाई पनि बस्न भन्नुभयो। तर वाल्मीकिको मन त्यही घटनामा थियो। ब्रह्माको अगाडि बसेर पनि उहाँले त्यही श्लोक फेरि गुनगुनाउनुभयो।

ब्रह्माले मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, "हे मुनि! यसबारे चिन्ता नगर। यो श्लोक मेरै इच्छाले तिम्रो मुखबाट निस्केको हो। अब यही छन्दमा रामको सम्पूर्ण कथा लेख। नारदबाट जे सुन्यौ, त्यति मात्र होइन; राम, सीता, लक्ष्मण र राक्षसहरूका बारेमा खुला र लुकेका सबै कुरा तिमीलाई स्पष्ट देखिनेछन्। यस काव्यमा तिम्रो एउटा शब्द पनि झुटो हुने छैन।"

अनि ब्रह्माले रामायणलाई यस्तो आशीर्वाद दिनुभयो:

> **यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले।**
> **तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति॥**
>
> — बालकाण्ड १।२।३६
>
> **अर्थ:** जबसम्म पृथ्वीमा पर्वत र नदीहरू रहनेछन्, तबसम्म संसारमा रामायणको कथा फैलिरहनेछ।

यति भनेर ब्रह्मा त्यहीँ अन्तर्धान हुनुभयो।

आदिकाव्यको जन्म

ब्रह्मा गएपछि वाल्मीकि पूर्वतिर फर्केर कुशको आसनमा बस्नुभयो। आचमन गरेर हात जोड्दै उहाँ गहिरो ध्यानमा डुब्नुभयो। ध्यानमा उहाँले रामको सम्पूर्ण जीवन देख्नुभयो — उहाँको हाँसो, बोली, यात्रा र सङ्घर्ष सबै। ती दृश्य हत्केलामा राखेको अमलाजस्तै स्पष्ट थिए।

त्यसपछि वाल्मीकिले रामको कथा श्लोकमा रच्न थाल्नुभयो। उहाँले चौबीस हजार श्लोक, पाँच सय सर्ग र सात काण्डमा यो महाकाव्य पूरा गर्नुभयो। संसारको पहिलो काव्य भएकाले यसलाई 'आदिकाव्य' भनिन्छ, र वाल्मीकिलाई 'आदिकवि'।

काव्य त तयार भयो, तर यसलाई संसारसम्म कसले पुऱ्याउने? वाल्मीकि सोचमा पर्नुभयो। त्यही बेला उहाँको आश्रममा बस्ने दुई बालक, लव र कुश, उहाँको पाउ छुन आए। दुवै दाजुभाइ राजकुमारजस्तै तेजस्वी थिए र उनीहरूको स्वर साह्रै मीठो थियो। वाल्मीकिले उनीहरूलाई सम्पूर्ण रामायण कण्ठ गराउनुभयो।

पछि यिनै दुई भाइले ठाउँठाउँमा र अन्त्यमा स्वयं रामको सभामा रामायण गाए। ती बालक को थिए र रामसँग उनीहरूको के नाता थियो, त्यो रहस्य कथाको अन्त्यमा खुल्नेछ।

अब हामी पनि लव र कुशले गाएजस्तै सुरुदेखि त्यो कथा सुन्न जाँदै छौँ।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **"श्लोक" शब्द "शोक" बाट आएको हो।** क्रौञ्च चराको पीडा देखेर वाल्मीकिलाई लागेको शोकबाट पहिलो श्लोक जन्मियो, त्यसैले यसको नाम श्लोक रहन गयो।

- **डाँका रत्नाकरको कथा वाल्मीकि रामायणमा छैन।** वाल्मीकि पहिले रत्नाकर नामका डाँका थिए र "मरा मरा" जप्दाजप्दै ऋषि बने भन्ने कथा धेरैले सुनेका छन्। यो कथा पछिका ग्रन्थ र लोककथाबाट आएको हो। रामायणको उत्तरकाण्डमा वाल्मीकिले आफूलाई प्रचेताका पुत्र भनेर चिनाउनुभएको छ।

अध्याय

२

अयोध्या र राजा दशरथ

सरयू नदीको किनारमा कोशल नामको एउटा धनी र सुखी राज्य थियो। त्यसको राजधानी थियो अयोध्या। भनिन्छ, मानवजातिका पहिलो राजा मनुले यो नगर आफैँ बसाल्नुभएको थियो।

सुन्दर अयोध्या

अयोध्या साह्रै ठूलो र सुन्दर नगर थियो। यो बाह्र योजन लामो र तीन योजन चौडा थियो। नगरका बाटा फराकिला र सिधा थिए। हरेक दिन ती बाटामा पानी छर्किइन्थ्यो र फूल बिछ्याइन्थ्यो।

नगर वरिपरि अग्ला पर्खाल थिए। पर्खालबाहिर गहिरो खाडल थियो। ठूलठूला ढोकामा दिनरात पहरा हुन्थ्यो। कुनै शत्रुले यो नगर जित्ने कल्पनासम्म गर्न सक्दैनथ्यो। "अयोध्या" शब्दको अर्थ नै हो — युद्धमा जित्न नसकिने।

नगरभित्र ठाउँठाउँमा बगैँचा र पोखरी थिए। अग्ला महलहरू पहाडका चुचुराजस्तै देखिन्थे। बजारमा देशविदेशका व्यापारी आउँथे। कालिगढहरू आफ्नो सीप देखाउँथे। कतै मृदङ्ग बज्थ्यो, कतै वीणाको मीठो धुन सुनिन्थ्यो। हात्ती, घोडा र रथले नगरको शोभा अझ बढाउँथे।

अयोध्याका मानिस सुखी र सन्तुष्ट थिए। त्यहाँ कोही गरिब थिएन, कोही अशिक्षित थिएन। कोही झुटो बोल्दैनथ्यो, कोही कन्जुस थिएन र कसैले अरूको धनमा लोभ गर्दैनथ्यो। सबै

आफ्नो धर्म र कर्तव्य इमानदारीपूर्वक पालन गर्थे।

राजा दशरथ

यस्तो नगरमा इक्ष्वाकु वंशका प्रतापी राजा दशरथ राज्य गर्नुहुन्थ्यो। उहाँ वेद जान्ने, दूरदर्शी, धर्मात्मा र वीर हुनुहुन्थ्यो। देवताहरूको नगर अमरावतीमा इन्द्र जसरी शोभित हुनुहुन्छ, अयोध्यामा दशरथ पनि त्यसरी नै शोभित हुनुहुन्थ्यो। उहाँले प्रजालाई आफ्नै सन्तानजस्तै माया गर्नुहुन्थ्यो, र प्रजा पनि उहाँलाई पिताजस्तै मान्थे।

राजालाई सल्लाह दिन आठ जना योग्य र इमानदार मन्त्री थिए। तीमध्ये एक थिए सुमन्त्र, जो यस कथामा धेरै पटक आउनेछन्। राजपुरोहित महर्षि वशिष्ठ र वामदेव हुनुहुन्थ्यो। यिनीहरूको सल्लाहमा राज्य निकै राम्ररी चलिरहेको थियो।

राजाको ठूलो दुःख

तर यति धेरै सुख हुँदा पनि राजा दशरथको मनमा एउटा ठूलो पीडा थियो। उहाँका कौशल्या, कैकेयी र सुमित्रा गरी तीन प्रमुख रानी हुनुहुन्थ्यो, तर कसैबाट पनि सन्तान भएको थिएन। राजवंश अगाडि बढाउने छोरा नहुँदा राजा दिनरात चिन्तित हुनुहुन्थ्यो।

धेरै सोचविचार गरेपछि एक दिन उहाँले निर्णय गर्नुभयो, "पुत्रप्राप्तिका लागि म अश्वमेध यज्ञ गर्छु।"

उहाँले मन्त्री र पुरोहितहरूलाई बोलाएर आफ्नो इच्छा सुनाउनुभयो। सबैले यो विचार राम्रो भने। वशिष्ठ र अरू ऋषिहरूले पनि आशीर्वाद दिनुभयो, "महाराज! तपाईंले अवश्य तेजस्वी पुत्र पाउनुहुनेछ।"

यो सुनेर राजा खुसी हुनुभयो र अन्तःपुरमा गएर रानीहरूलाई पनि यो शुभ समाचार सुनाउनुभयो। रानीहरूको मुहार कमलजस्तै खिल्यो।

सुमन्त्रको गोप्य कुरा

सभा सकिएपछि सुमन्त्रले राजालाई एकान्तमा भने, “महाराज! मैले धेरै पहिले ऋषि सनत्कुमारबाट एउटा भविष्यवाणी सुनेको थिएँ। त्यो तपाईंसँगै सम्बन्धित छ।”

सुमन्त्रले सुनाएको कथा यस्तो थियो।

विभाण्डक नामका एक ऋषि हुनुहुन्थ्यो। उहाँका छोरा ऋष्यशृङ्ग हुनुहुन्थ्यो। ऋष्यशृङ्ग घना वनमा बुबासँग मात्र हुर्किनुभएको थियो। बुबाबाहेक उहाँले अरू कुनै मानिस देख्नुभएको थिएन। उहाँका दिन वेद पढ्ने र अग्निको सेवा गर्नेमा बित्थे।

त्यही बेला अङ्ग देशमा रोमपाद नामका राजा थिए। उनको राज्यमा धेरै वर्षदेखि पानी परेको थिएन। खडेरीले खेतबारी सुकेका थिए र प्रजा दुःखी थिए। ब्राह्मणहरूले राजालाई सल्लाह दिए, “यदि ऋषिकुमार ऋष्यशृङ्गलाई यहाँ ल्याएर राजकुमारी शान्तासँग उहाँको विवाह गराउन सकियो भने अवश्य पानी पर्नेछ।”

तर ऋष्यशृङ्गलाई ल्याउने कसरी? मन्त्रीहरूले एउटा उपाय निकाले। उनीहरूले केही सुन्दर र चतुर स्त्रीहरूलाई वनमा पठाए। ती स्त्रीहरूले ऋष्यशृङ्गलाई स्वादिष्ट मिठाई खुवाए। कहिल्यै मिठाई नदेखेका ऋष्यशृङ्गले त्यसलाई नयाँ किसिमको फल ठान्नुभयो। उनीहरूको मीठो बोलीबाट आकर्षित भएर उहाँ उनीहरूसँगै अङ्ग देशसम्म आइपुग्नुभयो।

ऋष्यशृङ्गले अङ्ग देशमा पाइला टेक्नेबित्तिकै आकाशमा बादल लागे र झमझम पानी पर्न थाल्यो। सुकेका खेत हरिया भए। खुसी भएका राजा रोमपादले आफ्नी छोरी शान्ताको विवाह ऋष्यशृङ्गसँग गरिदिए।

सुमन्त्रले कथा टुङ्ग्याउँदै भने, “महाराज! सनत्कुमारले भन्नुभएको थियो — यिनै ऋष्यशृङ्गले राजा दशरथका लागि यज्ञ गराउनुहुनेछ, र त्यसपछि राजाका चार वीर पुत्र जन्मनेछन्।”

ऋष्यशृङ्गलाई निम्तो

यो कुरा सुनेर राजा दशरथको अनुहार खुसीले चम्कियो। राजा रोमपाद उहाँका पुराना मित्र थिए। वशिष्ठको अनुमति लिएर राजा दशरथ केही मन्त्रीहरूसहित अङ्ग देश जानुभयो।

रोमपादले मित्रको भव्य स्वागत गरे। दशरथ त्यहाँ केही दिन बस्नुभयो। त्यसपछि उहाँले रोमपादलाई आफ्नो इच्छा बताउनुभयो, "मित्र! पुत्रप्राप्तिका लागि यज्ञ गराउन ऋषि ऋष्यशृङ्ग र शान्तालाई अयोध्या पठाइदिनुहोस्।"

रोमपादले खुसीसाथ स्वीकार गरे। ऋष्यशृङ्ग र शान्ता राजा दशरथसँगै अयोध्या आउनुभयो।

अयोध्याका मानिसले पूरै नगर सिँगारेर उहाँहरूको स्वागत गरे। बाटाबाटामा फूल छरिए, शङ्ख र बाजा बजे। रानीहरूले शान्तालाई अन्तःपुरमा आदरपूर्वक राख्नुभयो। राजा दशरथको मनमा अब आशाको दियो बलेको थियो।

समय बित्दै गयो र वसन्त ऋतु आयो। अब यज्ञ सुरु गर्ने बेला भएको थियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **अश्वमेध यज्ञ कसरी हुन्थ्यो?** राजाले एउटा घोडा छाडिदिन्थे। त्यो घोडा एक वर्षसम्म विभिन्न राज्यमा घुम्थ्यो। घोडा फर्केपछि मात्र ठूलो यज्ञ सम्पन्न हुन्थ्यो।
- **शान्ता को थिइन्?** वाल्मीकि रामायणमा शान्तालाई अङ्गका राजा रोमपादकी छोरी भनिएको छ। शान्ता दशरथकी छोरी थिइन् र रोमपादले धर्मपुत्री बनाएका थिए भन्ने कथा अन्य ग्रन्थ र लोककथाबाट आएको हो।

अध्याय

३

पुत्रेष्टि यज्ञ र चार राजकुमार

वसन्त ऋतु आएपछि राजा दशरथले ऋष्यशृङ्गलाई प्रणाम गरेर यज्ञ गराइदिन अनुरोध गर्नुभयो। ऋष्यशृङ्गले सहर्ष स्वीकार गर्नुभयो।

अश्वमेध यज्ञ

सरयू नदीको उत्तरी किनारमा यज्ञभूमि तयार पारियो। वशिष्ठको निर्देशनमा कालिगढहरूले अतिथिका लागि ठूलठूला भवन बनाए। देशविदेशका राजालाई निम्तो पठाइयो। मिथिलाका सत्यवादी राजा जनक, काशीका राजा, कैकेयीका पिता केकयराज र अङ्गका राजा रोमपादलगायत धेरै राजा अयोध्या आइपुगे।

यज्ञको घोडा एक वर्षअघि नै छाडिएको थियो। घोडा सकुशल फर्केपछि विधिपूर्वक अश्वमेध यज्ञ सुरु भयो। यज्ञका दिनमा अयोध्यामा कोही भोकै बसेन। जताततै एउटै आवाज सुनिन्थ्यो, "दिनुहोस्, अझै दिनुहोस्!" ब्राह्मण, पाहुना, गरिब र दुःखी सबैले पेटभरि खाना र दान पाए।

अश्वमेध सकिएपछि ऋष्यशृङ्गले भन्नुभयो, "महाराज! अब म तपाईंका लागि पुत्रेष्टि यज्ञ गर्छु। यसबाट तपाईंले पुत्र पाउनुहुनेछ।" यति भनेर उहाँले अथर्ववेदका मन्त्रसहित पुत्रेष्टि यज्ञ सुरु गर्नुभयो।

देवताहरूको चिन्ता

यज्ञमा आफ्नो भाग लिन देवता, गन्धर्व र सिद्धहरू आउनुभएको थियो। तर उहाँहरूको मनमा एउटा ठूलो चिन्ता थियो। उहाँहरू सबै मिलेर सृष्टिकर्ता ब्रह्माकहाँ पुग्नुभयो।

“हे ब्रह्मदेव! तपाईंको वरदान पाएर लङ्काको राक्षसराज रावण साह्रै घमण्डी भएको छ। उसले तीनै लोकलाई दुःख दिइरहेको छ। उसको डरले सूर्य पनि राम्ररी ताप दिन सक्दैनन्, हावा पनि बिस्तारै बहन्छ, र समुद्र पनि छालसमेत नउठाई शान्त बस्छ। देवता, ऋषि, सबै त्रसित छौँ। उसबाट हामीलाई बचाउनुहोस्।”

ब्रह्माले केही बेर सोचेर भन्नुभयो, “रावणले तपस्या गरेर मसँग वरदान मागेको थियो — देवता, दानव, यक्ष, गन्धर्व र राक्षस कसैले पनि उसलाई मार्न नसकून्। तर घमण्डले गर्दा उसले मानिसलाई तुच्छ ठान्यो र मानिसबाट सुरक्षा मागेन। त्यसैले रावणको मृत्यु मानिसकै हातबाट हुनेछ।”

त्यही बेला शङ्ख, चक्र र गदा लिएर गरुडमा चढेका भगवान् विष्णु त्यहाँ आइपुग्नुभयो। देवताहरूले उहाँलाई प्रार्थना गर्नुभयो, “हे विष्णु! आफूलाई चार भागमा बाँडेर राजा दशरथका पुत्रका रूपमा जन्म लिनुहोस्। मानिसको रूपमा आएर रावणको अन्त्य गर्नुहोस्।”

विष्णुले मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, “नडराओ। म राजा दशरथको पुत्र भएर जन्मनेछु र रावणलाई उसका परिवार र सेनासहित नष्ट गर्नेछु। त्यसपछि एघार हजार वर्षसम्म पृथ्वीमा राज्य गर्नेछु।”

पायसको पात्र

उता अयोध्यामा यज्ञ चलिरहेको थियो। अचानक यज्ञको अग्निबाट एक विशाल र तेजस्वी दिव्य पुरुष प्रकट हुनुभयो। उहाँको हातमा चाँदीको बिर्को लगाइएको सुनको ठूलो पात्र थियो।

उहाँले राजा दशरथलाई भन्नुभयो, “हे राजन्! म प्रजापतिले पठाएको दूत हुँ। यो पात्रमा देवताहरूले तयार पारेको दिव्य पायस (खिर) छ। यो आफ्ना योग्य रानीहरूलाई खुवाउनुहोस्। यसबाट तपाईंका पुत्र जन्मनेछन्।”

गरिबले अचानक ठूलो धन पाएजस्तै राजा दशरथ खुसीले गद्गद हुनुभयो। उहाँले आदरपूर्वक पात्र लिनुभयो र ती दिव्य पुरुषको परिक्रमा गर्नुभयो। त्यसपछि ती दिव्य पुरुष अग्निमै अन्तर्धान हुनुभयो।

राजा सिधै अन्तःपुरमा जानुभयो र पायस यसरी बाँड्नुभयो:

- आधा भाग कौशल्यालाई दिनुभयो।
- बाँकीको आधा सुमित्रालाई दिनुभयो।
- त्यसपछि बाँकीको आधा कैकेयीलाई दिनुभयो।
- अन्तिममा बचेको भाग केही सोचेर फेरि सुमित्रालाई नै दिनुभयो।

पायस खाएपछि तीनै रानी गर्भवती हुनुभयो। उहाँहरूको अनुहार सूर्य र अग्निजस्तै चम्किन थाल्यो।

वानरहरूको जन्म

यता ब्रह्माले देवताहरूलाई भन्नुभयो, “विष्णु मानिसको रूपमा जन्मँदै हुनुहुन्छ। उहाँलाई सघाउन तपाईंहरू पनि बलवान् र बुद्धिमान् वानरका रूपमा आफ्ना अंश जन्माउनुहोस्।”

देवताहरूले त्यसै गर्नुभयो। इन्द्रबाट बाली जन्मिए, सूर्यबाट सुग्रीव। विश्वकर्माबाट नल र अग्निबाट नील जन्मिए। वायुदेवबाट हनुमान जन्मनुभयो, जसको शरीर वज्रजस्तै बलियो थियो र वेग गरुडजस्तै तीव्र थियो। ऋक्षराज जाम्बवान् त पहिले नै ब्रह्माको हाईबाट

जन्मिसकेका थिए। यसरी हजारौँ वीर वानर वनजङ्गल र पहाडमा जन्मिए र पछि आउने ठूलो कामको प्रतीक्षा गर्न थाले।

चार राजकुमारको जन्म

यज्ञ सकिएपछि छ ऋतु बिते। बाह्रौँ महिनामा शुभ घडी आयो।

> **ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः।**
>
> **ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ॥**
>
> — बालकाण्ड १।१८।८
>
> **अर्थ:** यज्ञ सकिएपछि छ ऋतु बिते। त्यसपछि बाह्रौँ महिनामा, चैत्रको नवमी तिथिमा (रामको जन्म भयो)।

चैत्र महिनाको नवमी तिथि, पुनर्वसु नक्षत्रमा रानी कौशल्याले एक तेजस्वी बालकलाई जन्म दिनुभयो। उहाँ नै राम हुनुहुन्थ्यो। त्यसपछि रानी कैकेयीबाट भरत जन्मनुभयो। रानी सुमित्राबाट लक्ष्मण र शत्रुघ्न नामका जुम्ल्याहा भाइ जन्मनुभयो।

चार राजकुमारको जन्मको खुसीमा आकाशमा गन्धर्वहरूले गीत गाए, अप्सराहरूले नृत्य गरे र देवताहरूले फूल बर्साउनुभयो। अयोध्यामा ठूलो उत्सव मनाइयो। राजा दशरथले ब्राह्मण र प्रजालाई प्रशस्त दान दिनुभयो।

जन्मेको एघार दिनपछि महर्षि वशिष्ठले चारै भाइको न्वारन गर्नुभयो र राम, भरत, लक्ष्मण र शत्रुघ्न नाम राख्नुभयो।

चार भाइको बाल्यकाल

चारै भाइ बिस्तारै हुर्किंदै जानुभयो। उहाँहरूले वेद पढ्नुभयो, धनुर्विद्या सिक्नुभयो, हात्ती र घोडा चढ्न र रथ चलाउन निपुण हुनुभयो। चारै जना ज्ञानी, विनम्र र वीर हुनुहुन्थ्यो। तर तीमध्ये राम सबैका प्यारा हुनुहुन्थ्यो। उहाँलाई देख्दा बुबाको मन चन्द्रमा देखेजस्तै शीतल हुन्थ्यो।

लक्ष्मण सानैदेखि रामलाई साह्रै माया गर्नुहुन्थ्यो। उहाँ सधैँ रामको छायाजस्तै साथमा रहनुहुन्थ्यो। वाल्मीकिले लक्ष्मणलाई रामको "शरीरबाहिर रहेको दोस्रो प्राण" भन्नुभएको छ। लक्ष्मणबिना राम सुत्नुहुन्नथ्यो, र लक्ष्मणलाई नदिई कुनै मीठो चीज खानुहुन्नथ्यो। त्यसैगरी शत्रुघ्न भरतलाई प्राणभन्दा बढी माया गर्नुहुन्थ्यो।

चार भाइको यो प्रेम देखेर राजा दशरथ र रानीहरू साह्रै खुसी हुनुहुन्थ्यो। अयोध्या फेरि सुख र आनन्दले भरिएको थियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **राम नवमी:** चैत्र शुक्ल नवमीमा रामको जन्म भएकाले हरेक वर्ष यो दिन राम नवमीका रूपमा मनाइन्छ।
- **सुमित्राका दुई छोरा:** सुमित्राले पायसका दुई भाग पाएकाले उहाँबाट दुई छोरा, लक्ष्मण र शत्रुघ्न, जन्मिए भन्ने मान्यता छ।
- **रावणको भूल:** रावणले वरदान माग्दा मानिसलाई गनेन। त्यही भूलका कारण विष्णुले मानिसको रूपमा जन्म लिनुभयो।

अध्याय

४

विश्वामित्रको माग

समय बित्दै गयो। चारै राजकुमार तन्नेरी हुँदै जानुभयो। एक दिन राजा दशरथ आफ्ना पुरोहित र परिवारसँग बसेर छोराहरूको विवाहबारे छलफल गर्दै हुनुहुन्थ्यो। त्यही बेला द्वारपालले आएर खबर गऱ्यो, “महाराज! महर्षि विश्वामित्र दरबारको ढोकामा आइपुग्नुभएको छ।”

महर्षिको स्वागत

विश्वामित्रको नाम सुन्नेबित्तिकै राजा दशरथ वशिष्ठलाई साथमा लिएर हतारिँदै स्वागत गर्न जानुभयो। विश्वामित्र महान् तपस्वी हुनुहुन्थ्यो। पहिले उहाँ आफैँ राजा हुनुहुन्थ्यो, तर कठोर तपस्या गरेर ब्रह्मर्षि बन्नुभएको थियो।

दशरथले उहाँलाई अर्घ्य दिएर आदरपूर्वक आसनमा बसाल्नुभयो र हात जोडेर भन्नुभयो, “हे महर्षि! तपाईंको आगमनले मलाई अमृत पाएजस्तो, खडेरीमा पानी परेजस्तो खुसी लागेको छ। भन्नुहोस्, म तपाईंको के सेवा गरूँ? तपाईं जे माग्नुहुन्छ, म अवश्य पूरा गर्नेछु।”

कठिन माग

राजाको वचन सुनेर विश्वामित्र खुसी हुनुभयो र भन्नुभयो, “हे राजन्! म सिद्धि प्राप्त गर्न एउटा यज्ञ गर्दै छु। तर जब यज्ञ सकिन लाग्छ, मारीच र सुबाहु नामका दुई राक्षस आएर यज्ञवेदीमा मासु र रगत बर्साइदिन्छन्। यज्ञको व्रतमा रहेकाले म उनीहरूलाई श्राप दिन पनि

सक्दिनँ। त्यसैले दस रातका लागि आफ्ना जेठा छोरा रामलाई मसँग पठाइदिनुहोस्। मेरो संरक्षणमा राम ती राक्षसलाई मार्न सक्षम हुनेछन् र तीनै लोकमा उनको कीर्ति फैलिनेछ।"

यो सुन्नेबित्तिकै राजा दशरथ केही क्षण बेहोसजस्तै हुनुभयो। होस आएपछि काँप्दै भन्नुभयो:

> **ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः।**
>
> **न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः॥**
>
> — बालकाण्ड १।२०।२
>
> **अर्थ:** कमलजस्ता आँखा भएको मेरो राम अझै सोह्र वर्षको पनि पुगेको छैन। राक्षससँग लड्न सक्ने क्षमता म उसमा देख्दिनँ।

"हे महर्षि! बरु म आफैँ मेरो पूरै सेना लिएर तपाईंको यज्ञको रक्षा गर्न आउँछु," दशरथले बिन्ती गर्नुभयो। "ती राक्षस को हुन्? कसका सहयोगी हुन्?"

विश्वामित्रले भन्नुभयो, "ती लङ्काका राजा रावणका सहयोगी हुन्।"

रावणको नाम सुनेर दशरथ झन् डराउनुभयो। "रावणसँग त देवताहरू पनि लड्न सक्दैनन्। म मेरो बालक रामलाई पठाउन सक्दिनँ।"

विश्वामित्रको क्रोध र वशिष्ठको सल्लाह

यो सुनेर विश्वामित्र रिसाउनुभयो। "हे राजन्! पहिले तपाईंले जे मागे पनि दिने वचन दिनुभयो, अहिले आफ्नै वचन तोड्दै हुनुहुन्छ। यो रघुवंशलाई सुहाउने काम होइन। ठिक छ, तपाईं आफ्ना परिवारसँग सुखसँग बस्नुहोस्। म जान्छु।"

विश्वामित्रको क्रोधले धरती नै काँप्यो, देवताहरू पनि डराउनुभयो।

त्यति बेला कुलगुरु वशिष्ठले राजालाई सम्झाउनुभयो, “महाराज! इक्ष्वाकु वंशका राजाहरूले कहिल्यै दिएको वचन तोडेका छैनन्। तपाईं पनि नतोड्नुहोस्। अग्निले रक्षा गरेको अमृतलाई जसरी कसैले छुन सक्दैन, त्यसरी नै विश्वामित्रको साथमा रहेका रामलाई कसैले केही गर्न सक्दैन। विश्वामित्र आफैँ साक्षात् धर्म हुनुहुन्छ। उहाँलाई सबै दिव्य अस्त्र थाहा छन्। उहाँले रामको भलाइकै लागि उनलाई माग्नुभएको हो।”

वशिष्ठको कुरा सुनेर दशरथको मन शान्त भयो। उहाँले राम र लक्ष्मणलाई बोलाउनुभयो। आमाबुबाले दुवैलाई आशीर्वाद दिनुभयो र वशिष्ठले मङ्गल मन्त्र पढ्नुभयो। राजा दशरथले रामको शिर सुम्सुम्याउँदै दुवै छोरालाई विश्वामित्रको हातमा सुम्पनुभयो।

राजकुमारहरू हिँड्दा शीतल हावा बह्यो, आकाशबाट फूल बर्सिए र शङ्ख तथा दुन्दुभि बजे।

बाटोमा: बला र अतिबला

विश्वामित्र अगाडि हुनुहुन्थ्यो, र हातमा धनु लिएका राम र लक्ष्मण उहाँको पछिपछि। तीनै जना सरयूको दक्षिणी किनार हुँदै अगाडि बढ्नुभयो।

डेढ योजन हिँडेपछि विश्वामित्रले भन्नुभयो, “वत्स राम! सरयूको पानीले आचमन गर। म तिमीलाई बला र अतिबला नामका दुई विद्या सिकाउँछु। यी विद्या जानेपछि तिमीलाई थकाइ, भोक र तिर्खा लाग्ने छैन। सुतिरहेका बेला पनि कुनै राक्षसले तिमीलाई केही गर्न सक्ने छैन।”

रामले श्रद्धापूर्वक ती विद्या सिक्नुभयो। त्यो रात तीनै जना सरयूको किनारमा घाँसको ओछ्यानमा सुत्नुभयो। दरबारका नरम ओछ्यानमा सुत्ने राजकुमारहरूका लागि यो पहिलो अनुभव थियो।

सुप्रभात

बिहान सबेरै विश्वामित्रले दुवै राजकुमारलाई यसरी ब्युँझाउनुभयो:

> **कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते।**
>
> **उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम्॥**
>
> — बालकाण्ड १।२३।२
>
> **अर्थ:** हे कौशल्याका सुपुत्र राम! बिहानको सन्ध्याको समय भयो। हे नरश्रेष्ठ! उठ, आजको दैनिक पूजापाठ गर्नुपर्छ।

दुवै भाइ उठेर स्नान गर्नुभयो, सन्ध्या र जप गर्नुभयो र फेरि यात्रामा निस्कनुभयो।

कामाश्रम र गङ्गा पार

हिँड्दै जाँदा उहाँहरू सरयू र गङ्गाको सङ्गममा पुग्नुभयो। त्यहाँ एउटा पवित्र आश्रम थियो। विश्वामित्रले भन्नुभयो, "यहीँ भगवान् शिवले तपस्या गर्दा कामदेवलाई आफ्नो तेस्रो आँखाले भस्म पार्नुभएको थियो। त्यसैले यसलाई कामाश्रम भनिन्छ।" त्यो रात उहाँहरू त्यहीँ बस्नुभयो।

भोलिपल्ट डुङ्गामा गङ्गा पार गर्दा रामले पानीको ठूलो गर्जन सुन्नुभयो र सोध्नुभयो, "गुरुदेव! यो आवाज केको हो?"

विश्वामित्रले बताउनुभयो, "हिमालयमा ब्रह्माले आफ्नो मनबाट एउटा ताल बनाउनुभएको थियो, जसलाई मानसरोवर भनिन्छ। त्यसैबाट सरयू नदी निस्केकी हुन्। यहाँ सरयू गङ्गासँग मिल्दा यस्तो आवाज आउने गर्छ।" दुवै राजकुमारले दुवै नदीलाई प्रणाम गर्नुभयो।

डरलाग्दो वन

गङ्गा पार गरेपछि उहाँहरू एउटा घना र डरलाग्दो वनमा पुग्नुभयो। त्यहाँ न चराचुरुङ्गीको आवाज थियो, न मानिसको बस्ती। चारैतिर सुनसान थियो।

रामले सोध्नुभयो, “गुरुदेव! यो वन यस्तो उजाड किन छ?”

विश्वामित्रले गम्भीर हुँदै भन्नुभयो, “वत्स! कुनै बेला यहाँ मलद र करूष नामका दुई समृद्ध देश थिए। तर अहिले यहाँ ताडका नामकी एउटा भयानक राक्षसी बस्छे। उसले यी देश उजाड पारिदिएकी छे। यसै वनबाट हामीले अगाडि जानुपर्छ।”

दुवै राजकुमारले आफ्ना धनु कसेर समाउनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **"कौसल्या सुप्रजा राम"** भन्ने श्लोक आज पनि धेरै मन्दिरमा बिहान गाइने प्रसिद्ध सुप्रभातम्को पहिलो श्लोक हो। यसको स्रोत यही वाल्मीकि रामायण हो।
- **रामको उमेर:** विश्वामित्रसँग जाँदा राम सोह्र वर्षको पनि पुग्नुभएको थिएन भनी दशरथ आफैँ भन्नुहुन्छ।
- **सरयू र मानसरोवर:** वाल्मीकिका अनुसार सरयू नदी हिमालयको मानसरोवरबाट निस्केकी हुन्।

अध्याय

५

ताडका वध र यज्ञरक्षा

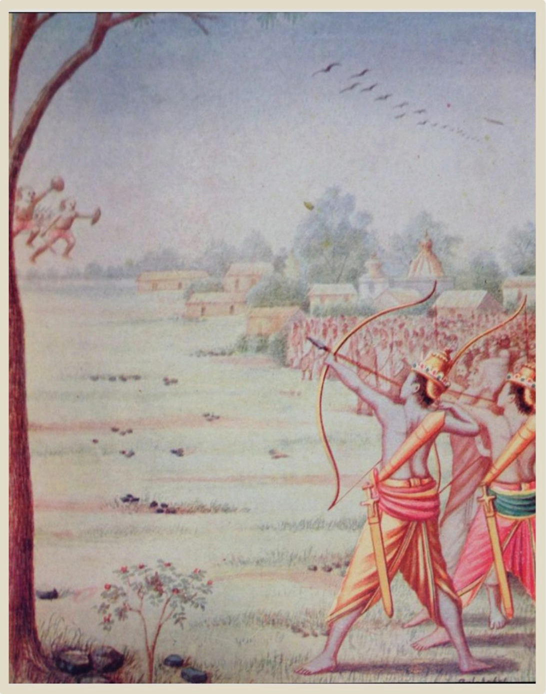

रामद्वारा सुबाहुको वध र मारीचलाई समुद्रतिर फालिएको दृश्य — बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६

रामले सोध्नुभयो, "गुरुदेव! एउटी स्त्रीमा यति धेरै बल कसरी भयो, जसले दुई देश नै उजाड पारिदिई?"

ताडकाको कथा

विश्वामित्रले ताडकाको कथा सुनाउनुभयो।

“धेरै पहिले सुकेतु नामका एक यक्ष थिए। उनको कुनै सन्तान थिएन। सन्तानका लागि उनले कठोर तपस्या गरे। प्रसन्न भएर ब्रह्माले उनलाई एउटी छोरी दिनुभयो र उसलाई हजार हात्तीको बल पनि दिनुभयो। त्यही छोरी थिई ताडका।

ताडका ठूली भएपछि उसको विवाह सुन्द नामका यक्षसँग भयो। उनीहरूको एउटा छोरा जन्मियो, जसको नाम थियो मारीच। पछि महर्षि अगस्त्यको श्रापले सुन्दको मृत्यु भयो। पतिको मृत्युको बदला लिन ताडका र मारीच दुवै अगस्त्यलाई मार्न दौडिए। तब अगस्त्यले मारीचलाई राक्षस बन्ने श्राप दिनुभयो र ताडकालाई मानिस खाने कुरूप राक्षसी बन्ने श्राप दिनुभयो।

त्यसै दिनदेखि ताडका यो वनमा बस्छे। यहाँ आउने जोकोहीलाई ऊ मारिदिन्छे। उसैका कारण मलद र करूष देश उजाड भए।”

रामको दुविधा

विश्वामित्रले भन्नुभयो, “हे राम! गाई र ब्राह्मणको भलाइका लागि यो दुष्ट राक्षसीलाई मार।”

तर रामको मनमा एउटा प्रश्न उठ्यो — एउटी स्त्रीलाई मार्नु उचित हो र?

रामको मन बुझेर विश्वामित्रले सम्झाउनुभयो:

नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात्।

पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा॥

— बालकाण्ड १।२५।१८

अर्थ: प्रजाको रक्षाका लागि काम क्रूर होस् वा नरम, पापपूर्ण होस् वा दोषयुक्त, रक्षकले त्यो सधैँ गर्नुपर्छ।

"हे राम! यो राजाको धर्म हो। निर्दोषको रक्षाका लागि पापीलाई दण्ड दिनु अधर्म होइन। पहिले पनि देवताहरूले प्रजालाई दुःख दिने दुष्ट स्त्रीहरूलाई दण्ड दिएका उदाहरण छन्। त्यसैले दया नगर।"

रामले हात जोडेर भन्नुभयो, "गुरुदेव! अयोध्यामा बुबाले मलाई तपाईंको आज्ञा पालन गर्न भन्नुभएको छ। बुबाको वचन र तपाईंको आदेश मेरा लागि सर्वोपरि छन्। म निःशङ्क भएर तपाईंको आदेश पालन गर्छु।"

ताडकासँग युद्ध

रामले धनुको डोरी तानेर यति ठूलो टङ्कार गर्नुभयो कि पूरै वन गुन्जियो। त्यो आवाज सुनेर ताडका रिसले चुर भएर गर्जँदै दौडिँदै आई।

उसको शरीर विशाल र डरलाग्दो थियो। आउनेबित्तिकै उसले चारैतिर धुलो उडाई र राम-लक्ष्मणमाथि ढुङ्गाको वर्षा गर्न थाली। रामले बाण चलाएर उसका दुवै हात काटिदिनुभयो। लक्ष्मणले उसका नाक र कान काटिदिनुभयो।

त्यसपछि ताडकाले मायाजाल रची। ऊ कहिले अदृश्य हुन्थी, कहिले अनेक रूप लिन्थी, र लुकेर ढुङ्गा बर्साउँथी।

विश्वामित्रले भन्नुभयो, “हे राम! यसमाथि दया नगर। साँझ पर्न लागेको छ। साँझ परेपछि राक्षसहरूको बल बढ्छ। त्यसअघि नै यसको अन्त्य गर।”

रामले आवाज सुनेरै निशाना लगाउने आफ्नो सीपले अदृश्य ताडकालाई पनि बाणले घेरिदिनुभयो। जब ऊ गर्जँदै उहाँतर्फ झम्टी, रामले उसको छातीमा एउटा तीखो बाण हान्नुभयो। विशाल ताडका भुइँमा ढली र फेरि उठिन।

ताडकाको अन्त्य भएपछि देवताहरूले रामको प्रशंसा गर्नुभयो। इन्द्रले विश्वामित्रलाई भन्नुभयो, “हे महर्षि! रामप्रति तपाईंको स्नेह देखाउने बेला आएको छ। उनलाई आफ्ना सबै दिव्य अस्त्र दिनुहोस्।” त्यो रात उहाँहरूले ताडकाको वनमै बिताउनुभयो। अब त्यो वन डरमुक्त भएको थियो।

दिव्य अस्त्रहरू

भोलिपल्ट बिहान विश्वामित्रले रामलाई पूर्वतिर फर्काएर बसाल्नुभयो र प्रसन्न हुँदै भन्नुभयो, “वत्स राम! म तिमीलाई सबै दिव्य अस्त्र दिन्छु। यिनले तिमीलाई देवता, असुर, गन्धर्व, नाग, सबैमाथि विजय दिलाउनेछन्।”

उहाँले रामलाई दण्डचक्र, धर्मचक्र, कालचक्र, विष्णुचक्र, इन्द्रको वज्र, शिवको त्रिशूल, ब्रह्मशिर र ब्रह्मास्त्रजस्ता अनेक दिव्य अस्त्र दिनुभयो। मन्त्र पढ्दै जाँदा ती अस्त्र चम्किला दिव्य रूपमा रामका अगाडि प्रकट भए र हात जोडेर भने, “हे राम! हामी तपाईंका सेवक हौँ। आज्ञा गर्नुहोस्।”

रामले तिनलाई हातले छोएर भन्नुभयो, “तिमीहरू मेरो मनमा बस। जब म सम्झन्छु, तब आउनू।”

रामले ती अस्त्र चलाउने मात्र होइन, छाडिसकेको अस्त्र फिर्ता लिने मन्त्र पनि सिक्नुभयो।

सिद्धाश्रम

अगाडि बढ्दै जाँदा उहाँहरू एउटा रमणीय आश्रममा पुग्नुभयो। विश्वामित्रले भन्नुभयो, “यो सिद्धाश्रम हो। धेरै पहिले भगवान् विष्णुले यहीँ तपस्या गर्नुभएको थियो। यहीँबाट उहाँ वामन अवतार लिएर राजा बलिकहाँ जानुभयो र तीन पाइलामा तीनै लोक नाप्नुभयो। यहाँ उहाँले सिद्धि पाउनुभएकाले यसलाई सिद्धाश्रम भनिन्छ। अहिले म यहीँ बस्छु।”

आश्रमका ऋषिहरूले उहाँहरूको हार्दिक स्वागत गर्नुभयो।

यज्ञको रक्षा

रामले विनम्र भएर भन्नुभयो, “गुरुदेव! आजै यज्ञ सुरु गर्नुहोस्। हामी रक्षा गर्छौं।”

विश्वामित्रले यज्ञको दीक्षा लिनुभयो र मौन व्रत धारण गर्नुभयो। अरू ऋषिहरूले राजकुमारहरूलाई भन्नुभयो, “छ दिन र छ रातसम्म सावधान भएर यज्ञको रक्षा गर्नुहोस्।”

दुवै भाइले धनुमा बाण चढाएर छ दिन र छ रात निद्रा नलिई पहरा दिनुभयो।

छैटौँ दिन अचानक यज्ञवेदीको आगो ह्वार्र बल्यो। आकाशमा डरलाग्दो गर्जन सुनियो। मारीच र सुबाहु आफ्ना राक्षस साथीहरूसहित बादलजस्तै आकाश ढाक्दै आए र यज्ञवेदीमा रगत बर्साउन थाले।

रामले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “हेर लक्ष्मण! हावाले बादल उडाएजस्तै म यिनलाई उडाइदिन्छु।”

रामले मानवास्त्र चलाएर मारीचको छातीमा हान्नुभयो। त्यो अस्त्रले मारीचलाई मारेन, तर सय योजन टाढा समुद्रमा पुर्‍याएर फालिदियो। मारीच बेहोस भएर समुद्रमा खस्यो।

त्यसपछि रामले आग्नेयास्त्रले सुबाहुको अन्त्य गर्नुभयो र वायव्यास्त्रले बाँकी सबै राक्षसलाई भगाइदिनुभयो।

यज्ञ निर्विघ्न सम्पन्न भयो। विश्वामित्रले खुसी हुँदै भन्नुभयो, “हे राम! म कृतार्थ भएँ। तिमीले गुरुको वचन पूरा गर्‍यौ। यो सिद्धाश्रमको नाम आज साँच्चै सार्थक भयो।”

त्यो रात दुवै राजकुमारले सन्तोषपूर्वक विश्राम गर्नुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **मारीच मरेन।** रामको मानवास्त्रले मारीचलाई समुद्रमा फालिदियो, तर उसको ज्यान बच्यो। यही मारीच पछि सुनौलो मृग बनेर यस कथामा फेरि आउनेछ।
- **सिद्धाश्रम र वामन:** विश्वामित्रको आश्रम त्यही ठाउँ थियो, जहाँ भगवान् विष्णुले वामन अवतारअघि तपस्या गर्नुभएको थियो।

अध्याय

६

बाटोका कथा: गङ्गावतरण

भोलिपल्ट बिहान राम र लक्ष्मणले विश्वामित्रलाई प्रणाम गरेर सोध्नुभयो, “गुरुदेव! अब हामी के गरौँ?”

ऋषिहरूले भन्नुभयो, “मिथिलाका राजा जनकले एउटा ठूलो यज्ञ गर्दै हुनुहुन्छ। हामी सबै त्यहाँ जाँदै छौँ। तिमीहरू पनि हामीसँग आऊ। त्यहाँ एउटा अद्भुत धनु छ। देवता, गन्धर्व, असुर, कोही पनि त्यो धनुमा डोरी चढाउन सकेका छैनन्। त्यो धनु पनि हेर्नू।”

यसरी विश्वामित्र, दुवै राजकुमार र आश्रमका ऋषिहरू मिथिलातर्फ लाग्नुभयो।

विश्वामित्रको वंश

पहिलो रात उहाँहरू शोण नदीको किनारमा बस्नुभयो। त्यहाँ विश्वामित्रले आफ्नो वंशको कथा सुनाउनुभयो। उहाँ राजा कुशका वंशज हुनुहुन्थ्यो। उहाँका पिता राजा गाधि हुनुहुन्थ्यो। उहाँकी दिदी सत्यवती पछि कौशिकी नदी बनेर हिमालयबाट बग्न थाल्नुभयो। “त्यसैले म सधैँ कौशिकी नदीको छेउमा बस्न रुचाउँछु,” विश्वामित्रले भन्नुभयो।

गङ्गाको किनारमा

दोस्रो दिन दिउँसो उहाँहरू पवित्र गङ्गा नदीको किनारमा पुग्नुभयो। सफा पानी, हाँसका बथान र किनारका हरिया रूख देखेर सबैको मन प्रसन्न भयो। त्यो रात त्यहीँ बिताउने निधो

भयो।

रामले सोध्नुभयो, “गुरुदेव! गङ्गालाई ‘त्रिपथगा’ किन भनिन्छ? उहाँ स्वर्ग, पृथ्वी र पाताल तीनै लोकमा कसरी बग्नुहुन्छ?”

विश्वामित्रले गङ्गाको कथा सुनाउन थाल्नुभयो।

राजा सगर र साठी हजार पुत्र

“धेरै पहिले अयोध्यामा सगर नामका एक धर्मात्मा राजा थिए। उनी तिम्रै पुर्खा हुन्। उनका दुई रानी थिइन् — केशिनी र सुमति। केशिनीबाट असमञ्ज नामका एक छोरा जन्मिए, र सुमतिबाट साठी हजार छोरा जन्मिए।

असमञ्ज दुष्ट स्वभावका थिए। प्रजालाई दुःख दिने भएकाले राजाले उनलाई राज्यबाट निकालिदिए। तर असमञ्जका छोरा अंशुमान् भने साह्रै असल र वीर थिए।

एक पटक राजा सगरले अश्वमेध यज्ञ गरे। राक्षसको रूप लिएर इन्द्रले यज्ञको घोडा चोरेर लैजानुभयो। घोडा खोज्न राजाले आफ्ना साठी हजार छोरालाई पठाए।

छोराहरूले पूरै पृथ्वी खोजे, तर घोडा भेटिएन। अन्त्यमा उनीहरूले धरती नै खन्न थाले। खन्दाखन्दै उनीहरू पातालसम्म पुगे। त्यहाँ उनीहरूले ध्यानमा बसिरहनुभएका महर्षि कपिल र उहाँको छेउमा चरिरहेको यज्ञको घोडा देखे।

‘यही हो हाम्रो घोडा चोर्ने!’ भन्दै उनीहरू रिसले कपिलमाथि झम्टिए। महर्षि कपिलले आँखा खोलेर केवल ‘हुं’ भन्नुभयो। त्यत्तिकैमा साठी हजार राजकुमार खरानी भए।”

अंशुमान् र गरुड

“धेरै दिनसम्म छोराहरू नफर्केपछि राजा सगरले नाति अंशुमान्लाई खोज्न पठाए। अंशुमान् खनिएको बाटो हुँदै पातालसम्म पुगे। त्यहाँ उनले काकाहरूको खरानीको थुप्रो र छेउमा चरिरहेको घोडा देखे।

दु:खी अंशुमान्ले काकाहरूको तर्पण गर्न पानी खोजे, तर कतै पानी भेटेनन्। त्यही बेला उनका काकाहरूका मामा गरुड आइपुग्नुभयो। गरुडले भन्नुभयो, ‘वत्स! यिनीहरूलाई साधारण पानीले मुक्ति मिल्दैन। स्वर्गकी गङ्गा यहाँसम्म आएर यो खरानी पखाल्नुभयो भने मात्र यिनीहरू स्वर्ग जान सक्छन्। अहिले घोडा लिएर जाऊ र हजुरबुबाको यज्ञ पूरा गर।’

अंशुमान् घोडा लिएर फर्के र यज्ञ पूरा भयो। तर गङ्गालाई पृथ्वीमा ल्याउने उपाय राजा सगरले पाएनन्। पछि अंशुमान् र उनका छोरा दिलीपले पनि धेरै तपस्या गरे, तर सफल भएनन्।”

भगीरथको तपस्या

“दिलीपका छोरा थिए भगीरथ। उनले पुर्खाहरूको मुक्तिका लागि गङ्गा ल्याउने प्रण गरे। राज्यको भार मन्त्रीहरूलाई सुम्पेर उनी गोकर्ण पुगे र हात माथि उठाएर हजार वर्षसम्म कठोर तपस्या गरे।

प्रसन्न भएर ब्रह्माले वरदान दिनुभयो, ‘गङ्गा पृथ्वीमा आउनुहुनेछ। तर एउटा समस्या छ। स्वर्गबाट खस्दा गङ्गाको वेग यति प्रचण्ड हुनेछ कि पृथ्वीले त्यो धान्न सक्दैन। त्यो वेग केवल भगवान् शिवले मात्र थाम्न सक्नुहुन्छ।’

भगीरथले फेरि एक वर्षसम्म एउटै खुट्टाको औँलामा उभिएर शिवको आराधना गरे। प्रसन्न भएर शिवले भन्नुभयो, ‘म गङ्गालाई आफ्नो शिरमा थाम्छु।’

गङ्गाले घमण्ड गर्नुभयो — ‘म आफ्नो वेगले शिवलाई नै बगाएर पातालसम्म पुऱ्याइदिन्छु।’ शिवले उहाँको मनको कुरा थाहा पाउनुभयो। जब गङ्गा आकाशबाट खस्नुभयो, शिवले उहाँलाई आफ्नो जटामा यसरी लुकाइदिनुभयो कि धेरै वर्षसम्म उहाँ बाहिर निस्कने बाटो नै भेट्टाउन सक्नुभएन।

भगीरथले फेरि तपस्या गरे। अन्त्यमा शिवले गङ्गालाई बिन्दुसरोवरमा छाडिदिनुभयो। त्यहाँबाट गङ्गा सात धारामा बग्नुभयो — तीन धारा पूर्वतिर, तीन धारा पश्चिमतिर, र सातौं धारा भगीरथको रथको पछिपछि।”

जह्नुकी छोरी

“भगीरथ रथमा अगाडि, गङ्गा पछाडि। बाटोमा महर्षि जह्नु यज्ञ गरिरहनुभएको थियो। गङ्गाको वेगले उहाँको यज्ञभूमि डुबाइदियो। रिसाएका जह्नुले गङ्गाको सबै पानी पिइदिनुभयो।

देवता र ऋषिहरूले बिन्ती गरेपछि जह्नुले आफ्ना कानबाट गङ्गालाई फेरि निकालिदिनुभयो। त्यसैले गङ्गालाई जह्नुकी छोरी ‘जाह्नवी’ पनि भनिन्छ।

अन्त्यमा गङ्गा समुद्र हुँदै पातालमा पुग्नुभयो र सगरका साठी हजार पुत्रको खरानी पखाल्नुभयो। सबैले मुक्ति पाएर स्वर्ग गए।

ब्रह्माले भगीरथलाई भन्नुभयो, ‘आजदेखि गङ्गा तिम्री जेठी छोरीजस्तै हुनुहुन्छ, र संसारले उहाँलाई भागीरथी भनेर चिन्नेछ।’ यसरी गङ्गा स्वर्ग, पृथ्वी र पाताल तीनै लोकमा बग्नुभयो, र त्रिपथगा कहलाउनुभयो।”

कथा सकिँदा रात ढल्किसकेको थियो। राम र लक्ष्मण अचम्म र श्रद्धाले भरिएर गङ्गालाई हेरिरहनुभयो। आफ्नै पुर्खाहरूको यस्तो अटल प्रयत्न सुनेर उहाँहरूको मन गर्वले भरियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **भगीरथ प्रयत्न:** नेपाली भाषामा धेरै ठूलो र लगातारको मेहनतलाई "भगीरथ प्रयत्न" भनिन्छ। यो उखान यही कथाबाट आएको हो।
- **कौशिकी नदी:** विश्वामित्रकी दिदी सत्यवती कौशिकी नदी बन्नुभएको कथा वाल्मीकि रामायणमा छ। नेपालबाट बग्ने कोशी नदीलाई परम्परागत रूपमा कौशिकीसँग जोडिन्छ।
- **सागर:** सगरका छोराहरूले खनेकाले समुद्रलाई "सागर" भनिएको हो भन्ने मान्यता छ।

अध्याय

७

अहिल्याको उद्धार

भोलिपल्ट बिहान सबैले गङ्गा पार गर्नुभयो र उत्तरतिर यात्रा जारी राख्नुभयो। बाटोमा उहाँहरू विशाला नामको सुन्दर नगरमा एक रात बस्नुभयो। त्यहाँ विश्वामित्रले देवता र असुरले समुद्रमन्थन गरेको कथा पनि सुनाउनुभयो। विशालाका राजा सुमतिले उहाँहरूको भव्य स्वागत गरे।

सुनसान आश्रम

त्यसपछि उहाँहरू मिथिलातर्फ अगाडि बढ्नुभयो। मिथिलाको नजिकै पुग्दा रामले एउटा पुरानो तर सुन्दर आश्रम देख्नुभयो। त्यहाँ रूख थिए, फूल थिए, तर न कुनै मानिस थियो, न कुनै चराचुरुङ्गी। सबैतिर गहिरो सन्नाटा थियो।

रामले सोध्नुभयो, "गुरुदेव! यो आश्रम यति सुन्दर हुँदाहुँदै पनि किन सुनसान छ? यो कसको आश्रम हो?"

विश्वामित्रले भन्नुभयो, "वत्स! यो महर्षि गौतमको आश्रम हो। यसको कथा सुन।"

गौतम र अहिल्या

"धेरै पहिले महर्षि गौतम आफ्नी पत्नी अहिल्यासँग यही आश्रममा तपस्या गर्नुहुन्थ्यो। अहिल्या अत्यन्त सुन्दरी थिइन्।

एक दिन गौतम ऋषि आश्रमबाहिर जानुभएका बेला देवराज इन्द्र गौतमकै रूप धारण गरेर आश्रममा आउनुभयो। अहिल्याले उहाँ इन्द्र हुनुहुन्छ भनेर चिनिन्, तर पनि कौतूहलवश उहाँको कुरा मानिन्।

इन्द्र आश्रमबाट निस्कँदै गर्दा गौतम ऋषि फर्किनुभयो। तपस्याको तेजले चम्किरहेका गौतमले आफ्नै रूपमा रहेका इन्द्रलाई देख्नुभयो र सबै कुरा बुझ्नुभयो। रिसले उहाँले इन्द्रलाई कठोर श्राप दिनुभयो।

त्यसपछि उहाँले अहिल्यालाई पनि श्राप दिनुभयो:

> **वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी।**
>
> **अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि॥**
>
> — बालकाण्ड १।४८।३०
>
> **अर्थ:** तिमी खाना नखाई, केवल हावामा बाँचेर, खरानीमाथि सुतेर तपस्या गर्दै, कुनै पनि प्राणीले देख्न नसक्ने गरी यही आश्रममा बस्नेछौ।

तर श्राप दिँदै गर्दा गौतमले मुक्तिको बाटो पनि बताउनुभयो — 'जब दशरथका पुत्र राम यस वनमा आउनेछन्, तिमीले उनको अतिथि-सत्कार गर्नेछौ। त्यसपछि तिमी पवित्र भएर फेरि आफ्नो रूप पाउनेछौ र मसँग आउनेछौ।'

यति भनेर गौतम ऋषि आश्रम छाडेर हिमालयमा तपस्या गर्न जानुभयो। त्यस दिनदेखि यो आश्रम सुनसान छ।"

रामको आगमन

विश्वामित्रले भन्नुभयो, "हे राम! अब भित्र जाऊ र अहिल्याको उद्धार गर।"

विश्वामित्रलाई अगाडि राखेर राम र लक्ष्मण आश्रमभित्र पस्नुभयो।

रामले आश्रममा पाइला राख्नेबित्तिकै अचम्मको कुरा भयो। हजारौँ वर्षदेखि कसैले देख्न नसकेकी अहिल्या बिस्तारै देखा परिन्। कठोर तपस्याले उनको शरीर आगोको ज्वालाजस्तै चम्किलो भएको थियो। बादलले ढाकेको पूर्णिमाको चन्द्रमाजस्तै, धुवाँभित्र बलिरहेको आगोजस्तै उनी तेजस्वी देखिन्थिन्।

राम र लक्ष्मणले अहिल्याको पाउ छोएर प्रणाम गर्नुभयो। अहिल्याले गौतमको वचन सम्झिन् र दुवै राजकुमारलाई पानी, अर्घ्य र आसन दिएर आदरपूर्वक सत्कार गरिन्। रामले पनि विधिपूर्वक त्यो सत्कार स्वीकार गर्नुभयो।

त्यही बेला आकाशबाट फूलको वर्षा भयो। देव-दुन्दुभि बजे, गन्धर्वहरू गाउन थाले र अप्सराहरू नाच्न थाले। देवताहरूले अहिल्याको तपस्याको प्रशंसा गर्नुभयो।

गौतमको पुनरागमन

अहिल्याको उद्धार भएको थाहा पाएर महर्षि गौतम पनि हिमालयबाट आश्रम फर्किनुभयो। उहाँले प्रसन्न भएर रामको सत्कार गर्नुभयो। लामो वियोगपछि गौतम र अहिल्या फेरि एक हुनुभयो र सँगै तपस्या गर्न थाल्नुभयो।

सुनसान आश्रम फेरि जीवित भयो।

रामले पनि गौतम ऋषिको सत्कार स्वीकार गर्नुभयो। त्यसपछि उहाँहरू विश्वामित्रसँगै मिथिलातर्फ लाग्नुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **अहिल्या ढुङ्गा बनेकी थिइनन्।** धेरैले अहिल्या ढुङ्गा बनिन् र रामको पाउ छोइनेबित्तिकै मानिस बनिन् भन्ने कथा सुनेका छन्। वाल्मीकि रामायणमा भने अहिल्या ढुङ्गा बनेकी होइनन्। उनी कसैले देख्न नसक्ने गरी तपस्या गरिरहेकी थिइन्। ढुङ्गाको कथा पछिका ग्रन्थहरूबाट आएको हो।
- **पाउ कसले छोयो?** वाल्मीकिका अनुसार राम र लक्ष्मणले अहिल्याको पाउ छोएर प्रणाम गर्नुभयो, किनकि उनी एक पूज्य तपस्विनी थिइन्।

अध्याय

८

मिथिलामा शिवधनु

शिवधनु चढाउँदै राम — राजा रवि वर्मा

गौतम आश्रमबाट निस्केर उहाँहरू राजा जनकको यज्ञभूमिमा आइपुग्नुभयो। मिथिला नगरी उत्सवले झकिझकाउ थियो। देशदेशका हजारौँ ब्राह्मण र ऋषिमुनि यज्ञमा आउनुभएको

थियो। उहाँहरूका लागि बनाइएका सयौँ झुप्राले यज्ञभूमि भरिएको थियो।

राजा जनकको स्वागत

विश्वामित्र आइपुग्नुभएको खबर पाउनेबित्तिकै राजा जनक आफ्ना पुरोहित शतानन्दलाई साथमा लिएर स्वागत गर्न आउनुभयो। उहाँले विश्वामित्रलाई अर्घ्य दिएर आदरपूर्वक आसनमा बसाल्नुभयो।

त्यसपछि जनकको नजर राम र लक्ष्मणमाथि पऱ्यो। दुवैको तेजस्वी रूप देखेर उहाँ छक्क पर्नुभयो। "हे महर्षि! सिंह र हात्तीजस्तै चालमा हिँड्ने, देवताजस्तै तेजस्वी यी दुई वीर कुमार को हुन्? हातमा धनु लिएर पैदलै यहाँसम्म किन आएका हुन्?"

विश्वामित्रले भन्नुभयो, "हे राजन्! यी राजा दशरथका पुत्र राम र लक्ष्मण हुन्।" त्यसपछि उहाँले सिद्धाश्रमको यज्ञरक्षा, ताडका वध र अहिल्याको उद्धारको कथा सुनाउनुभयो।

शतानन्दको खुसी

अहिल्याको उद्धारको कुरा सुनेर शतानन्दका आँखा रसाए। शतानन्द महर्षि गौतम र अहिल्याका जेठा छोरा हुनुहुन्थ्यो। उहाँले रामतिर हेरेर भन्नुभयो, "हे राम! तपाईंको कृपाले मेरी आमाको उद्धार भयो। तपाईं भाग्यमानी हुनुहुन्छ, किनकि महर्षि विश्वामित्र तपाईंको साथमा हुनुहुन्छ। उहाँ को हुनुहुन्छ र कसरी यति महान् बन्नुभयो, त्यो कथा सुन्नुहोस्।"

विश्वामित्रको जीवनकथा

"विश्वामित्र पहिले राजा हुनुहुन्थ्यो। एक पटक उहाँ आफ्नो ठूलो सेना लिएर पृथ्वी घुम्दै महर्षि वशिष्ठको आश्रममा पुग्नुभयो। वशिष्ठसँग शबला नामकी कामधेनु गाई थिई, जसले जे मागे पनि दिन सक्थी। शबलाको सहायताले वशिष्ठले राजा र उनको पूरै सेनालाई मीठा-मीठा भोजन खुवाउनुभयो।

विश्वामित्रले शबला माग्नुभयो र बदलामा लाखौँ गाई दिने प्रस्ताव गर्नुभयो। वशिष्ठले शबला दिन मान्नुभएन। अनि राजाले शबलालाई बलपूर्वक लैजान खोज्नुभयो। रुँदै शबला वशिष्ठकहाँ फर्की। वशिष्ठको आज्ञामा उसले विशाल सेना उत्पन्न गरी, जसले विश्वामित्रको सेनालाई हराइदियो।

हारेका विश्वामित्रले शिवको तपस्या गरेर सबै दिव्य अस्त्र प्राप्त गर्नुभयो र फेरि वशिष्ठमाथि आक्रमण गर्नुभयो। तर वशिष्ठले आफ्नो ब्रह्मदण्ड मात्र उठाउनुभयो। विश्वामित्रले चलाएका सबै अस्त्र, ब्रह्मास्त्रसमेत, त्यही ब्रह्मदण्डले निलिदियो।

तब विश्वामित्रले हार स्वीकार गर्दै भन्नुभयो:”

> **धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्।**
>
> — बालकाण्ड १।५६।२३
>
> **अर्थ:** क्षत्रियको बललाई धिक्कार छ! साँचो बल त ब्रह्मतेज, अर्थात् तपस्या र ज्ञानको बल हो।

“त्यस दिनदेखि विश्वामित्रले ब्रह्मर्षि बन्ने अठोट लिनुभयो। हजारौँ वर्ष कठोर तपस्या गर्नुभयो। बीचमा धेरै परीक्षा आए। कहिले मेनकाको सुन्दरताले उहाँको तपस्या भङ्ग भयो, कहिले रिसले। तर हरेक पटक उहाँ फेरि उठेर झन् कठोर तपस्यामा लाग्नुभयो। अन्त्यमा उहाँले काम र क्रोध दुवैलाई जित्नुभयो।

अनि ब्रह्मा आफैँ आएर उहाँलाई ब्रह्मर्षि घोषणा गर्नुभयो। विश्वामित्रले भन्नुभयो, ‘वशिष्ठले मलाई ब्रह्मर्षि भन्नुभयो भने मात्र म मान्छु।’ वशिष्ठ आउनुभयो र विश्वामित्रलाई ब्रह्मर्षि भनेर अँगालो हाल्नुभयो। पुराना शत्रु मित्र बन्नुभयो।”

शतानन्दले कथा टुङ्ग्याउँदै भन्नुभयो, “हे राम! यिनै महर्षिको साथ पाउनु तपाईंको ठूलो भाग्य हो।”

शिवधनुको कथा

भोलिपल्ट बिहान राजा जनकले विश्वामित्रलाई सोध्नुभयो, “हे महर्षि! म तपाईंको के सेवा गरूँ?”

विश्वामित्रले भन्नुभयो, “यी राजकुमार तपाईंकहाँ रहेको प्रसिद्ध धनु हेर्न चाहन्छन्।”

राजा जनकले धनुको कथा सुनाउनुभयो। “यो धनु भगवान् शिवको हो। पहिले दक्षको यज्ञमा रिसाएर शिवले यसैले देवताहरूलाई तर्साउनुभएको थियो। पछि शान्त भएर उहाँले यो धनु देवताहरूलाई दिनुभयो, र देवताहरूले मेरा पुर्खा देवरातलाई सुम्पनुभयो। त्यसै बेलादेखि यो हाम्रो वंशमा पूजा गरेर राखिएको छ।”

त्यसपछि जनकले सीताको कथा सुनाउनुभयो:

> **अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः।**
> **क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता॥**
>
> — बालकाण्ड १।६६।१३–१४
>
> **अर्थ:** एक पटक यज्ञका लागि जमिन शुद्ध गर्न मैले हलो जोत्दै थिएँ। हलोको धर्साबाट एउटी कन्या निस्किइन्। उनी ‘सीता’ नामले प्रसिद्ध भइन्।

“सीता मानिसको कोखबाट होइन, धरतीबाट जन्मिएकी हुन्। मैले प्रण गरेको छु — जसले यो शिवधनुमा डोरी चढाउन सक्छ, सीता उसैकी हुनेछिन्। मेरी छोरी वीर्यशुल्का हुन्, अर्थात् वीरताले मात्र पाइने।

धेरै राजा सीतालाई माग्न आए। तर कसैले धनु उठाउनसम्म सकेनन्। रिसाएर तिनीहरूले एक वर्षसम्म मिथिला घेरे। अन्त्यमा देवताहरूको सहायताले मैले तिनीहरूलाई भगाएँ।

अब यदि राम यो धनुमा डोरी चढाउन सक्छन् भने म सीताको विवाह रामसँग गरिदिनेछु।"

धनुभङ्ग

जनकको आज्ञामा धनु ल्याइयो। फलामको एउटा ठूलो सन्दुकमा राखिएको त्यो धनु आठ पाङ्ग्रे गाडामा राखिएको थियो। हजारौँ बलिया मानिसले त्यो गाडा ठेलेर ल्याए।

विश्वामित्रले भन्नुभयो, "वत्स राम! धनु हेर।"

रामले सन्दुक खोल्नुभयो र भन्नुभयो, "म यो धनु उठाउँछु र डोरी चढाउने प्रयास गर्छु।"

हजारौँ मानिस सास रोकेर हेरिरहेका थिए। रामले खेलजस्तै सजिलै धनुको बीचमा समातेर उठाउनुभयो। त्यसपछि डोरी चढाउनुभयो र डोरी कानसम्म तान्नुभयो।

त्यसै बेला चट्याङ परेजस्तो ठूलो आवाज आयो। शिवधनु बीचबाट दुई टुक्रा भयो। धरती हल्लियो, पहाडहरू काँपेजस्तो भयो। त्यो आवाजले विश्वामित्र, जनक, राम र लक्ष्मणबाहेक सबै मानिस बेहोस भए।

होस आएपछि राजा जनकले हात जोडेर भन्नुभयो, "हे महर्षि! मैले रामको पराक्रम आफ्नै आँखाले देखेँ। यो अद्भुत र अकल्पनीय छ। मेरो प्रण पूरा भयो। मेरी प्राणभन्दा प्यारी छोरी सीता रामलाई दिन्छु। सीताले रामलाई पति पाएर हाम्रो जनक वंशको कीर्ति बढाउनेछिन्।"

त्यसपछि विश्वामित्रको अनुमतिमा जनकले तुरुन्तै दूतहरूलाई अयोध्या पठाउनुभयो — राजा दशरथलाई यो शुभ समाचार सुनाउन र विवाहका लागि मिथिला बोलाउन।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **सीता नामको अर्थ:** संस्कृतमा "सीता" भनेको हलोले जोत्दा बन्ने धर्सो हो। हलोको धर्साबाट भेटिएकाले उहाँको नाम सीता रह्यो।
- **स्वयंवर थिएन:** प्रचलित कथामा सीताको स्वयंवर सभा हुन्छ। वाल्मीकि रामायणमा भने यस्तो सभा छैन। राम विश्वामित्रसँग धनु हेर्न पुग्नुहुन्छ र जनकको प्रणअनुसार धनु चढाउनुहुन्छ।
- **जनकपुर र धनुषा:** परम्पराअनुसार राजा जनकको मिथिला आजको नेपालको जनकपुरधाम क्षेत्र हो। धनुषा जिल्लाको नाम यही शिवधनुसँग जोडिएको छ, र त्यहाँको धनुषाधाममा धनुको टुक्रा खसेको मान्यता छ।

अध्याय

८

राम-सीता विवाह

मिथिलाका दूतहरू तीन रात यात्रा गरेर अयोध्या आइपुगे। उनीहरूले राजा दशरथलाई प्रणाम गरेर जनकको सन्देश सुनाए।

“महाराज! राजा जनकले भन्नुभएको छ — तपाईंका पुत्र रामले मिथिलामा शिवधनु भाँचेर मेरो प्रण पूरा गर्नुभयो। अब म मेरी छोरी सीताको विवाह रामसँग गर्न चाहन्छु। तपाईं आफ्ना गुरु र परिवारसहित मिथिला आउनुहोस्।”

अयोध्यामा खुसी

यो सुनेर राजा दशरथको खुसीको सीमा रहेन। उहाँले तुरुन्तै वशिष्ठ, वामदेव र मन्त्रीहरूलाई बोलाएर यो शुभ समाचार सुनाउनुभयो। सबैले एकै स्वरमा भने, “महाराज! यो साह्रै शुभ कुरा हो। भोलि नै मिथिला प्रस्थान गरौँ।”

भोलिपल्ट बिहान राजा दशरथ आफ्ना गुरु, मन्त्री, सेना र धनसम्पत्ति लिएर मिथिलातर्फ लाग्नुभयो। भरत र शत्रुघ्न पनि बुबासँगै जानुभयो। चार दिनको यात्रापछि उहाँहरू मिथिला आइपुग्नुभयो।

दुई राजाको भेट

राजा जनकले दशरथको भव्य स्वागत गर्नुभयो र भन्नुभयो, “महाराज! तपाईंको आगमनले मेरो वंश धन्य भयो। मेरो यज्ञ पनि सकिन लागेको छ। यज्ञ सकिनेबित्तिकै विवाह गरौँ।”

राजा दशरथले नम्र भएर जवाफ दिनुभयो, “दिने तपाईं हुनुहुन्छ, लिने हामी। तपाईंले जे भन्नुहुन्छ, त्यही हुनेछ।” दशरथको यो विनम्रता देखेर जनक झन् प्रसन्न हुनुभयो।

लामो बिछोडपछि बुबालाई भेटेर राम र लक्ष्मणले प्रणाम गर्नुभयो। दशरथले दुवै छोरालाई अँगालो हाल्नुभयो।

जनकले आफ्ना भाइ कुशध्वजलाई पनि बोलाउनुभयो। कुशध्वज इक्षुमती नदीको किनारमा रहेको साङ्काश्य नगरका राजा हुनुहुन्थ्यो।

दुई वंशको परिचय

विवाहअघि दुवै वंशको परिचय दिने परम्परा थियो। वशिष्ठले इक्ष्वाकु वंशको परिचय दिनुभयो — ब्रह्मादेखि मनु, मनुदेखि इक्ष्वाकु, इक्ष्वाकुदेखि रघु, अज र दशरथसम्मका प्रतापी राजाहरूको नाम सुनाउनुभयो।

त्यसपछि जनकले आफ्नो वंशको परिचय दिनुभयो। उहाँको वंशका पहिलो राजा निमि हुनुहुन्थ्यो। निमिका छोरा मिथि हुनुहुन्थ्यो, जसको नामबाट यो नगर मिथिला कहलायो। मिथिका छोरा पहिलो जनक हुनुहुन्थ्यो। त्यसैले यस वंशका राजाहरूलाई जनक भनिन्छ।

जनकले भन्नुभयो, “एक पटक साङ्काश्यका राजा सुधन्वाले मिथिलामा आक्रमण गरेर शिवधनु र सीतालाई माग्यो। युद्धमा मैले उसलाई हराएँ र साङ्काश्यको राज्य मेरो भाइ कुशध्वजलाई दिएँ।”

चार भाइका लागि चार कन्या

त्यसपछि राजा जनकले घोषणा गर्नुभयो, “मेरी छोरी सीता रामलाई र मेरी अर्की छोरी ऊर्मिला लक्ष्मणलाई दिन्छु।”

यति सुनेपछि विश्वामित्र र वशिष्ठले एउटा प्रस्ताव राख्नुभयो, “हे जनक! तपाईंका भाइ कुशध्वजका पनि दुई सुन्दरी छोरी छन् — माण्डवी र श्रुतकीर्ति। उनीहरूको विवाह भरत र शत्रुघ्नसँग गर्नुहोस्। यसरी दुई महान् वंशको नाता झन् बलियो हुनेछ।”

जनक र कुशध्वज दुवैले खुसीसाथ प्रस्ताव स्वीकार गर्नुभयो। अब एउटै मण्डपमा चार भाइको विवाह हुने भयो:

- राम र सीता
- लक्ष्मण र ऊर्मिला
- भरत र माण्डवी
- शत्रुघ्न र श्रुतकीर्ति

जनकले भन्नुभयो, “आज मघा नक्षत्र छ। पर्सि उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्र पर्छ। त्यो दिन विवाहका लागि शुभ हुन्छ।”

विवाहअघि राजा दशरथले चारै छोराका नाममा ब्राह्मणहरूलाई लाखौँ गाई दान गर्नुभयो। तिनका सिङमा सुन मोहोरिएको थियो।

त्यही बेला कैकेयीका दाजु युधाजित् पनि भानिज भरतलाई भेट्न मिथिला आइपुगे।

विवाहको दिन

विवाहको दिन मिथिला दुलहीजस्तै सिँगारिएको थियो। वशिष्ठले विधिपूर्वक वेदी बनाउनुभयो। वेदी फूल, सुनका कलश र अङ्कुराएका बीउले सजाइएको थियो। बीचमा पवित्र अग्नि बलिरहेको थियो।

चारै भाइ राजसी पोसाकमा सजिएर मण्डपमा आउनुभयो। त्यसपछि राजा जनकले सबै गहनाले सजिएकी सीतालाई ल्याएर अग्निको अगाडि रामको छेउमा उभ्याउनुभयो र भन्नुभयो:

> **इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव।**
>
> **प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना॥**
>
> **पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा।**
>
> — बालकाण्ड १।७३।२६–२७
>
> **अर्थ:** यो मेरी छोरी सीता हो। आजदेखि यो तिम्रो धर्मको साथी हुनेछ। यसलाई स्वीकार गर, तिम्रो कल्याण होस्। यसको हात आफ्नो हातमा लेऊ। यो पतिव्रता र भाग्यशाली सीता सधैँ छायाजस्तै तिम्रो साथमा रहनेछ।

यति भनेर जनकले मन्त्रले पवित्र पारिएको जल रामको हातमा खन्याउनुभयो। आकाशबाट देवताहरूले "साधु! साधु!" भन्नुभयो र फूलको वर्षा भयो। देव-दुन्दुभि बजे।

त्यसपछि जनकले ऊर्मिलाको हात लक्ष्मणलाई, र कुशध्वजकी छोरी माण्डवीको हात भरतलाई तथा श्रुतकीर्तिको हात शत्रुघ्नलाई सुम्पनुभयो।

चारै जोडीले अग्नि, वेदी, राजा र ऋषिहरूको परिक्रमा गर्नुभयो। गन्धर्वहरूले मधुर गीत गाए र अप्सराहरूले नृत्य गरे। मिथिलाको आकाश र धरती दुवै खुसीले भरिए।

यसरी मिथिलामा चार भाइको विवाह धूमधामसँग सम्पन्न भयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **विवाह पञ्चमी:** परम्पराअनुसार राम र सीताको विवाह मंसिर शुक्ल पञ्चमीमा भएको मानिन्छ। यो दिन हरेक वर्ष विवाह पञ्चमीका रूपमा मनाइन्छ। जनकपुरधाममा यो पर्व भव्य रूपमा मनाइन्छ र नेपाल तथा भारतबाट हजारौँ भक्तजन आउँछन्। वाल्मीकि रामायणमा भने विवाहको दिन उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्र भनिएको छ।
- **मिथिला नाम:** वाल्मीकिका अनुसार राजा मिथिको नामबाट नगरको नाम मिथिला रहेको हो।
- **एउटै मण्डपमा चार विवाह:** सीता र ऊर्मिला जनककी छोरी हुनुहुन्थ्यो, र माण्डवी र श्रुतकीर्ति जनकका भाइ कुशध्वजकी छोरी।

अध्याय

१०

परशुरामसँग भेट

परशुराम र रामको भेट — मेवाड रामायण, मनोहर, सन् १६४९

विवाहको भोलिपल्ट बिहान महर्षि विश्वामित्रले दुवै राजासँग बिदा माग्नुभयो र उत्तरतिर हिमालयमा तपस्या गर्न जानुभयो। उहाँको काम पूरा भएको थियो।

राजा जनकले छोरीहरूलाई बिदा गर्ने तयारी गर्नुभयो। उहाँले दाइजोमा लाखौँ गाई, राम्रा कम्बल र रेसमी कपडा, हात्ती, घोडा, रथ, सैनिक, सुन, चाँदी, मोती र मूगा दिनुभयो। छोरीहरूको सेवाका लागि दासदासी पनि पठाउनुभयो।

आँखाभरि आँसु लिएर जनकले छोरीहरूलाई बिदा गर्नुभयो। राजा दशरथ आफ्ना चार छोरा र चार बुहारीसहित अयोध्यातर्फ लाग्नुभयो।

अशुभ सङ्केत

बाटोमा अचानक चराहरू डरलाग्दो स्वरमा कराउन थाले। तर मृगहरू भने शान्त भएर दाहिनेतिरबाट हिँडिरहेका थिए।

राजा दशरथ चिन्तित हुनुभयो र वशिष्ठलाई सोध्नुभयो, “गुरुदेव! यो के सङ्केत हो? मेरो मन किन आत्तिँदै छ?”

वशिष्ठले भन्नुभयो, “महाराज! आकाशका चराहरूको आवाजले ठूलो भय आउँदै छ भन्ने सङ्केत गर्छ। तर मृगहरू शान्त भएकाले त्यो भय टरेर जानेछ। चिन्ता नगर्नुहोस्।”

उहाँहरू यसरी कुरा गर्दै हुनुहुन्थ्यो, त्यत्तिकैमा ठूलो आँधी चल्यो। रूखहरू ढले, धरती हल्लियो र धुलोले सूर्य नै छोपियो। चारैतिर अँध्यारो भयो।

परशुरामको आगमन

त्यही अँध्यारोबीच एउटा भयानक आकृति देखा पर्‍यो। शिरमा जटा, काँधमा बन्चरो र हातमा धनुबाण। अनुहार प्रलयको आगोजस्तै दन्किरहेको थियो।

उहाँ महर्षि जमदग्निका पुत्र परशुराम हुनुहुन्थ्यो, जसले धेरै पटक पृथ्वीका क्षत्रिय राजाहरूको संहार गर्नुभएको थियो।

परशुरामलाई देखेर वशिष्ठ र अरू ऋषिहरू चिन्तित हुनुभयो। “के पिताको मृत्युको बदला लिन यिनी फेरि क्षत्रिय मार्न आएका हुन्?” उहाँहरूले अर्घ्य दिएर परशुरामको सत्कार गर्नुभयो।

राजा दशरथले काँप्दै हात जोडेर बिन्ती गर्नुभयो, “हे महर्षि! तपाईंले क्षत्रियहरूमाथिको क्रोध त्यागेर तपस्या गर्ने प्रतिज्ञा गर्नुभएको थियो। मेरा छोराहरू अझै बालक छन्। कृपया तिनलाई केही नगर्नुहोस्।”

तर परशुरामले दशरथको कुरा सुन्दै सुन्नुभएन। उहाँ सिधै रामतिर फर्किनुभयो।

दुई धनुको कथा

परशुरामले भन्नुभयो, “हे राम! तिमीले शिवधनु भाँचेको कुरा मैले सुनेँ। विश्वकर्माले दुईवटा दिव्य धनु बनाएका थिए। एउटा शिवलाई दिइयो, जुन तिमीले भाँच्यौ। अर्को विष्णुलाई दिइयो। त्यही विष्णुको धनु यो मेरो हातमा छ।

यो धनु विष्णुबाट ऋचीक ऋषिलाई, ऋचीकबाट मेरा पिता जमदग्निलाई र पिताबाट मलाई प्राप्त भएको हो।

यदि तिमी साँच्चै वीर हौ भने यो धनुमा डोरी चढाएर बाण जोडेर देखाऊ। त्यसो गर्न सक्यौ भने म तिमीसँग द्वन्द्व युद्ध गर्नेछु।”

रामको उत्तर

परशुरामको घमण्डी कुरा सुनेर राम शान्त स्वरमा तर दृढ भएर बोल्नुभयो, “हे भृगुनन्दन! तपाईंले पिताको बदला लिनुभएको कुरा मलाई थाहा छ, र म त्यसको सम्मान गर्छु। तर तपाईंले मलाई कमजोर र पराक्रमहीन ठानेर अपमान गर्दै हुनुहुन्छ। अब मेरो पराक्रम हेर्नुहोस्।”

यति भनेर रामले परशुरामको हातबाट धनु र बाण लिनुभयो। पलभरमै धनुमा डोरी चढाउनुभयो र बाण जोड्नुभयो।

रामले भन्नुभयो, “तपाईं ब्राह्मण हुनुहुन्छ र मेरा गुरु विश्वामित्रका नातेदार पनि हुनुहुन्छ। त्यसैले म तपाईंलाई मार्दिनँ। तर विष्णुको यो बाण कहिल्यै खेर जाँदैन। भन्नुहोस्, यसले तपाईंको कुन कुरा नष्ट गरोस् — तपाईंको कहीँ पनि जान सक्ने गति, वा तपस्याले कमाउनुभएका दिव्य लोक?”

देवता, ऋषि र गन्धर्वहरू यो दृश्य हेर्न आकाशमा भेला हुनुभएको थियो।

परशुरामको बोध

रामको हातमा विष्णुधनु देखेपछि परशुरामको तेज बिस्तारै हराउँदै गयो। उहाँले बुझ्नुभयो — राम साक्षात् भगवान् विष्णु हुनुहुन्छ।

परशुरामले नम्र भएर भन्नुभयो, “हे राम! मैले तपाईंलाई चिनेँ। तपाईं तीनै लोकका स्वामी विष्णु हुनुहुन्छ। तपाईंसँग हार्नु मेरा लागि लाजको कुरा होइन। मैले पृथ्वी जितेर महर्षि कश्यपलाई दान दिँदा ‘रातमा पृथ्वीमा बस्दिनँ’ भनेर वचन दिएको थिएँ। त्यसैले मेरो गति नष्ट नगर्नुहोस्। बरु मेरा तपस्याले कमाएका लोकहरू नष्ट गरिदिनुहोस्।”

रामले बाण छाड्नुभयो र परशुरामका तपस्याले कमाएका लोक नष्ट भए।

परशुरामले रामको परिक्रमा गर्नुभयो र महेन्द्र पर्वततर्फ लाग्नुभयो। उहाँ जानेबित्तिकै अँध्यारो हट्यो, आँधी शान्त भयो र चारैतिर उज्यालो छायो।

रामले विष्णुको त्यो धनु वरुणदेवलाई सुम्पनुभयो। त्यसपछि वशिष्ठलगायत ऋषिहरूलाई प्रणाम गरेर बुबालाई भन्नुभयो, “बुबा! परशुराम जानुभयो। अब अयोध्या जाऔँ।”

मृत्युको मुखबाट फर्केजस्तै भएका राजा दशरथले रामलाई अँगालो हालेर उहाँको शिर सुम्सुम्याउनुभयो।

अयोध्यामा स्वागत

अयोध्या पुग्दा नगर दुलहीजस्तै सिँगारिएको थियो। बाटाबाटामा फूल छरिएका थिए, घरघरमा झन्डा फहराइरहेका थिए। मानिसहरूले शङ्ख र बाजा बजाएर राजपरिवारको स्वागत गरे।

कौशल्या, कैकेयी र सुमित्राले नयाँ बुहारीहरूलाई खुसीसाथ भित्र्याउनुभयो। सीता, ऊर्मिला, माण्डवी र श्रुतकीर्तिले मन्दिरहरूमा गएर पूजा गर्नुभयो र ठूला सबैलाई प्रणाम गर्नुभयो।

केही समयपछि भरत र शत्रुघ्न मामा युधाजित्सँग मामाघर केकय देश जानुभयो।

राम र लक्ष्मण अयोध्यामै बसेर आमाबुबाको सेवा र प्रजाको भलाइमा लाग्नुभयो। रामको व्यवहारले प्रजा दिनदिनै उहाँलाई झन् माया गर्न थाले।

> **प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति।**
> **गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्धत॥**
>
> — बालकाण्ड १।७७।२६
>
> **अर्थ:** पिताले रोजिदिनुभएकी पत्नी भएकाले सीता रामकी प्रिय हुनुहुन्थ्यो। त्यसमाथि सीताका गुण र रूपका कारण उहाँप्रतिको रामको प्रेम झन् झन् बढ्दै गयो।

राम र सीता एकअर्काको मन बिनाबोली नै बुझ्नुहुन्थ्यो। अयोध्याका दरबारमा दुवैका दिन सुख र आनन्दमा बित्न थाले।

यहीँ बालकाण्ड सकिन्छ। तर यो सुख धेरै दिन टिक्ने थिएन। अयोध्याकाण्डमा एउटा ठूलो परिवर्तन आउँदै थियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **भेट कहाँ भयो?** तुलसीदासको रामचरितमानसमा परशुराम धनुभङ्गपछि जनकको सभामै आइपुग्नुहुन्छ र लक्ष्मणसँग उहाँको प्रसिद्ध् विवाद हुन्छ। वाल्मीकि रामायणमा भने परशुरामसँगको भेट विवाहपछि अयोध्या फर्कने बाटोमा हुन्छ।
- **विश्वामित्र र परशुरामको नाता:** परशुरामकी हजुरआमा सत्यवती विश्वामित्रकी दिदी हुनुहुन्थ्यो। त्यसैले रामले परशुरामलाई गुरुका नातेदार भन्नुभएको हो।

दोस्रो काण्ड

अयोध्याकाण्ड

कैकेयीका वरदान, वनवास र भरतको त्याग

अध्याय ११–२१

अध्याय

११

युवराज अभिषेकको तयारी

भरत र शत्रुघ्न मामाघर केकयमा बसिरहनुभएको थियो। मामा युधाजित् र हजुरबुबाले उहाँहरूलाई धेरै माया गर्नुहुन्थ्यो। तर अयोध्यामा राजा दशरथलाई दुवै छोराको याद आइरहन्थ्यो।

यता अयोध्यामा राम र लक्ष्मण आमाबुबाको सेवा र प्रजाको भलाइमा लागिरहनुभएको थियो।

प्रजाका प्यारा राम

रामका गुणको चर्चा पूरै राज्यमा थियो। उहाँ सधैँ शान्त रहनुहुन्थ्यो र मीठो बोल्नुहुन्थ्यो। कसैले कडा वचन बोले पनि उहाँ रिसाएर जवाफ फर्काउनुहुन्नथ्यो। ठूला-बूढासँग बसेर ज्ञानका कुरा गर्न रुचाउनुहुन्थ्यो। गरिब र दुःखीको दुःखमा दुःखी हुनुहुन्थ्यो, अरूको खुसीमा खुसी।

वाल्मीकिले रामको एउटा ठूलो गुण यसरी बताउनुभएको छ:

कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति।

न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया॥

— अयोध्याकाण्ड २।१।११

अर्थः कसैले एउटा सानो उपकार गरे पनि राम सन्तुष्ट हुनुहुन्छ, तर कसैले सयौँ अपकार गरे पनि आत्मसंयमका कारण ती सम्झनुहुन्न।

राजाको निर्णय

राजा दशरथ अब बूढो हुँदै जानुभएको थियो। उहाँले सोच्नुभयो, “म जीवित छँदै रामलाई युवराज बनेको हेर्न चाहन्छु। उनी मेरो पछि राज्यको भार बोक्न सबैभन्दा योग्य छन्।”

उहाँले मन्त्रीहरूसँग सल्लाह गर्नुभयो र राज्यका प्रमुख मानिस, नगरवासी र विभिन्न ठाउँका राजाहरूलाई सभामा बोलाउनुभयो। हतारमा उहाँले केकयका राजा र मिथिलाका राजा जनकलाई भने बोलाउनुभएन। “पछि उहाँहरूले यो खुसीको खबर सुन्नुहुनेछ,” राजाले सोच्नुभयो।

सभा भरिएपछि राजा दशरथले गम्भीर स्वरमा भन्नुभयो, “यो सेतो छत्रमुनि बसेर मैले धेरै वर्ष तपाईंहरूको सेवा गरेँ। अब मेरो शरीर थाकेको छ। म मेरा जेठा छोरा रामलाई युवराज बनाउन चाहन्छु। तपाईंहरूको विचार के छ?”

यति सुन्नेबित्तिकै सभा खुसीका आवाजले गुन्जियो। मयूरहरू वर्षाको बादल देखेर नाचेजस्तै सबै हर्षित भए।

राजाले परीक्षा लिँदै फेरि सोध्नुभयो, “म धर्मपूर्वक राज्य चलाइरहेकै छु। तैपनि तपाईंहरू रामलाई किन राजा बनाउन चाहनुहुन्छ?”

सभाले एकै स्वरमा रामका गुण गनाउन थाल्यो, “महाराज! राम सत्यवादी हुनुहुन्छ, धर्मात्मा हुनुहुन्छ, वीर हुनुहुन्छ। युद्धबाट फर्कँदा उहाँ प्रजालाई आफन्तजस्तै कुशलक्षेम सोध्नुहुन्छ। कोही दुःखी भए उहाँ आफैँ दुःखी हुनुहुन्छ। स्त्री, पुरुष, बालबालिका, वृद्ध सबै बिहानबेलुकी रामको कल्याणको कामना गर्छन्। हामी रामलाई युवराज बनेको छिट्टै हेर्न चाहन्छौँ।”

राजा दशरथ गद्‌गद हुनुभयो। उहाँले भन्नुभयो, “यो चैत्र महिना पवित्र छ, वनमा फूल फुलेका छन्। भोलि नै पुष्य नक्षत्र छ। भोलि नै रामको अभिषेक हुनेछ।”

उहाँले वशिष्ठ र वामदेवलाई अभिषेकको सबै तयारी गर्न आदेश दिनुभयो।

रामलाई बोलाहट

राजाको आदेशमा सुमन्त्रले रथमा रामलाई दरबार ल्याए। रामले आएर बुबाको पाउमा प्रणाम गर्नुभयो। राजाले उहाँलाई उठाएर अँगालो हाल्नुभयो र सुनको आसनमा बसाल्नुभयो।

“वत्स राम! प्रजा तिमीलाई साह्रै माया गर्छन्। भोलि पुष्य नक्षत्रमा तिमी युवराज बन्नेछौ। सधैँ नम्र रहनू, इन्द्रियलाई वशमा राख्नू र प्रजालाई खुसी राख्नू।”

राम बुबालाई प्रणाम गरेर आमा कौशल्याकहाँ जानुभयो। कौशल्या त्यति बेला रेसमी वस्त्र लगाएर भगवान्‌को पूजा गरिरहनुभएको थियो। सुमित्रा, लक्ष्मण र सीता पनि त्यहीं हुनुहुन्थ्यो। रामको अभिषेकको खबर सुनेर कौशल्याका आँखा खुसीले रसाए।

राजाको बेचैनी

केही बेरपछि राजा दशरथले रामलाई फेरि बोलाउनुभयो। यस पटक उहाँको अनुहार चिन्तित थियो।

“राम! आजकल म नराम्रा सपना देख्छु। दिउँसै उल्का खसिरहेका छन्। ज्योतिषीहरू भन्छन्, मेरो नक्षत्रमा सूर्य, मङ्गल र राहुको कुदृष्टि परेको छ। त्यसैले मलाई ढिलाइ गर्न मन छैन।

भरत अहिले मामाघरमा छन्। भरत असल छन्, धर्मात्मा छन्, दाजुको आज्ञा मान्छन्। तर मानिसको मन कहिले फेरिन्छ, भन्न सकिन्न। त्यसैले भोलि नै अभिषेक गरौँ।

आज राति तिमी र सीता व्रत बस्नू र कुशको ओछ्यानमा सुत्नू।"

रामको माया

राम फेरि आमाकहाँ फर्कनुभयो। त्यहाँ लक्ष्मणलाई देखेर भन्नुभयो, "लक्ष्मण! मसँगै यो पृथ्वीको शासन गर। तिमी मेरो दोस्रो आत्मा हौ। यो राज्य तिम्रै लागि आएको हो। म जीवन र राज्य दुवै तिम्रै लागि चाहन्छु।"

साँझ महर्षि वशिष्ठ आफैँ रामको महलमा आउनुभयो र व्रतको विधि बताउनुभयो। राम र सीताले भगवान् नारायणको पूजा गर्नुभयो, हवन गर्नुभयो र कुशको ओछ्यानमा सुत्नुभयो।

उत्सवको रात

त्यो रात अयोध्या सुतेन। घरघरमा झन्डा फहराए, बाटाबाटामा दियो बले। मन्दिर र चोकहरू फूलले सजिए। मानिसहरू झुन्डझुन्ड भएर रामको अभिषेकको कुरा गरिरहे। बालबालिकादेखि बूढापाकासम्म सबै बिहानीको प्रतीक्षामा थिए।

तर यही खुसीको रातमा, रानी कैकेयीको महलको छतबाट एउटी दासी नगरको उत्सवलाई शङ्काको आँखाले हेरिरहेकी थिई।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **युवराज भनेको:** राजाको उत्तराधिकारी, जसले राजासँगै राज्यको काम सम्हाल्छ र पछि राजा बन्छ।

- **जनकलाई निम्तो थिएन:** वाल्मीकिका अनुसार हतारमा दशरथले रामका ससुरा जनक र भरतका मामाघर केकयका राजालाई अभिषेकको सभामा बोलाउनुभएन।
- **चैत्र महिना:** रामको युवराज अभिषेकको तयारी चैत्र महिनामा भएको थियो। रामको जन्म पनि चैत्रमै भएको थियो।

अध्याय

१२

मन्थराको कुरा

रानी कैकेयीकी एउटी दासी थिई, जसको नाम मन्थरा थियो। ऊ कुप्रो शरीरकी थिई। मन्थरा कैकेयीसँगै उहाँको माइती केकय देशबाट अयोध्या आएकी थिई। कैकेयी सानै छँदादेखि उसले कैकेयीलाई हुर्काएकी थिई, त्यसैले कैकेयीले उसलाई साह्रै विश्वास गर्नुहुन्थ्यो।

छतबाट देखेको दृश्य

त्यो रात मन्थरा संयोगवश कैकेयीको महलको छतमा चढी। तल हेर्दा उसले अचम्मको दृश्य देखी। पूरै अयोध्या झिलिमिली थियो। बाटाबाटामा पानी छर्किएको थियो, फूल बिछ्याइएका थिए। झन्डा फहराइरहेका थिए। मानिसहरू नुहाइधुवाइ गरेर राम्रा लुगा लगाएका थिए र मन्दिरहरूबाट शङ्ख र घण्टको आवाज आइरहेको थियो।

मन्थराले छेउमा उभिएकी एउटी धाईलाई सोधी, "आज किन यति ठूलो उत्सव हुँदै छ? रामकी आमा कौशल्याले किन यति धेरै दान बाँड्दै हुनुहुन्छ?"

धाईले खुसी हुँदै भनी, "तिमीलाई थाहा छैन? भोलि पुष्य नक्षत्रमा महाराजले रामलाई युवराज बनाउँदै हुनुहुन्छ।"

यो सुन्नेबित्तिकै मन्थराको मन जलन र रिसले भरियो। ऊ हतारिँदै छतबाट ओर्ली र सुतिरहनुभएकी कैकेयीकहाँ पुगी।

कैकेयीको पहिलो प्रतिक्रिया

"उठ्नुहोस्, मूर्ख रानी! तपाईंमाथि ठूलो विपत्ति आइपरेको छ, र तपाईं ढुक्कले सुतिरहनुभएको छ!" मन्थराले कराउँदै भनी।

कैकेयी अचम्ममा पर्दै उठ्नुभयो। "के भयो मन्थरा? तिमी किन यति दुःखी छौ?"

"महाराजले भोलि रामलाई युवराज बनाउँदै हुनुहुन्छ," मन्थराले भनी। "भरत मामाघरमा छन्, र यहाँ सबै कुरा गोप्य रूपमा हतारमा भइरहेको छ।"

यो सुनेर कैकेयी साह्रै खुसी हुनुभयो। उहाँले आफ्नो घाँटीबाट एउटा सुन्दर गहना फुकालेर मन्थरालाई उपहार दिनुभयो र भन्नुभयो:

> **रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये।**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।७।३५
>
> **अर्थ:** मेरा लागि राम र भरतमा कुनै फरक छैन।

"मन्थरा! यो त साह्रै खुसीको खबर हो। राम मेरा लागि भरतजस्तै प्यारा छन्। राम कौशल्याभन्दा पनि मलाई बढी सम्मान गर्छन्। यस्तो शुभ समाचार ल्याएकोमा अरू के चाहिन्छ, भन।"

मन्थराको विष

तर मन्थराले त्यो गहना रिसले भुइँमा फालिदिई।

"तपाईं कति भोली हुनुहुन्छ! आफ्नो विनाश हुन लागेको पनि देख्नुहुन्न? भोलि राम राजा बनेपछि कौशल्या राजमाता बन्नुहुनेछ। तपाईं उहाँकी दासीजस्तै बन्नुहुनेछ। अनि भरतको के

हुन्छ? राजाले भरतलाई जानीजानी मामाघर पठाएर यो सब गरिरहनुभएको छ।

राम राजा भएपछि उनका छोरा, अनि उनका नाति राजा बन्नेछन्। भरत र उनका सन्तान सधैँका लागि राज्यबाट बाहिर हुनेछन्। शक्तिशाली राजाले आफ्नो सिंहासनका लागि भाइलाई खतरा ठान्छ। रामले भरतलाई देशबाट निकाल्न पनि सक्छन्, अझ मार्न पनि सक्छन्।"

कैकेयीले फेरि रामको पक्ष लिनुभयो, "राम धर्मात्मा छन्, सत्यवादी छन्। उनी जेठा छोरा हुन्, राज्य उनकै हो। रामपछि भरत पनि राजा बन्न सक्छन्।"

मन्थरा झन् जोडले रोई। "तपाईं बुझ्नुहुन्न, रानी! एक पटक राम राजा बनेपछि राज्य उनकै वंशमा रहन्छ। भरत कहिल्यै राजा बन्ने छैनन्। कौशल्याले पनि तपाईंसँग पुरानो रिस साँध्नुभएको छ। तपाईंले राजाको सबैभन्दा धेरै माया पाउनुभयो, त्यसको बदला उहाँ अब लिनुहुनेछ।"

बदलिएको मन

मन्थराले यस्ता कुरा घरी घरी दोहोर्‍याइरही। बिस्तारै कैकेयीको मनमा डर पस्यो, डरबाट ईर्ष्या जन्मियो, अनि ईर्ष्याबाट रिस। जो कैकेयी केही बेरअघि रामको अभिषेकमा खुसी हुनुहुन्थ्यो, उहाँकै अनुहार अब रिसले रातो भयो।

कैकेयीले भन्नुभयो, "ठिक छ मन्थरा। आजै म रामलाई वन पठाउँछु र भरतलाई युवराज बनाउँछु। तर यो कसरी गर्ने? उपाय बताऊ।"

मन्थराको अनुहारमा चलाख मुस्कान आयो। "रानी! के तपाईंलाई पुरानो कुरा याद छैन? म सम्झाइदिन्छु।"

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **कैकेयी सुरुमा खुसी हुनुहुन्थ्यो।** रामको अभिषेकको खबर सुन्दा कैकेयीले पहिले मन्थरालाई उपहार दिनुभयो। उहाँको मन मन्थराको कुराले बिस्तारै बदलियो।
- **मन्थरा को थिई?** मन्थरा कैकेयीको माइती केकयबाट आएकी दासी थिई। त्यसैले कैकेयी उसलाई आफ्नै मान्छे ठान्नुहुन्थ्यो।

अध्याय

१३

कैकेयीका दुई वरदान

मन्थराले पुरानो कथा सम्झाउन थाली।

पुरानो वरदान

"धेरै पहिले देवता र असुरबीच ठूलो युद्ध भएको थियो। शम्बर नामका असुरसँग लड्न इन्द्रले महाराज दशरथलाई सहायताका लागि बोलाउनुभएको थियो। तपाईं पनि महाराजसँगै युद्धभूमिमा जानुभएको थियो।

युद्धमा महाराज गम्भीर घाइते हुनुभयो र बेहोस हुनुभयो। त्यति बेला तपाईंले नै रथ चलाएर महाराजलाई युद्धभूमिबाट सुरक्षित ठाउँमा लैजानुभयो र उहाँको ज्यान बचाउनुभयो।

होस आएपछि खुसी भएर महाराजले तपाईंलाई दुईवटा वरदान दिनुभएको थियो। तपाईंले भन्नुभएको थियो, 'आवश्यक परेको बेला माग्नेछु।' ती वरदान अहिलेसम्म माग्नुभएको छैन।"

कैकेयीका आँखा चम्किए।

"अब ती वरदान माग्ने बेला आएको छ," मन्थराले भनी। "पहिलो वरदानमा भरतलाई युवराज बनाउन माग्नुहोस्। दोस्रो वरदानमा रामलाई चौध वर्ष वनवास पठाउन माग्नुहोस्। चौध वर्षमा भरतको शासन बलियो हुनेछ र प्रजाले पनि भरतलाई माया गर्न थाल्नेछन्।

अहिले नै कोपभवनमा जानुहोस्। महाराज आउनुहुँदा उहाँसँग नबोल्नुहोस्, नहेर्नुहोस्। महाराज तपाईंलाई साह्रै माया गर्नुहुन्छ। तपाईंको दुःख उहाँ सहन सक्नुहुन्न। उहाँले जे पनि दिन्छु भन्नुहुनेछ। त्यसपछि मात्र वरदान माग्नुहोस्।"

कोपभवन

कैकेयी कोपभवनमा जानुभयो। कोपभवन भनेको रिसाएका बेला रानीहरू एक्लै बस्ने कोठा थियो। उहाँले आफ्ना सबै गहना फुकालेर यताउता फालिदिनुभयो। मैलो लुगा लगाएर खाली भुइँमा सुत्नुभयो र मन्थरालाई भन्नुभयो, "या त राम वन जान्छन् र भरत राजा हुन्छन्, या त म यहीँ प्राण त्याग्छु।"

राजा दशरथको आगमन

रातिको बेला अभिषेकका सबै तयारी मिलाएर राजा दशरथ खुसी मनले यो शुभ समाचार सुनाउन कैकेयीको महलमा आउनुभयो। तर कैकेयी आफ्नो सुन्दर ओछ्यानमा हुनुहुन्नथ्यो।

दासीहरूले डराउँदै भने, "महाराज! रानी रिसाएर कोपभवनमा हुनुहुन्छ।"

राजा चिन्तित हुँदै कोपभवनमा पुग्नुभयो। मायालु रानीलाई भुइँमा लडिरहेको देखेर उहाँको मन छियाछिया भयो। उहाँ छेउमा बसेर माया गर्दै सोध्न थाल्नुभयो, "प्रिये! के भयो? कसैले तिम्रो अपमान गऱ्यो? बिरामी छौ? जे चाहिन्छ भन। म तिम्रो हरेक इच्छा पूरा गर्छु।"

कैकेयीले भन्नुभयो, "मलाई कसैले अपमान गरेको छैन। तर मेरो एउटा इच्छा छ। पहिले प्रतिज्ञा गर्नुहोस् कि तपाईं त्यो पूरा गर्नुहुन्छ।"

माया र विश्वासमा डुबेका राजाले मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, "मलाई रामभन्दा प्यारो संसारमा कोही छैन। त्यही रामको शपथ खाएर भन्छु, तिमीले जे माग्छौ, म दिनेछु।"

दुई वरदान

कैकेयीले सूर्य, चन्द्रमा, आकाश, पृथ्वी र सबै देवतालाई साक्षी राखेर भन्नुभयो, “महाराज! देवासुर सङ्ग्राममा मैले तपाईंको ज्यान बचाएकी थिएँ। तपाईंले मलाई दुई वरदान दिनुभएको थियो। आज ती माग्दै छु।

पहिलो वरदान: रामका लागि जुन तयारी गरिएको छ, त्यसैबाट भरतको अभिषेक होस्।

दोस्रो वरदान:”

> **नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः।**
>
> **चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः॥**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।११।२६
>
> **अर्थ:** नौ र पाँच, अर्थात् चौध वर्षसम्म राम रूखको बोक्राको लुगा र मृगछाला लगाएर, जटा बाँधेर तपस्वीका रूपमा दण्डकारण्यमा बसून्।

राजाको पीडा

यो सुन्नेबित्तिकै राजा दशरथलाई चट्याङ परेजस्तो भयो। उहाँ केही बेर मूर्च्छित हुनुभयो। होस आउँदा उहाँले सोच्नुभयो, “के यो सपना हो? के मेरो दिमाग बिग्रिएको हो?”

कैकेयीलाई फेरि हेर्दा उहाँ बाघिनीलाई देखेको मृगजस्तै काँप्नुभयो।

“हे निर्दयी! रामले तिम्रो के बिगारेको छ? राम तिमीलाई आफ्नै आमाजस्तै सम्मान गर्छन्। संसार सूर्यबिना बाँच्न सक्छ, खेती पानीबिना हुन सक्छ, तर म रामबिना बाँच्न सक्दिनँ। भरतलाई राज्य लेऊ, तर रामलाई वन नपठाऊ।”

राजाले हात जोड्नुभयो, बिन्ती गर्नुभयो, अन्त्यमा कैकेयीको पाउमासमेत पर्नुभयो। तर कैकेयी टसको मस हुनुभएन।

कैकेयीले भन्नुभयो, “महाराज! सत्यवादी राजाहरूले आफ्नो वचन कहिल्यै तोडेका छैनन्। राजा शैब्यले बाजलाई आफ्नो मासु दिएका थिए। राजा अलर्कले आफ्ना आँखा दान गरेका थिए। तपाईं रघुवंशका राजा भएर आफ्नो वचन तोड्नुहुन्छ? यदि रामको अभिषेक भयो भने म यहीँ विष खाएर मर्छु।”

राजा दशरथ रातभर कहिले बेहोस हुँदै, कहिले विलाप गर्दै भुइँमै छटपटाइरहनुभयो। “हे रात! तिमी कहिल्यै नसकिनू। बिहान भयो भने म रामलाई के मुख देखाऊँ?”

तर रात रोकिएन। पूर्वतिर बिस्तारै उज्यालो हुन थाल्यो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **चौध वर्ष किन?** वाल्मीकिमा कैकेयीले "नव पञ्च च" अर्थात् "नौ र पाँच" भनेर चौध वर्ष माग्नुभएको छ।
- **वरदानको पृष्ठभूमि:** शम्बर असुरसँगको युद्धमा कैकेयीले घाइते दशरथको ज्यान बचाउनुभएको थियो। दुई वरदान त्यसैको पुरस्कार थिए।
- **रामकै शपथ:** दशरथले कैकेयीलाई वचन दिँदा आफूलाई सबैभन्दा प्यारो रामकै शपथ खानुभयो। त्यही शपथले उहाँलाई बाँध्यो।

अध्याय

१४

रामको स्वीकार

बिहान भयो। अभिषेकका सबै सामग्री तयार थिए — सुनका कलशमा पवित्र नदीहरूको जल, सेतो छत्र, चामर, सिंहासन, हात्ती, घोडा र रथ। महर्षि वशिष्ठ शिष्यहरूसहित दरबारको ढोकामा आइपुग्नुभयो र सुमन्त्रलाई भन्नुभयो, "महाराजलाई छिटो ब्युँझाऊ। अभिषेकको शुभ घडी नजिकिँदै छ।"

रामलाई बोलाहट

सुमन्त्र कैकेयीको महलमा पसे र परम्पराअनुसार स्तुति गाएर राजालाई ब्युँझाउन खोजे। तर राजाले पीडाले भरिएको स्वरमा भन्नुभयो, "सुमन्त्र! तिम्रा यी शब्दले मेरो मुटु झन् छियाछिया पार्दै छन्।"

त्यति बेला कैकेयीले भन्नुभयो, "सुमन्त्र! महाराज रातभर रामको खुसीमा सुत्न पाउनुभएन। अहिले छिटो गएर रामलाई यहाँ बोलाएर ल्याऊ।"

सुमन्त्र हतारिँदै रामको महलमा पुगे। राम र सीता अभिषेकका लागि तयार भएर बस्नुभएको थियो। सुमन्त्रको कुरा सुनेर रामले सीतालाई भन्नुभयो, "लाग्छ, बुबा र आमा कैकेयी मलाई अभिषेकअघि आशीर्वाद दिन चाहनुहुन्छ।"

राम लक्ष्मणसहित रथमा चढेर निस्कनुभयो। बाटाभरि मानिसहरू खुसीले जयजयकार गरिरहेका थिए।

बुबाको पीडा

कैकेयीको महलमा पुग्दा रामले अचम्मको दृश्य देख्नुभयो। बुबा दशरथ ओछ्यानमा थकित र दुःखी बस्नुभएको थियो। उहाँको अनुहार निस्तेज थियो। रामलाई देख्नेबित्तिकै उहाँले "राम..." मात्र भन्न सक्नुभयो। आँखाबाट आँसु बगे। उहाँले न रामतिर हेर्न सक्नुभयो, न केही बोल्न।

राम डराउनुभयो। उहाँले कैकेयीलाई प्रणाम गरेर सोध्नुभयो, "आमा! बुबालाई के भयो? मबाट कुनै भूल भयो कि? बुबा बिरामी हुनुहुन्छ कि? भरत, शत्रुघ्न र मेरा आमाहरू कुशल हुनुहुन्छ नि?"

कैकेयीले निर्धक्क भएर भन्नुभयो, "राम! महाराज रिसाउनुभएको छैन, न बिरामी हुनुहुन्छ। उहाँले मलाई एउटा वचन दिनुभएको छ, तर तिमीलाई भन्न डराउनुभएको छ। पहिले तिमी वचन देऊ कि बुबाको वचन पूरा गर्नेछौ, अनि म भन्छु।"

रामले भन्नुभयो, "आमा! यस्तो नभन्नुहोस्। बुबाको आज्ञामा म आगोमा हाम फाल्न, विष पिउन र समुद्रमा डुब्न पनि तयार छु।"

> **तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम्।**
> **करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते॥**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।१८।३०
>
> **अर्थ:** हे देवी! महाराजको जे इच्छा छ, भन्नुहोस्। म त्यो पूरा गर्ने प्रतिज्ञा गर्छु। राम एक पटक भनेको कुरा कहिल्यै फेर्दैन।

कैकेयीको वचन

अनि कैकेयीले दुई वरदानको कुरा सुनाउनुभयो। “महाराजले मलाई वचन दिनुभएको छ — भरत युवराज हुनेछन् र तिमी चौध वर्ष वल्कल र जटा धारण गरेर दण्डकारण्यमा बस्नेछौ। यदि तिमी बुबालाई सत्यवादी बनाउन चाहन्छौ भने आजै वन जाऊ।”

यति कठोर वचन सुनेर पनि राम विचलित हुनुभएन। उहाँले शान्त स्वरमा भन्नुभयो, “हुन्छ आमा! बुबाको वचन पूरा गर्न म आजै वल्कल लगाएर वन जान्छु। मलाई एउटै कुराको दुःख छ — बुबाले यो कुरा मलाई आफैँ किन भन्नुभएन? भरतका लागि त म बुबाको आज्ञाबिना पनि सीता, राज्य, धन, आफ्नो प्राणसमेत खुसीसाथ दिन सक्छु। म धनको लोभमा बाँच्ने मानिस होइन। मलाई ऋषिहरूजस्तै केवल धर्ममा अडिएको मानिस सम्झनुहोस्। भरतलाई छिटो बोलाउन दूत पठाउनुहोस्।”

रामको कुरा सुनेर दशरथ “हा!” भन्दै फेरि मूर्च्छित हुनुभयो।

रामले बेहोस बुबा र कैकेयीको पाउ छोएर प्रणाम गर्नुभयो र महलबाट बाहिर निस्कनुभयो। लक्ष्मण आँखाभरि आँसु र मनभरि रिस लिएर उहाँको पछि लाग्नुभयो।

बाहिर अभिषेकका सामग्री सजाइएका थिए। रामले तिनको पनि आदरपूर्वक परिक्रमा गर्नुभयो, तर तिनतिर ललचाएर हेर्नुभएन। राज्य गुमाउँदा पनि उहाँको अनुहारको शोभा घटेन — जसरी रातले चन्द्रमाको शीतलता घटाउन सक्दैन।

आमा कौशल्या

राम आमा कौशल्याको महलमा पुग्नुभयो। कौशल्या रामको कल्याणका लागि हवन गरिरहनुभएको थियो। छोरालाई देखेर उहाँ खुसी हुँदै उठ्नुभयो र बस्न आसन दिनुभयो।

रामले भन्नुभयो, “आमा! अब मलाई यो आसन चाहिँदैन। कुशको आसनमा बस्ने बेला आयो।” अनि उहाँले सबै कुरा सुनाउनुभयो।

यो सुनेर कौशल्या बन्चरोले काटिएको सालको रूखजस्तै भुइँमा ढल्नुभयो। होस आएपछि उहाँ विलाप गर्न थाल्नुभयो, “हे राम! म सन्तानविहीन भएकी भए एउटै दुःख हुन्थ्यो। तिमी जन्मिएपछि यति ठूलो दुःख देख्नुपर्ला भन्ने सोचेकी थिइनँ। तिमीबिना म कसरी बाँचूँ?”

लक्ष्मणको क्रोध

छेउमा उभिएका लक्ष्मणले अब सहन सक्नुभएन। “दाजु! बुबा बूढो हुनुभयो र कैकेयीको वशमा पर्नुभयो। निर्दोष जेठा छोरालाई वन पठाउनु कहाँको धर्म हो? म यो अन्याय हुन दिन्नँ। तपाईंको राज्याभिषेकमा जसले बाधा दिन्छ, म उसैसँग लड्छु। म तपाईंको साथमा छु।” लक्ष्मण यति रिसाउनुभयो कि उहाँले बुबाविरुद्धसमेत हतियार उठाउने कुरा गर्नुभयो।

कौशल्याले पनि भन्नुभयो, “राम! लक्ष्मणको कुरा सुन। तिमी वन गयौ भने म अन्नपानी त्यागेर प्राण त्याग्छु।”

रामले दुवैलाई शान्त स्वरमा सम्झाउनुभयो, “आमा! म बुबाको आज्ञा टार्न सक्दिनँ। पहिलेका ऋषि र राजाहरूले पनि पिताको आज्ञा पालन गरेका थिए।”

अनि लक्ष्मणतर्फ फर्केर भन्नुभयो, “लक्ष्मण! मेरो अभिषेकको सबै तयारी एकै क्षणमा उल्टिनुमा दैवको हात छ। नत्र कैकेयी आमाले यस्तो कुरा किन भन्नुहुन्थ्यो? उहाँले मलाई सधैँ छोराजस्तै माया गर्नुभयो। त्यसैले उहाँलाई दोष नदेऊ। यो रिस त्याग।”

रामको कुराले लक्ष्मणको रिस बिस्तारै शान्त भयो, तर उहाँको आँखाबाट आँसु रोकिएनन्।

आमाको आशीर्वाद

कौशल्याले फेरि भन्नुभयो, “त्यसो भए मलाई पनि साथमा लैजाऊ।”

रामले भन्नुभयो, “आमा! बुबा अहिले साह्रै दुःखी हुनुहुन्छ। यस्तो बेला पत्नीले पतिलाई छोड्नु धर्म होइन। तपाईं यहीँ बसेर बुबाको सेवा गर्नुहोस्। चौध वर्ष त पलभरमै बित्नेछन्।”

अन्त्यमा कौशल्याले मन बलियो पार्नुभयो। उहाँले छोराका लागि मङ्गल कामना गर्दै देवताहरूको पूजा गर्नुभयो र आशीर्वाद दिनुभयो:

> **यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च।**
> **स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु॥**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।२५।३
>
> **अर्थ:** हे रघुश्रेष्ठ! जुन धर्मलाई तिमीले धैर्य र नियमपूर्वक पालन गर्दै छौ, त्यही धर्मले तिम्रो रक्षा गरोस्।

आमाको पाउ छोएर राम सीताको महलतर्फ लाग्नुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **"रामो द्विर्नाभिभाषते":** "राम एक पटक भनेको कुरा फेर्दैन" भन्ने अर्थको यो वाक्य आज पनि वचनको पक्का मानिसका लागि उदाहरणका रूपमा प्रयोग गरिन्छ।
- **राम कैकेयीलाई दोष दिनुहुन्न:** वाल्मीकिमा राम आफैँ लक्ष्मणलाई कैकेयीलाई दोष नदिन भन्नुहुन्छ र यो घटनालाई दैवको खेल मान्नुहुन्छ।

अध्याय

१५

सीता र लक्ष्मणको साथ

सीता अभिषेकको खुसीमा रामको प्रतीक्षा गरिरहनुभएको थियो। तर रामलाई देख्नेबित्तिकै उहाँ झस्कनुभयो। रामको अनुहार पहेँलो थियो, निधारमा पसिना थियो। न सेतो छत्र थियो, न रथ, न बाजागाजा।

"स्वामी! के भयो? आज त अभिषेकको दिन हो। तपाईं किन यस्तो उदास हुनुहुन्छ?" सीताले सोध्नुभयो।

रामको सल्लाह

रामले सबै कुरा बताउनुभयो र भन्नुभयो, "सीता! म आजै वन जाँदै छु। तिमी यहीँ बस। आमाबुबाको सेवा गर, व्रत र पूजापाठ गर। भरत राजा हुनेछन्, उनीअगाडि मेरो प्रशंसा नगर्नू। शक्तिमा रहेका मानिसलाई अरूको प्रशंसा मन पर्दैन। सधैँ भरत र शत्रुघ्नलाई भाइ वा छोराजस्तै माया गर्नू।"

सीताको दृढ निर्णय

रामको कुरा सुनेर सीताको मायालु मन रिसले पनि भरियो।

"स्वामी! तपाईं यो के भन्दै हुनुहुन्छ? पिता, माता, छोरा र भाइ, सबैले आफ्नो-आफ्नो भाग्य भोग्छन्। तर पत्नीले भने पतिकै भाग्य बाँड्छे। तपाईं वन जानुहुन्छ भने म पनि जान्छु।

म तपाईंको अगाडि-अगाडि हिँडेर बाटाका काँडा र कुश पन्छाउँदै जानेछु।”

रामले वनका दुःख सुनाउन थाल्नुभयो, “सीता! वन साह्रै कठिन हुन्छ। त्यहाँ सिंह र बाघ गर्जन्छन्, सर्प र बिच्छी हुन्छन्। काँडैकाँडा हुन्छ। कहिले खानै पाइँदैन, कहिले पानी पाइँदैन। चिसो, गर्मी, हावाहुरी सहनुपर्छ। पातको ओछ्यानमा सुत्नुपर्छ। तिमी राजकुमारी हौ, यस्तो जीवन सहन सक्दिनौ।”

सीताले आँसु झार्दै भन्नुभयो, “स्वामी! तपाईं साथमा हुनुहुन्छ भने ती सबै दुःख मेरा लागि सुख हुनेछन्। कुश र काँडा मलाई रेसमजस्तै नरम लाग्नेछन्। म सानी छँदा ज्योतिषीहरूले भनेका थिए, म कुनै दिन वनमा बस्नेछु। त्यो कुरा आज सत्य हुँदै छ।”

> **यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना।**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।३०।१८
>
> **अर्थ:** तपाईंसँग जहाँ पनि स्वर्ग हो, तपाईंबिना जहाँ पनि नरक।

राम अझै मान्नुभएन। अनि दुःख र रिस मिसिएको स्वरमा सीताले यहाँसम्म भन्नुभयो, “के मेरा पिता जनकले पुरुषको रूपमा आएको डराउने ज्वाइँ पाउनुभएको थियो र? आफ्नी पत्नीलाई अरूको भरमा छोडेर जान तपाईंलाई कसरी मन लाग्यो?”

यति भनेर सीता रामलाई अँगालो हालेर धरधरी रुन थाल्नुभयो।

रामले सीताका आँसु पुछिदिनुभयो र भन्नुभयो, “सीता! तिमीलाई दुःख दिएर म स्वर्ग पनि चाहन्नँ। म तिम्रो मनको दृढता मात्र जान्न चाहन्थेँ। हिँड, तिमी पनि मसँगै जाऊ। आफ्ना गहना र धनसम्पत्ति ब्राह्मण र गरिबलाई दान गर।”

सीताको अनुहार फेरि खुसीले चम्कियो।

लक्ष्मणको बिन्ती

छेउमै उभिएका लक्ष्मणले यो सब सुनिरहनुभएको थियो। उहाँ रुँदै रामको पाउमा पर्नुभयो। "दाजु! म पनि तपाईंसँग जान्छु। धनु लिएर म तपाईंको अगाडि हिँड्छु। तपाईं र भाउजूका लागि कन्दमूल र फल खोजेर ल्याउँछु। तपाईंहरू आराम गर्दा म पहरा दिन्छु।"

रामले भन्नुभयो, "लक्ष्मण! तिमी यहीँ बसेर आमाहरूको हेरचाह गर।"

लक्ष्मणले भन्नुभयो, "दाजु! भरतले आमाहरूको राम्रो हेरचाह गर्नेछन्। कौशल्या आमासँग पनि आफ्नै धेरै सेवक छन्। तर तपाईंबिना म एक पल पनि बस्न सक्दिनँ।"

रामले लक्ष्मणको माया बुझ्नुभयो र भन्नुभयो, "ठिक छ, तिमी पनि आऊ। जनक महाराजको यज्ञमा वरुणदेवले दिनुभएका दुई दिव्य धनु, कवच, तरकस र तरवार गुरु वशिष्ठको घरमा राखिएका छन्। ती लिएर आऊ।"

दान

राम, सीता र लक्ष्मणले आफ्नो धनसम्पत्ति दान गर्नुभयो। ब्राह्मण, सेवक, गरिब, वृद्ध, सबैले प्रशस्त दान पाए।

त्रिजट नामका एक गरिब ब्राह्मण पनि दान माग्न आए। रामले ठट्टा गर्दै भन्नुभयो, "आफ्नो लट्ठी जति टाढा फाल्न सक्नुहुन्छ, त्यहाँसम्मका गाईहरू तपाईंका।" त्रिजटले सारा बल लगाएर लट्ठी फाले। लट्ठी सरयू पारि हजारौँ गाई भएको गोठमा गएर खस्यो। रामले मुस्कुराउँदै ती सबै गाई त्रिजटलाई दिनुभयो र भन्नुभयो, "मैले ठट्टा गरेको थिएँ, नरिसाउनुहोला।"

दरबारमा अन्तिम भेट

त्यसपछि तीनै जना पैदलै राजा दशरथको महलतर्फ लाग्नुभयो। बाटामा मानिसहरू रोइरहेका थिए। "जुन सीतालाई पहिले आकाशमा उड्ने प्राणीले पनि देख्न पाएका थिएनन्, उनै सीतालाई आज बाटामा हिँड्ने मानिसले देख्दै छन्," मानिसहरू भन्दै थिए।

राजा दशरथले सबै रानीलाई बोलाउनुभयो। रामले बिदा माग्नुभयो। राजाले रुँदै भन्नुभयो, "राम! म वरदानले बाँधिएको छु। तिमी मलाई बन्दी बनाएर आफैँ राजा बन।"

रामले हात जोडेर भन्नुभयो, "बुबा! तपाईं हजार वर्ष राज्य गर्नुहोस्। मलाई राज्य चाहिँदैन। तपाईंको वचन पूरा गर्न म आजै वन जान्छु।"

कैकेयीले आफैँ वल्कलका लुगा ल्याएर दिनुभयो। राम र लक्ष्मणले राजसी वस्त्र फुकालेर वल्कल लगाउनुभयो। सीताले पनि वल्कल समात्नुभयो, तर कसरी लगाउने थाहा पाउनुभएन। लाजले उहाँले रामतिर हेर्नुभयो। रामले आफैँ सीताको रेसमी वस्त्रमाथि वल्कल बाँधिदिनुभयो।

यो दृश्य देखेर रानीहरू रुन थाल्नुभयो। महर्षि वशिष्ठले रिसाएर कैकेयीलाई भन्नुभयो, "वनवास रामलाई दिइएको हो, सीतालाई होइन। सीताले वल्कल लगाउनुपर्दैन।"

राजा दशरथले कोषाध्यक्षलाई आदेश दिनुभयो, "सीतालाई चौध वर्षसम्म पुग्ने राम्रा वस्त्र र गहना देऊ।"

कौशल्याले सीतालाई अँगालो हाल्दै सम्झाउनुभयो, "दुःखको बेला पनि पतिको साथ नछोड्नू।" सीताले विनम्र भएर भन्नुभयो, "आमा! तारबिना वीणा बज्दैन, पाङ्ग्राबिना रथ गुड्दैन। पतिबिना पत्नीको जीवन अधुरो हुन्छ। म यो कुरा राम्ररी बुझ्छु।"

रामले आमा कौशल्या र राजाका अरू सबै रानीहरूलाई प्रणाम गर्दै बिदा माग्नुभयो।

सुमित्राको उपदेश

अन्त्यमा लक्ष्मण आमा सुमित्राको पाउमा पर्नुभयो। सुमित्राले छोराको शिर सुम्सुम्याउँदै भन्नुभयो:

> **रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्।**
>
> **अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम्॥**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।४०।९
>
> **अर्थ:** हे पुत्र! रामलाई आफ्ना पिता दशरथ सम्झ, जनककी छोरी सीतालाई आफ्नी आमा सम्झ, र वनलाई अयोध्या सम्झ। अब खुसीसाथ जाऊ।

सुमन्त्र रथ लिएर तयार थिए।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **ऊर्मिलाको निद्रा:** लक्ष्मणकी पत्नी ऊर्मिला चौध वर्ष सुतिरहनुभयो भन्ने लोककथा धेरै प्रसिद्ध छ। तर यो कथा वाल्मीकि रामायणमा छैन।
- **सीताको भविष्यवाणी:** वाल्मीकिका अनुसार सीता सानै छँदा ज्योतिषीहरूले उहाँ कुनै दिन वनमा बस्नुहुनेछ भनेका थिए।
- **सुमित्राको श्लोक:** "रामं दशरथं विद्धि" श्लोकलाई भाइचारा र पारिवारिक मायाको सबैभन्दा सुन्दर उपदेशमध्ये एक मानिन्छ।

अध्याय

१६

अयोध्याबाट विदाइ

राम वन जाँदा शोकाकुल अयोध्यावासी — चित्र रामायण, सन् १९१६

सीताले पहिले रथमा पाइला राख्नुभयो। त्यसपछि राम र लक्ष्मण चढ्नुभयो। सुमन्त्रले घोडाको लगाम समाते। रथ बिस्तारै अगाडि बढ्यो।

रथको पछिपछि

पूरै अयोध्या रथको पछि दौडियो। बूढापाका, बालबालिका, स्त्री, पुरुष सबै रोइरहेका थिए। कोही भन्थे, “सुमन्त्र! बिस्तारै हाँक, रामको अनुहार एक पटक अझै हेर्न देऊ।” कोही भन्थे, “राम नजाऊ!”

राजा दशरथ र रानी कौशल्या पनि खाली खुट्टा रथको पछि दौडिरहनुभएको थियो। “राम! पर्ख! सुमन्त्र, रथ रोक!” राजा कराइरहनुभएको थियो।

यो दृश्य रामका लागि असह्य थियो। उहाँले सुमन्त्रलाई भन्नुभयो, “रथ छिटो हाँक। बुबाले पछि सोध्नुभयो भने ‘मैले सुनिनँ’ भनिदिनू। यो पीडा जति लम्बिन्छ, त्यति नै सबैलाई दुःख हुन्छ।”

रथ टाढा पुग्दै गयो। धुलोले रथ पनि देखिन छाड्यो। राजा दशरथ भुइँमा ढल्नुभयो। कौशल्या र कैकेयी उहाँलाई उठाउन आउनुभयो। तर राजाले कैकेयीलाई भन्नुभयो, “मलाई नछोऊ। आजदेखि म तिमीलाई त्याग्छु।”

राजालाई कौशल्याको महलमा लगियो। उहाँ रातभर “हा राम!” भन्दै विलाप गरिरहनुभयो।

तमसा नदीको किनार

अयोध्याका धेरै मानिस रामसँगै वन जान हिँडे। सेता कपाल भएका बूढा ब्राह्मणहरू पनि रथको पछि लागे। रामले रथ रोकेर उनीहरूसँगै पैदल हिँड्नुभयो।

साँझ पर्दा सबै तमसा नदीको किनारमा पुगे। वनवासको पहिलो रात त्यहीँ बित्यो। राम र सीता पातको ओछ्यानमा सुत्नुभयो। लक्ष्मण र सुमन्त्र रातभर जाग्राम बस्नुभयो।

मध्यरातमा रामले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “यी सबै मानिस घर छोडेर हामीसँग आएका छन्। यसरी त अयोध्या नै खाली हुन्छ। यिनीहरू सुतिरहेका बेला हामी जानुपर्छ।”

सुमन्त्रले चलाखी गरे। पहिले रथलाई उत्तरतिर केही टाढा लगे, अनि घुमाएर फर्काए, ताकि पाङ्ग्राका डोब हेरेर मानिसहरू अलमलमा परून्। बिहान मानिस ब्युँझिँदा राम गइसक्नुभएको थियो। उनीहरूले पाङ्ग्राका डोब पछ्याए, तर बाटो हराए। अन्त्यमा रुँदै अयोध्या फर्के।

जन्मभूमिलाई बिदाइ

रथ वेदश्रुति, गोमती र स्यन्दिका नदी पार गर्दै कोशल राज्यको सिमानामा पुग्यो। त्यहाँ रामले रथ रोक्नुभयो। अयोध्यातिर फर्केर हात जोड्दै भन्नुभयो:

"हे अयोध्या! रघुवंशका राजाहरूले पालेकी नगरी! म तिमीसँग बिदा माग्छु। वनवास पूरा गरेर म फेरि आउनेछु र तिमीलाई अनि मेरा आमाबुबालाई भेट्नेछु।"

निषादराज गुह

रथ गङ्गाको किनारमा शृङ्गवेरपुर पुग्यो। यो निषादहरूको राज्य थियो। त्यहाँका राजा गुह रामका प्रिय मित्र थिए।

रामको आगमन सुनेर गुह आफ्ना मन्त्री र आफन्तसहित दौडिँदै आए। वल्कल लगाएका रामलाई देखेर उनको मन भरियो। उनले रामलाई अँगालो हाले र भने, "राम! यो राज्य पनि अयोध्याजस्तै तपाईंको हो। यहाँ राजा भएर बस्नुहोस्।" उनले विभिन्न परिकार, राम्रा ओछ्यान र घोडाका लागि दाना ल्याए।

रामले मित्रको माया स्वीकार गर्दै भन्नुभयो, "गुह! तिमीले यति माया देखायौ, त्यही मेरा लागि ठूलो सम्मान हो। तर म अब तपस्वीको व्रतमा छु। कन्दमूल र फल मात्र खान्छु। यी घोडा मेरा बुबाका प्यारा हुन्, यिनलाई मात्र दाना देऊ।"

त्यो रात राम र सीता इङ्गुदीको रूखमुनि घाँसको ओछ्यानमा सुत्नुभयो।

लक्ष्मणको पहरा

लक्ष्मणले धनु लिएर रातभर पहरा दिनुभयो। गुहले भने, "लक्ष्मण! तपाईं पनि आराम गर्नुहोस्। म र मेरा मानिस पहरा दिन्छौँ।"

लक्ष्मणले भन्नुभयो, "गुह! दाजु र भाउजू भुइँमा सुत्नुभएका छन्। यस्तो बेला म कसरी सुत्न सक्छु? देवताहरूले पनि जित्न नसक्ने दाजु आज घाँसमा सुत्नुभएको छ। बुबा यो पीडा सहन सक्नुहुने छैन। आमाहरूको के हाल होला?"

लक्ष्मणको कुरा सुनेर गुह पनि रातभर रोइरहे।

सुमन्त्रलाई बिदा

बिहान रामले सुमन्त्रलाई भन्नुभयो, "सुमन्त्र! अब तिमी अयोध्या फर्क। बुबालाई मेरो प्रणाम भनिदिनू र दुःख नगर्न भन्नू। भरतलाई भन्नू — सबै आमालाई समान माया र सम्मान गरून्।"

सुमन्त्रले रुँदै बिन्ती गरे, "मलाई पनि साथमा लैजानुहोस्।"

रामले सम्झाउनुभयो, "तिमी रथ लिएर फर्कियौ भने मात्र कैकेयी आमाले विश्वास गर्नुहुनेछ कि राम साँच्चै वन गए। त्यसैले तिमी फर्कनैपर्छ।"

जटा र गङ्गा पार

त्यसपछि राम र लक्ष्मणले बरको दूध कपालमा लगाएर जटा बनाउनुभयो। अब उहाँहरू साँच्चैका तपस्वीजस्तै देखिनुहुन्थ्यो।

गुहले एउटा राम्रो डुङ्गा ल्याए। पहिले सीता, त्यसपछि राम र लक्ष्मण डुङ्गामा चढ्नुभयो। डुङ्गा गङ्गाको बीचमा पुग्दा सीताले हात जोडेर प्रार्थना गर्नुभयो, "हे गङ्गा माता! मेरा

स्वामीको रक्षा गर्नुहोस्। चौध वर्षपछि हामी सकुशल फर्कियौँ भने म तपाईंको पूजा गर्नेछु।”

डुङ्गा पारि पुग्यो। रामले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “अब हामी वनमा पस्दै छौँ। तिमी अगाडि हिँड, सीता बीचमा, र म पछाडि। यसरी हामी सीताको रक्षा गर्नेछौँ।”

वारि किनारमा उभिएका सुमन्त्र र गुहले तीनै जना रूखहरूको बीचमा नहराउञ्जेल हेरिरहे।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **केवटको कथा:** केवटले रामको पाउ पखालेर मात्र डुङ्गामा चढाएको कथा तुलसीदासको रामचरितमानसमा छ, वाल्मीकिमा छैन। वाल्मीकिमा गुहले नै डुङ्गाको व्यवस्था गर्छन्।
- **जटा कसरी बन्यो?** वाल्मीकिका अनुसार राम र लक्ष्मणले बरको रूखको दूध कपालमा लगाएर जटा बनाउनुभएको थियो।
- **गुह रामका मित्र:** वाल्मीकिले गुहलाई रामका "आफूजस्तै प्रिय मित्र" भनेर चिनाउनुभएको छ।

अध्याय

१७

भरद्वाज आश्रम र चित्रकूट

गङ्गा पार गरेपछि राम, सीता र लक्ष्मण वनतिर अगाडि बढ्नुभयो। साँझ पर्दा उहाँहरू एउटा ठूलो रूखमुनि रोकिनुभयो। यो वनमा उहाँहरू तीन जना मात्र बिताउने पहिलो रात थियो। अब साथमा न सुमन्त्र थिए, न अयोध्याका मानिस।

रातको चिन्ता

त्यो रात रामको मन भारी भयो। उहाँले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “लक्ष्मण! आज बुबा साह्रै दु:खले सुत्न सक्नुभएको छैन होला। कैकेयी आमा अब खुसी हुनुहुन्छ होला। कतै उहाँले मेरी आमा कौशल्या र तिम्री आमा सुमित्रालाई दु:ख दिनुभयो भने? तिमी अयोध्या फर्केर आमाहरूको रक्षा गर। म र सीता वन जान्छौँ।”

लक्ष्मणले भन्नुभयो:

> **न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव।**
>
> **मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ॥**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।५३।३१
>
> **अर्थ:** हे राघव! पानीबाट निकालिएको माछाजस्तै, सीता र म दुवै तपाईंबिना एक क्षण पनि बाँच्न सक्दैनौँ।

लक्ष्मणको कुरा सुनेर रामको मन शान्त भयो। उहाँले फेरि भाइलाई फर्कन भन्नुभएन।

भरद्वाजको आश्रम

भोलिपल्ट उहाँहरू गङ्गा र यमुनाको सङ्गम प्रयागमा पुग्नुभयो। टाढैबाट एउटा आश्रमको धुवाँ देखियो। रामले भन्नुभयो, “हेर लक्ष्मण! त्यो धुवाँ महर्षि भरद्वाजको यज्ञको हुनुपर्छ।”

महर्षि भरद्वाजले तीनै जनाको आदरपूर्वक स्वागत गर्नुभयो। “राम! तिमी वन आउँदै छौ भन्ने कुरा मैले पहिले नै सुनेको थिएँ। यो आश्रम तिम्रै हो। यहीँ बस।”

रामले विनम्र भएर भन्नुभयो, “हे महर्षि! यो ठाउँ अयोध्याबाट धेरै नजिक छ। यहाँ बसेँ भने अयोध्याका मानिस मलाई भेट्न घरी घरी आइरहनेछन्। कृपया कुनै एकान्त ठाउँ बताउनुहोस्, जहाँ सीता पनि खुसीसाथ बस्न सकून्।”

भरद्वाजले भन्नुभयो, “यहाँबाट करिब दस कोस टाढा चित्रकूट नामको पवित्र पर्वत छ। त्यहाँ ऋषिहरू तपस्या गर्छन्, वन फलफूलले भरिएको छ, र मन्दाकिनी नदी बग्छ। त्यो ठाउँ तिमीहरूका लागि उत्तम हुनेछ।”

त्यो रात उहाँहरू भरद्वाजको आश्रममा बस्नुभयो।

यमुना पार

बिहान भरद्वाजले बाटो बताइदिनुभयो। यमुना नदीको किनारमा पुगेर लक्ष्मणले बाँस र काठ जोडेर एउटा डुङ्गाजस्तो बेडा बनाउनुभयो। त्यसमा नरम घाँस र पात ओछ्याएर सीताका लागि बस्ने ठाउँ बनाउनुभयो।

नदीको बीचमा पुग्दा सीताले यमुनालाई प्रणाम गर्दै प्रार्थना गर्नुभयो, “हे यमुना देवी! मेरा स्वामीको वनवास सकुशल पूरा होस्।”

पारि पुगेपछि बाटोमा श्याम नामको एउटा ठूलो बरको रूख आयो। सीताले त्यस रूखलाई पनि प्रणाम गरेर आशीर्वाद माग्नुभयो।

वनको सुन्दरता

बाटोभरि लक्ष्मणले सीताका लागि रङ्गीचङ्गी फूल र पाकेका फल टिपेर ल्याउनुभयो। सीताले नदेखेका रूख र लहरा देख्दा सोध्नुहुन्थ्यो, “यो कुन रूख हो? यो कुन फूल हो?” राम मुस्कुराउँदै सबैको नाम बताउनुहुन्थ्यो।

चराहरू चिरबिर गर्थे, मयूर नाच्थे। वनको शान्त वातावरणमा सीताको मन खुसीले भरियो। अयोध्याको पीडा बिस्तारै हल्का हुँदै गयो।

चित्रकूटमा आगमन

हिँड्दाहिँड्दै उहाँहरू सुन्दर चित्रकूट पर्वतमा पुग्नुभयो। पर्वतमा आँप, जामुन, बेल र कटहरका रूख थिए। झरनाबाट सफा पानी झरिरहेको थियो। छेउबाट मन्दाकिनी नदी शान्त भएर बगिरहेकी थिइन्।

रामले भन्नुभयो, “लक्ष्मण! यो ठाउँ साह्रै रमणीय छ। यहाँ प्रशस्त फल र कन्दमूल छन्, सफा पानी छ। हामी यहीँ बसौँ।”

चित्रकूटमा उहाँहरू महर्षि वाल्मीकिको आश्रममा पनि जानुभयो र उहाँलाई प्रणाम गर्नुभयो। वाल्मीकिले प्रसन्न भएर उहाँहरूको स्वागत गर्नुभयो।

पर्णकुटी

रामको आज्ञामा लक्ष्मणले काठ र पातले एउटा सुन्दर कुटी बनाउनुभयो। भित्ताहरू माटोले लिपिए, छानो पातले छाइयो र ढोका लगाइयो। कुटी हावा र पानीबाट सुरक्षित थियो।

कुटी बनेपछि रामले विधिपूर्वक वास्तुपूजा गर्नुभयो र देवताहरूलाई प्रणाम गर्नुभयो। त्यसपछि तीनै जना नयाँ घरमा पस्नुभयो।

अब चित्रकूट उहाँहरूको घर भयो। बिहान मन्दाकिनीमा स्नान, दिनभरि वनमा घुमफिर, साँझ कुटीमा विश्राम। राम र सीता मन्दाकिनीको किनारमा बसेर घण्टौँ कुरा गर्नुहुन्थ्यो। लक्ष्मण दुवैको सेवामा दिनरात तत्पर रहनुहुन्थ्यो।

अयोध्याको दुःख बिर्सिएजस्तो भयो। तर उता अयोध्यामा भने एउटा ठूलो दुःखद घटना हुँदै थियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **वाल्मीकिसँग भेट:** वाल्मीकि रामायणमा राम, सीता र लक्ष्मण चित्रकूटमा महर्षि वाल्मीकिको आश्रममा पनि पुग्नुहुन्छ। रामायणका रचनाकार आफैँ आफ्नो कथाका पात्रसँग भेट्नुहुन्छ!
- **प्रयाग:** गङ्गा र यमुनाको सङ्गम प्रयागलाई आज पनि तीर्थराज मानिन्छ। भरद्वाजको आश्रम यहीँ थियो।
- **चित्रकूट आज:** परम्पराअनुसार चित्रकूट आजको भारतको उत्तर प्रदेश र मध्य प्रदेशको सिमानामा पर्छ।

अध्याय

१८

दशरथको देहत्याग

राम, सीता र लक्ष्मण गङ्गा पार गरेर वनमा नहराउञ्जेल सुमन्त्र किनारमै उभिइरहे। त्यसपछि भारी मनले रित्तो रथ लिएर अयोध्या फर्के।

सुनसान अयोध्या

अयोध्या पुग्दा सुमन्त्रले नगर चिन्नै सकेनन्। बाटा सुनसान थिए। न बजारमा हल्लाखल्ला थियो, न मन्दिरमा घण्टको आवाज। मानिसहरू रित्तो रथ देखेर दौडिँदै आए। "राम खोइ? राम कहाँ हुनुहुन्छ?" सबैले सोधे। सुमन्त्रले आँसु रोक्न सकेनन्।

सुमन्त्र कौशल्याको महलमा पुगे, जहाँ राजा दशरथ शोकले थलिनुभएको थियो। सुमन्त्रले रामको सन्देश सुनाए। "राम र लक्ष्मणले तपाईंलाई प्रणाम पठाउनुभएको छ। रामले भन्नुभएको छ — बुबालाई दुःख नगर्न भन्नू।"

यो सुनेर राजा फेरि मूर्च्छित हुनुभयो।

कौशल्याको गुनासो

होस आएपछि राजा "हा राम! हा सीता!" भन्दै विलाप गर्न थाल्नुभयो। पुत्रवियोगले पीडित कौशल्या पनि आफूलाई रोक्न सक्नुभएन। उहाँले राजालाई कठोर वचन सुनाउनुभयो,

"महाराज! तपाईंले आफ्नै हातले मेरो छोरालाई वन पठाउनुभयो। अब यो विलापको के अर्थ?"

राजा दशरथले कमजोर हातहरू जोडेर भन्नुभयो, "कौशल्या! तिमी त सधैँ दयालु थियौ। म पहिले नै पीडाले मरिसकेको छु। मलाई अझ पीडा नदेऊ।"

राजाको यस्तो अवस्था देखेर कौशल्या लज्जित हुनुभयो। उहाँले राजाका हात आफ्नो शिरमा राख्दै क्षमा माग्नुभयो, "महाराज! मलाई क्षमा गर्नुहोस्। पुत्रशोकले मेरो बुद्धि हराएको थियो।"

पुरानो पाप

रामले वन छोडेको छैटौँ रात, मध्यरातमा राजा दशरथ अचानक झस्कनुभयो। उहाँलाई जवानीमा आफूले गरेको एउटा ठूलो भूलको सम्झना आयो। उहाँले कौशल्यालाई त्यो कथा सुनाउन थाल्नुभयो।

"कौशल्या! म युवराज छँदाको कुरा हो। मलाई आवाज सुनेरै निशाना लगाउने सीप थियो। त्यसमा मलाई ठूलो घमण्ड पनि थियो।

एक पटक वर्षा ऋतुमा म सरयू नदीको किनारमा शिकार खेल्न गएँ। रात अँध्यारो थियो। नदीतिरबाट मैले पानी भरेको जस्तो 'घुट् घुट्' आवाज सुनेँ। मैले सोचेँ, कुनै हात्ती पानी पिउँदै छ। आवाजतिर ताकेर मैले बाण छाडेँ।

तर बाण लाग्नेबित्तिकै मानिसको चीत्कार सुनियो, 'हाय! म निर्दोष तपस्वीलाई कसले माऱ्यो?'

म दौडिँदै त्यहाँ पुगेँ। एक जना ऋषिकुमार रगतले लतपत भएर नदीको किनारमा लडिरहेका थिए। उनको हातबाट पानीको घैँटो खसेको थियो।

उनले मलाई भने, 'राजा! मैले तिम्रो के बिगारेको थिएँ? मेरा बूढा आमाबुबा दुवै अन्धा हुनुहुन्छ। उहाँहरू तिर्खाले मेरो बाटो हेरिरहनुभएको छ। उहाँहरूलाई यो पानी पुऱ्याइदेऊ। र यो बाण मेरो छातीबाट निकालिदेऊ, म पीडा सहन सक्दिनँ।'

मैले बाण निकालेँ। उनले अन्तिम सास फेरे।"

श्राप

"म घैँटोमा पानी भरेर उनका आमाबुबाकहाँ गएँ। मेरो पाइलाको आवाज सुनेर बुबाले भन्नुभयो, 'छोरा! किन यति ढिलो भयो? आमा तिर्खाले व्याकुल छिन्। किन बोल्दैनौ?'

डराउँदै मैले सबै कुरा बताएँ। दुवै जना छोराको शव भएको ठाउँमा पुग्नुभयो। छोराको शरीर छाम्दै उहाँहरूले धेरै बेर विलाप गर्नुभयो।

अन्त्यमा ती वृद्ध ऋषिले मलाई भन्नुभयो:"

> **पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम्।**
> **एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन् कालं करिष्यसि॥**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।६४।५४
>
> **अर्थ:** हे राजन्! पुत्र गुमाउँदा अहिले म जुन दुःख भोगिरहेको छु, त्यस्तै पुत्रशोकले तिम्रो पनि मृत्यु हुनेछ।

"त्यसपछि ती दुवै वृद्ध आफ्नो छोराको चितामा प्राण त्यागेर स्वर्ग जानुभयो।"

अन्तिम रात

कथा सुनाइसकेपछि राजाले भन्नुभयो, "कौशल्या! आज त्यो श्राप पूरा हुँदै छ। मेरा आँखाले अब देख्न छाडे। मेरा कानले सुन्न छाडे। यदि राम एक पटक मलाई छोइदिन्थे भने म फेरि बाँच्थेँ होला।

हा राम! हा सीता! हा लक्ष्मण!"

यसरी विलाप गर्दै मध्यरातमा राजा दशरथले प्राण त्याग्नुभयो।

दुःखद बिहानी

बिहान सधैँझैँ स्तुति गाउने भाट र सेवकहरू राजालाई ब्युँझाउन आए। तर राजा उठ्नुभएन। नजिक गएर हेर्दा उहाँको शरीर चिसो भइसकेको थियो।

महलभरि रुवाबासी चल्यो। कौशल्या राजाको शरीरमा टाँसिएर रुनुभयो। अरू रानीहरू पनि विलाप गर्न थाल्नुभयो। पूरै अयोध्या शोकमा डुब्यो।

महर्षि वशिष्ठले मन्त्रीहरूलाई भेला गर्नुभयो। राजाका चार छोरामध्ये कोही पनि अयोध्यामा हुनुहुन्नथ्यो। त्यसैले राजाको शरीरलाई तेलले भरिएको ठूलो भाँडोमा सुरक्षित राखियो।

वशिष्ठले भन्नुभयो, "छिटोभन्दा छिटो दूतहरूलाई केकय पठाऊ र भरतलाई बोलाऊ। तर राजाको मृत्यु र रामको वनवासको खबर उनलाई अहिले नदिनू। केवल यति भन्नू — गुरुले तुरुन्तै बोलाउनुभएको छ।"

राजाबिनाको अयोध्या अन्धकारमा डुबेजस्तो भयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **ऋषिकुमारको नाम:** दशरथको बाण लागेका ऋषिकुमारलाई धेरैले "श्रवणकुमार" भनेर चिन्छन्। तर वाल्मीकि रामायणमा उनको नाम उल्लेख छैन। "श्रवणकुमार" नाम पछिका कथाहरूबाट प्रचलित भएको हो।
- **तेलको भाँडोमा शरीर:** भरत नआउञ्जेल दशरथको शरीरलाई तेलले भरिएको भाँडोमा सुरक्षित राखिएको थियो।
- **शब्दवेधी बाण:** आवाज सुनेरै निशाना लगाउने सीपलाई शब्दवेधी विद्या भनिन्छ। दशरथ यसमा निपुण हुनुहुन्थ्यो।

अध्याय

१८

भरतको फिर्ती

केकय देशको राजधानी गिरिव्रजमा भरत आफ्नो मामाघरमा हुनुहुन्थ्यो। जुन रात दूतहरू त्यहाँ आइपुगे, त्यही रात भरतले एउटा डरलाग्दो सपना देख्नुभयो।

डरलाग्दो सपना

बिहान साथीहरूले भरतको अनुहार उदास देखे। उनीहरूले भरतलाई हँसाउन गीत गाए, कथा सुनाए, तर भरत हाँस्नुभएन।

"साथीहरू हो! मैले राति एउटा अशुभ सपना देखेँ," भरतले भन्नुभयो। "बुबा मैलो लुगा लगाएर, कपाल फिँजाएर पहाडबाट गोबरको खाल्डोमा खस्नुभयो। उहाँ तेलमा डुबेर हाँस्दै हुनुहुन्थ्यो। त्यसपछि गधाहरूले तानेको रथमा चढेर दक्षिणतिर जाँदै हुनुहुन्थ्यो। यस्तो सपना राम्रो सङ्केत होइन। मेरो मन आत्तिँदै छ।"

अयोध्याबाट बोलाहट

त्यही बेला अयोध्याका दूतहरू आइपुगे। उनीहरूले भने, "कुमार! कुलगुरु वशिष्ठले तपाईंलाई तुरुन्तै अयोध्या बोलाउनुभएको छ। धेरै जरुरी काम छ।"

भरतले चिन्तित हुँदै सोध्नुभयो, "बुबा, दाजु राम र लक्ष्मण, सबै आमा सञ्चै हुनुहुन्छ नि?"

दूतहरूले सिधा जवाफ दिएनन्। केवल भने, “तपाईं जसको कुशल सोध्दै हुनुहुन्छ, सबै कुशल हुनुहुन्छ। छिटो हिँड्नुहोस्।”

भरतले हजुरबुबा र मामा युधाजित्सँग बिदा माग्नुभयो। उहाँहरूले धेरै उपहार दिएर बिदा गर्नुभयो। भरत शत्रुघ्नसहित हतारिँदै अयोध्यातर्फ लाग्नुभयो।

अपरिचित अयोध्या

कैयौँ दिनको यात्रापछि भरत अयोध्या आइपुग्नुभयो। तर नगर देखेर उहाँ झस्कनुभयो।

“यो कस्तो अयोध्या हो?” उहाँले सारथीलाई सोध्नुभयो। “न कतै वेद पढेको आवाज आउँछ, न सङ्गीत। बाटा सुनसान छन्। मानिसहरूका अनुहार उदास छन्। न कतै फूलमाला छ, न कतै उत्सव। मेरो मनमा नराम्रो शङ्का पैदा हुँदै छ।”

भरत सिधै बुबाको महलमा जानुभयो। तर बुबा त्यहाँ हुनुहुन्नथ्यो। त्यसपछि उहाँ आमा कैकेयीको महलमा पुग्नुभयो।

आमासँगको कुराकानी

छोरालाई देखेर कैकेयी खुसीले उठ्नुभयो। भरतले आमाको पाउ छोएर सोध्नुभयो, “आमा! बुबा कहाँ हुनुहुन्छ? म उहाँको पाउ छुन चाहन्छु।”

कैकेयीले सहज स्वरमा भन्नुभयो, “बाबु! तिम्रा बुबा सबै प्राणीको अन्तिम गतिमा पुग्नुभयो। उहाँको देहान्त भयो।”

यो सुन्नेबित्तिकै भरत आँधीले ढालेको रूखझैँ भुइँमा ढल्नुभयो। “हा बुबा! म आउञ्जेल पनि पर्खनुभएन! अब मलाई कसले काखमा लिएर माया गर्नुहुन्छ?”

केही बेरपछि भरतले सोध्नुभयो, “आमा! बुबाले अन्तिम पटक के भन्नुभयो?”

कैकेयीले भन्नुभयो, "उहाँले 'हा राम! हा सीता! हा लक्ष्मण!' भन्दै प्राण त्याग्नुभयो।"

भरत झन् आत्तिनुभयो। "राम दाजु कहाँ हुनुहुन्छ? अब मेरा पिता र गुरु उहाँ नै हुनुहुन्छ। म उहाँको पाउमा पर्न चाहन्छु।"

सत्य खुल्यो

कैकेयीले गर्वका साथ सबै कुरा सुनाउनुभयो, "राम, सीता र लक्ष्मण चौध वर्षका लागि वन जानुभयो। मैले महाराजसँग दुई वरदान मागेँ — तिम्रो राज्याभिषेक र रामको वनवास। यो सबै मैले तिम्रै लागि गरेँ। अब शोक छोड र राजा बन।"

यो सुनेर भरत आगोझैँ दन्किनुभयो।

"तपाईंले यो के गर्नुभयो? तपाईंले मेरा बुबालाई मार्नुभयो र मेरा दाजुलाई वन पठाउनुभयो। तपाईंले यो कुल नै जलाइदिनुभयो। रामले तपाईंलाई आफ्नै आमाभन्दा बढी सम्मान गर्नुहुन्थ्यो। म तपाईंको यो पाप कहिल्यै स्वीकार गर्दिनँ। म राज्य लिन्नँ। म वन गएर दाजु रामलाई फर्काएर ल्याउँछु र उहाँकै सेवा गर्छु।"

कौशल्यासँग भेट

भरतको आवाज सुनेर कौशल्या त्यहाँ आउनुभयो। शोकले दुब्ली भएकी कौशल्याले भन्नुभयो, "भरत! तिमीले निष्कण्टक राज्य पायौ। अब मलाई पनि रामकहाँ पुऱ्याइदेऊ।"

यो सुनेर भरत कौशल्याको पाउमा परेर रुन थाल्नुभयो। "आमा! म निर्दोष छु। यो षड्यन्त्रबारे मलाई केही थाहा थिएन। यदि रामको वनवासमा मेरो सहमति थियो भने मलाई संसारका सबै पापीहरूको पाप लागोस्।" भरतले यस्ता धेरै कसम खानुभयो।

भरतको निर्दोष मन देखेर कौशल्याले उहाँलाई काखमा लिनुभयो। दुवै जना धेरै बेर सँगै रोइरहनुभयो।

शत्रुघ्न र मन्थरा

एक दिन शत्रुघ्नले दरबारको ढोकामा मन्थरालाई देख्नुभयो। ऊ राम्रा गहना र वस्त्रले सजिएकी थिई। दासीहरूले भने, “यही हो, जसको कुराले रामलाई वन पठाइयो।”

रिसले चुर भएका शत्रुघ्नले मन्थरालाई समातेर भुइँमा घिसार्नुभयो। मन्थरा चिच्याई। कैकेयी डराएर भरतकहाँ दौडनुभयो।

भरतले शत्रुघ्नलाई रोक्दै भन्नुभयो, “भाइ! स्त्रीलाई मार्नु हुँदैन। यसलाई छाडिदेऊ। यदि हामीले यसलाई केही गर्‍यौँ भने धर्मात्मा राम हामीसँग रिसाउनुहुनेछ।”

शत्रुघ्नले मन्थरालाई छाडिदिनुभयो।

बुबाको अन्त्येष्टि

वशिष्ठको निर्देशनमा राजा दशरथको शरीर तेलको भाँडोबाट निकालियो। सरयूको किनारमा चन्दन र सुगन्धित काठको चिता बनाइयो। भरतले रुँदै बुबाको चितामा आगो दिनुभयो। सबै रानी र प्रजाले आँसुसहित राजालाई अन्तिम बिदाइ दिए।

भरत र शत्रुघ्नले विधिपूर्वक सबै काजक्रिया गर्नुभयो।

भरतको निर्णय

काजक्रिया सकिएपछि मन्त्री र प्रजाको सभा बस्यो। सबैले भरतलाई भने, “कुमार! राजाबिनाको राज्य अनाथजस्तै हुन्छ। तपाईं राजा बन्नुहोस्।”

भरतले दृढ स्वरमा भन्नुभयो, “हाम्रो कुलमा सधैँ जेठो छोरा राजा हुन्छ। राम मेरा जेठा दाजु हुनुहुन्छ। राज्य उहाँकै हो। म वन गएर दाजुलाई फर्काएर ल्याउँछु। यदि उहाँ फर्कनुभएन भने म उहाँको सट्टा चौध वर्ष वनमा बस्छु।

वनसम्म जाने बाटो बनाउन काम सुरु गर। सबै जना हिँड्ने तयारी गर।”

भरतको यो कुरा सुनेर सभा खुसीले गुन्जियो। सबैले भरतको जयजयकार गरे।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **भरतको सपना:** वाल्मीकिमा भरतले दूत आइपुग्नुअघिकै रात बुबाको मृत्युको सङ्केत गर्ने सपना देख्नुहुन्छ।
- **भरतका कसम:** कौशल्याको शङ्का हटाउन भरतले एकपछि अर्को गर्दै धेरै कसम खानुहुन्छ। यसले उहाँको मन कति निर्दोष थियो भन्ने देखाउँछ।
- **गिरिव्रज:** केकय देशको राजधानी गिरिव्रज थियो, जहाँ भरत मामाघरमा बस्नुहुन्थ्यो।

अध्याय

२०

भरत-मिलाप र पादुका

भरतलाई पादुका दिँदै राम — बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६

भरतको आदेशमा हजारौँ कामदारले वनसम्मको बाटो बनाए। खाल्डा पुरे, रूख काटे, नदीमा पुल बाँधे। त्यसपछि भरत, शत्रुघ्न, तीनै रानी, वशिष्ठ, मन्त्री, सेना र हजारौँ नगरवासी

रामलाई फर्काउन वनतर्फ लागे।

गुहको शङ्का

भरतको ठूलो सेना गङ्गाको किनारमा शृङ्गवेरपुर पुग्यो। निषादराज गुहले टाढैबाट सेना देखे र शङ्कामा परे। "भरत कतै रामलाई मार्न त जाँदै छैनन्?" उनले आफ्ना मानिसलाई हतियार र डुङ्गा तयार राख्न भने।

तर भरतसँग भेट्दा गुहको शङ्का हट्यो। भरतको अनुहारमा रामप्रतिको माया र शोक स्पष्ट देखिन्थ्यो। भरतले सोध्नुभयो, "गुह! दाजु राम यहाँ कहाँ सुत्नुभएको थियो?"

गुहले इङ्गुदीको रूखमुनिको घाँसको ओछ्यान देखाए र लक्ष्मणले रातभर पहरा दिएको कुरा सुनाए। घाँसको ओछ्यान देखेर भरत मूर्च्छित हुनुभयो। "दरबारका नरम ओछ्यानमा सुत्ने मेरा दाजु यो घाँसमा सुत्नुभयो! यो सब मेरै कारण भयो। आजदेखि म पनि जटा र वल्कल धारण गरेर भुइँमा सुत्छु।"

भोलिपल्ट गुहका डुङ्गाहरूले पूरै सेनालाई गङ्गा पार गराइदिए।

भरद्वाजको आतिथ्य

प्रयागमा महर्षि भरद्वाजले पनि सुरुमा भरतको परीक्षा लिनुभयो, "भरत! निष्कण्टक राज्य पाएर पनि किन वन आयौ? कतै रामलाई हानि पुऱ्याउने मनसाय त छैन?"

भरतले आँसु झार्दै भन्नुभयो, "हे महर्षि! तपाईंले पनि मलाई यस्तो ठान्नुभयो भने म मरेसरह हुन्छु। म दाजुलाई फर्काएर उहाँकै पाउमा राज्य सुम्पन जाँदै छु।"

भरद्वाज प्रसन्न हुनुभयो। उहाँले आफ्नो तपस्याको बलले भरतको पूरै सेनाका लागि दिव्य भोजनको व्यवस्था गर्नुभयो। रातभर सङ्गीत, नृत्य र मीठा परिकार भए। सैनिकहरू यति खुसी भए कि भन्न थाले, "अब हामी न अयोध्या जान्छौँ, न दण्डकारण्य! यहीँ बस्छौँ!"

भरद्वाजले चित्रकूटको बाटो बताइदिनुभयो।

लक्ष्मणको शङ्का

चित्रकूटमा राम र सीता मन्दाकिनीको किनारमा बसेर वनको सुन्दरता हेरिरहनुभएको थियो। अचानक धुलोको ठूलो बादल उठ्यो र हात्ती-घोडाको आवाज सुनियो। वनका जनावर डराएर भागे।

लक्ष्मणले एउटा अग्लो सालको रूखमा चढेर हेर्नुभयो। अयोध्याको झन्डा बोकेको ठूलो सेना आउँदै थियो।

लक्ष्मण रिसाउँदै ओर्लनुभयो। "दाजु! कैकेयीका छोरा भरत सेना लिएर आउँदै छन्। राज्य पाएर पनि उनलाई चित्त बुझेन। अब हामीलाई मार्न आएका हुन्। आज म उनलाई युद्धमा दण्ड दिन्छु।"

रामले लक्ष्मणलाई शान्त पार्दै भन्नुभयो, "लक्ष्मण! भरतलाई मार्ने कुरा किन गर्छौ? भरतले सपनामा पनि मेरो अहित सोच्दैनन्। उनी मलाई भेट्न र फर्काउन आएका होलान्। यदि तिमीलाई राज्य चाहिएको हो भने म भरतलाई भन्छु, उनी खुसीसाथ तिमीलाई राज्य दिनेछन्।"

यो सुनेर लाजले लक्ष्मणको शिर झुक्यो।

भरत-मिलाप

सेनालाई टाढै रोकेर भरत र शत्रुघ्न पैदलै रामको कुटीतर्फ लाग्नुभयो। टाढैबाट उहाँहरूले कुटीको छेउमा बसिरहनुभएका रामलाई देख्नुभयो। जटा, वल्कल र मृगछाला धारण गरेका, तर अग्निजस्तै तेजस्वी राम।

भरत “आर्य!” भन्दै दौडनुभयो, तर दुःखले बोली अड्कियो। उहाँ रामको पाउमा ढल्नुभयो। शत्रुघ्न पनि रुँदै रामको पाउमा पर्नुभयो।

रामले दुवैलाई उठाएर छातीमा टाँस्नुभयो। भाइहरूको दुब्लो शरीर र जटा देखेर उहाँको मन भारी भयो। “भरत! तिमी यस्तो अवस्थामा किन? बुबा कुशल हुनुहुन्छ नि? राज्य राम्ररी चलेको छ नि?”

बुबाको मृत्युको खबर

भरतले रुँदै भन्नुभयो, “दाजु! तपाईं वन आएपछि बुबा तपाईंकै शोकमा स्वर्ग जानुभयो।”

यो सुनेर राम शोकले मूर्च्छित भएर भुइँमा ढल्नुभयो। होस आएपछि उहाँले धेरै बेर विलाप गर्नुभयो। “बुबा! म तपाईंको अन्तिम दर्शन पनि गर्न पाइनँ। तपाईंको काजक्रिया पनि गर्न सकिनँ।”

सीता र लक्ष्मण पनि शोकमा डुब्नुभयो। रामले मन्दाकिनीमा गएर बुबालाई जलाञ्जलि दिनुभयो। वनमा अरू केही नभएकाले इङ्गुदीको पिना र बयर मिसाएर पिण्ड अर्पण गर्नुभयो। “बुबा! हामी जे खान्छौँ, हाम्रा देवताले पनि त्यही ग्रहण गर्नुहुन्छ,” रामले भन्नुभयो।

आमाहरूसँग भेट

त्यसपछि वशिष्ठसँगै तीनै रानी त्यहाँ आइपुग्नुभयो। रामले आमाहरूको पाउ छोएर प्रणाम गर्नुभयो, कैकेयीको पनि उत्तिकै आदरपूर्वक। कौशल्याले सीतालाई तपस्विनीको वेशमा देखेर अँगालो हाल्दै धेरै बेर रुनुभयो।

फर्काउने प्रयास

भोलिपल्ट सबै भेला भए। भरतले हात जोडेर बिन्ती गर्नुभयो, “दाजु! आमा कैकेयीले दिनुभएको राज्य म तपाईंलाई फर्काउँछु। अयोध्या फर्केर राजा बन्नुहोस्। तपाईंबिना अयोध्या अनाथ छ।”

रामले भन्नुभयो, “भरत! बुबाले आफ्नो वचन पूरा गर्न ज्यानसमेत दिनुभयो। उहाँको वचन झुटो बनाउन म सक्दिनँ। उहाँले तिमीलाई राज्य र मलाई वन दिनुभएको छ। दुवैले बुबाको आज्ञा पालन गरौँ।”

जाबालि नामका ऋषिले रामलाई सम्झाउन खोज्नुभयो, “राम! बुबा त गइसक्नुभयो। मरेपछि कोही कसैको हुँदैन। परलोकको डर व्यर्थ छ। अहिलेको सुख भोग र राज्य स्वीकार गर।”

रामले दृढतापूर्वक भन्नुभयो, “हे ऋषि! सत्य नै धर्मको जग हो। सत्यमै संसार टिकेको छ। म बुबाको वचन तोडेर राज्य लिन्नँ।”

वशिष्ठले पनि कुलको परम्परा सम्झाउँदै फर्कन अनुरोध गर्नुभयो। तर राम आफ्नो प्रतिज्ञामा अडिग रहनुभयो।

भरतको धर्ना

अन्त्यमा भरतले भन्नुभयो, “दाजु नफर्कुञ्जेल म यहीँ कुशको ओछ्यानमा अन्नपानी नखाई बस्छु।”

रामले भन्नुभयो, “भरत! क्षत्रियले यसरी धर्ना बस्नु उचित होइन। उठ र अयोध्या फर्क।”

त्यही बेला आकाशमा रहेका ऋषिहरूले भरतलाई भन्नुभयो, “भरत! रामको कुरा मान। उहाँ पिताको ऋणबाट मुक्त हुन चाहनुहुन्छ।”

पादुका

भरतले अन्त्यमा हार मान्नुभयो। तर उहाँले एउटा बिन्ती गर्नुभयो, “दाजु! त्यसो भए आफ्ना यी सुनले सजिएका पादुकामा एक पटक पाइला राख्नुहोस्। यिनै पादुकाले अयोध्याको शासन गर्नेछन्।”

रामले पादुकामा पाइला राखेर भरतलाई दिनुभयो। भरतले पादुकालाई प्रणाम गर्नुभयो र प्रतिज्ञा गर्नुभयो:

> **चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम।**
> **न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्॥**
>
> — अयोध्याकाण्ड २।११२।२६
>
> **अर्थ:** हे रघुश्रेष्ठ! चौध वर्ष पूरा भएपछिको पहिलो दिन मैले तपाईंलाई देख्न पाइनँ भने म आगोमा प्रवेश गर्नेछु।

“यी चौध वर्ष म पनि जटा र वल्कल धारण गरेर, फलमूल खाएर नगरबाहिर बस्नेछु। राज्य तपाईंका यी पादुकाको नाममा चलाउनेछु।”

रामले भरतलाई अँगालो हाल्दै भन्नुभयो, “भरत! आमा कैकेयीलाई कहिल्यै दोष नदिनू र उहाँको सेवा गर्नू। यो मेरो र सीताको कसम हो।”

नन्दिग्राम

भरतले पादुकालाई हात्तीमाथि आफ्नो शिरमा राखेर अयोध्या ल्याउनुभयो। तर उहाँ अयोध्याभित्र बस्नुभएन।

अयोध्या नजिकै नन्दिग्राम नामको गाउँमा भरतले रामकै जस्तो तपस्वीको जीवन सुरु गर्नुभयो। सिंहासनमा रामका पादुका राखियो र तिनमाथि छत्र ओढाइयो। राज्यको हरेक काम पादुकालाई सुनाएर मात्र गरिन्थ्यो। उपहार आए पनि पहिले पादुकालाई चढाइन्थ्यो।

यसरी भरतले चौध वर्ष रामका प्रतिनिधिका रूपमा राज्य चलाउनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **लक्ष्मणको शङ्का:** वाल्मीकिमा लक्ष्मणले सुरुमा भरत लड्न आएका होलान् भनेर शङ्का गर्नुहुन्छ। रामले उहाँलाई भरतको निर्दोष मनबारे सम्झाउनुहुन्छ।
- **नन्दिग्राम:** भरत चौध वर्ष अयोध्याको दरबारमा होइन, नजिकैको नन्दिग्राममा तपस्वीजस्तै बस्नुभयो।
- **भरत-मिलाप:** राम र भरतको यो भेटलाई भाइचाराको सबैभन्दा सुन्दर उदाहरण मानिन्छ। "भरत-मिलाप" शब्द नै भाइहरूको मायालु भेटका लागि प्रयोग हुन्छ।

अध्याय

२१

अत्रि र अनसूया

भरत गएपछि चित्रकूट फेरि शान्त भयो। तर रामले ऋषिहरूमा एउटा परिवर्तन देख्नुभयो। उहाँहरू आपसमा खासखुस गर्नुहुन्थ्यो र चिन्तित देखिनुहुन्थ्यो।

ऋषिहरूको चिन्ता

रामले एक वृद्ध ऋषिलाई सोध्नुभयो, "हे मुनि! मबाट कुनै भूल भयो कि? तपाईंहरू किन चिन्तित हुनुहुन्छ?"

ऋषिले भन्नुभयो, "राम! तिम्रो कुनै दोष छैन। तर रावणको भाइ खर नामको राक्षसले यो वनका ऋषिहरूलाई दुःख दिन थालेको छ। तिमी यहाँ आएपछि राक्षसहरू झन् रिसाएका छन्। उनीहरू हाम्रा यज्ञ बिगार्छन्, डर देखाउँछन्। त्यसैले हामी यो ठाउँ छोडेर अन्तै जाँदै छौँ।"

धेरै ऋषिहरू चित्रकूट छोडेर जानुभयो।

रामले पनि सोच्नुभयो, "यो ठाउँमा भरत, आमाहरू र अयोध्याका मानिस आएर गएका छन्। यहाँ बस्दा घरी घरी उहाँहरूको याद आउँछ। हाम्रो कारण यहाँका ऋषिहरूलाई पनि दुःख भयो। अब हामी पनि अगाडि जानुपर्छ।"

यसरी राम, सीता र लक्ष्मणले चित्रकूट छोड्नुभयो।

अत्रि आश्रम

हिँड्दै जाँदा उहाँहरू महर्षि अत्रिको आश्रममा पुग्नुभयो। अत्रि साह्रै वृद्ध र महान् तपस्वी हुनुहुन्थ्यो। उहाँले रामलाई छोराजस्तै माया गरेर स्वागत गर्नुभयो।

अत्रिले आफ्नी पत्नी अनसूयाको परिचय दिनुभयो, “राम! यिनी मेरी पत्नी अनसूया हुन्। यिनले धेरै वर्ष कठोर तपस्या गरेकी छिन्। एक पटक दस वर्षसम्म पानी नपर्दा संसार खडेरीले सुकेको थियो। त्यति बेला अनसूयाले आफ्नो तपस्याको बलले फलमूल उब्जाइन् र यहाँ गङ्गा बगाइन्। यिनी सबैकी पूज्य हुन्। सीतालाई यिनीकहाँ पठाऊ।”

सीता र अनसूया

सीताले वृद्ध अनसूयाकहाँ गएर उहाँको पाउ छोएर प्रणाम गर्नुभयो। बुढ्यौलीले अनसूयाको शरीर काँपिरहेको थियो, कपाल सेतै फुलेका थिए। तर उहाँको अनुहार तपस्याको तेजले चम्किरहेको थियो।

अनसूयाले सीतालाई माया गर्दै भन्नुभयो, “सीता! तिमी धन्य छौ। राजमहलको सुख, आफन्त र धनसम्पत्ति त्यागेर तिमी पतिको साथमा वन आयौ। दु:खको बेला पतिको साथ दिने स्त्री नै साँचो धर्म पालन गर्छे।”

सीताले विनम्र भएर भन्नुभयो, “आमा! मेरा स्वामी दयालु, धर्मात्मा र सबैलाई माया गर्ने हुनुहुन्छ। उहाँले मेरी सासू कौशल्यालाई जस्तो सम्मान गर्नुहुन्छ, त्यस्तै अरू आमाहरूलाई पनि गर्नुहुन्छ। यस्ता पतिको सेवा गर्नु मेरो सौभाग्य हो। विवाहको बेला मेरी आमाले मलाई यही शिक्षा दिनुभएको थियो, र अग्निको अगाडि पनि मैले यही वचन दिएकी थिएँ।”

दिव्य उपहार

सीताको कुराले अनसूया साह्रै प्रसन्न हुनुभयो। उहाँले सीतालाई दिव्य उपहार दिनुभयो — कहिल्यै नओइलाउने फूलमाला, सुन्दर वस्त्र, गहना र शरीरमा लगाउने सुगन्धित लेप। “यी लगाउँदा तिम्रो शोभा सधैँ यस्तै रहनेछ,” अनसूयाले भन्नुभयो।

त्यसपछि अनसूयाले मायालु स्वरमा भन्नुभयो, “सीता! मैले सुनेको छु, स्वयं रामले तिमीलाई विवाह गरेर ल्याएका हुन्। त्यो कथा तिम्रै मुखबाट सुन्न चाहन्छु।”

सीताले मिथिलाको कथा सुनाउनुभयो — कसरी उहाँ हलोको धर्साबाट भेटिनुभयो, कसरी बुबाले शिवधनु चढाउने वीरसँग विवाह गर्ने प्रण गर्नुभयो, र कसरी रामले त्यो धनु भाँच्नुभयो।

कथा सुनेर अनसूयाले सीतालाई अँगालो हाल्नुभयो। “कस्तो मीठो कथा! अब रात पर्न लाग्यो। यी उपहार लगाएर रामकहाँ जाऊ।”

दिव्य गहना र वस्त्रले सजिएर सीता रामकहाँ पुग्नुहुँदा राम साह्रै खुसी हुनुभयो।

दण्डकारण्यतर्फ

त्यो रात उहाँहरू अत्रिको आश्रममा बस्नुभयो। बिहान ऋषिहरूले भन्नुभयो, “राम! अगाडिको दण्डकारण्य घना र डरलाग्दो छ। त्यहाँ मानिस खाने राक्षसहरू घुम्छन्। धेरै ऋषिहरू तिनको डरमा बाँचेका छन्। सावधान भएर जानू।”

राम, सीता र लक्ष्मणले ऋषिहरूलाई प्रणाम गर्नुभयो र सूर्य बादलभित्र पसेझैँ घना दण्डकारण्यभित्र पस्नुभयो।

यहीँ अयोध्याकाण्ड सकिन्छ। अब सुरु हुँदै छ वनको साँचो परीक्षा।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **अनसूयाको तपस्या:** वाल्मीकिका अनुसार दस वर्षको खडेरीमा अनसूयाले तपस्याको बलले फलमूल उब्जाउनुभयो र गङ्गा बगाउनुभयो।
- **दत्तात्रेय:** पुराणहरूअनुसार अत्रि र अनसूयाका पुत्र भगवान् दत्तात्रेय हुनुहुन्छ। यो कथा वाल्मीकि रामायणमा भने छैन।

तेस्रो काण्ड

अरण्यकाण्ड

वनको जीवन, शूर्पणखा र सीताहरण

अध्याय २२–२९

अध्याय

२२

दण्डकारण्यमा

दण्डकारण्यमा पस्नेबित्तिकै राम, सीता र लक्ष्मणले ऋषिहरूका धेरै आश्रम देख्नुभयो। आश्रम वरिपरि सफा आँगन, फूलका बोट र यज्ञको धुवाँ थियो। हिरण र चराहरू निर्धक्क घुमिरहेका थिए।

ऋषिहरूले रामलाई देखेर खुसी हुँदै भन्नुभयो, "राम! तिमी राजा हौ, र राजा प्रजाको रक्षक हुन्छ। तिमी सहरमा बस वा वनमा, हामी तिम्रै प्रजा हौँ। हाम्रो रक्षा गर।"

विराध राक्षस

अगाडि बढ्दै जाँदा अचानक पहाडजस्तो विशाल एउटा राक्षस देखा पर्‍यो। उसको नाम विराध थियो। उसका आँखा गहिरा थिए र मुख डरलाग्दो थियो। उसले भालामा धेरै जनावरको टाउको उनेको थियो।

विराधले गर्जँदै सीतालाई समातेर काखमा उठायो। "तिमीहरू तपस्वीको भेषमा हतियार बोकेर पत्नीसहित वनमा किन घुम्दै छौ? यो सुन्दरी अब मेरी पत्नी हुनेछे!"

सीता डरले काँप्नुभयो। रामको अनुहार रिसले रातो भयो।

राम र लक्ष्मणले विराधमाथि बाणको वर्षा गर्नुभयो। तर बाणले उसलाई केही भएन। उसले भन्यो, "मलाई ब्रह्माको वरदान छ। कुनै पनि हतियारले मलाई मार्न सक्दैन।" यति भनेर उसले सीतालाई छाडेर राम र लक्ष्मणलाई नै काँधमा उठाएर वनतिर दौडियो।

राम र लक्ष्मणले उसका दुवै हात भाँचिदिनुभयो। विराध भुइँमा ढल्यो। हतियारले नमर्ने भएकाले रामले भन्नुभयो, “लक्ष्मण! एउटा ठूलो खाल्डो खन। यसलाई जमिनमुनि पुरिदिऔँ।”

खाल्डोमा पर्न लाग्दा विराधले हात जोडेर भन्यो, “हे राम! म पहिले तुम्बुरु नामको गन्धर्व थिएँ। कुबेरको श्रापले राक्षस बनेँ। कुबेरले भन्नुभएको थियो, रामको हातबाट मात्र मेरो मुक्ति हुनेछ। आज म मुक्त भएँ। यहाँबाट नजिकै महर्षि शरभङ्गको आश्रम छ। उहाँकहाँ जानुहोस्।”

शरभङ्ग मुनि

शरभङ्गको आश्रममा पुग्दा रामले अचम्मको दृश्य देख्नुभयो। देवराज इन्द्र आफ्नो रथमा बसेर शरभङ्गसँग कुरा गर्दै हुनुहुन्थ्यो। रामलाई देखेर इन्द्र त्यहाँबाट जानुभयो।

वृद्ध शरभङ्गले भन्नुभयो, “राम! इन्द्र मलाई ब्रह्मलोक लैजान आउनुभएको थियो। तर मैले तिमीलाई नभेटी जान्नँ भनेँ। मैले तपस्याले जे पुण्य कमाएँ, ती सबै तिमीलाई अर्पण गर्छु। अब यहाँबाट नजिकै ऋषि सुतीक्ष्णको आश्रम छ। उहाँकहाँ जाऊ।”

यति भनेर शरभङ्ग मुनिले अग्नि बाल्नुभयो र त्यसमा प्रवेश गरेर ब्रह्मलोक जानुभयो।

ऋषिहरूको पीडा

शरभङ्गको आश्रममा धेरै ऋषिहरू भेला हुनुभयो। उहाँहरूले रामलाई एउटा ठाउँमा लगेर देखाउनुभयो। त्यहाँ राक्षसहरूले मारेका ऋषिहरूका हड्डीको थुप्रो थियो।

“राम! हेर। पम्पा सरोवर, मन्दाकिनी र चित्रकूटका वनमा बस्ने धेरै तपस्वीहरूलाई राक्षसहरूले मारिसके। हामी निर्दोष छौँ, हतियार उठाउँदैनौँ। हाम्रो रक्षा गर।”

यो दृश्य देखेर रामको मन पग्लियो। उहाँले हात जोडेर भन्नुभयो, “हे मुनिहरू! म वनमा पिताको आज्ञाले आएको हुँ। तर अब मेरो यहाँ आउनुको अर्को उद्देश्य पनि पूरा हुनेछ। म ऋषिहरूलाई दुःख दिने राक्षसहरूको अन्त्य गर्ने प्रतिज्ञा गर्छु।”

सीताको प्रश्न

सुतीक्ष्णको आश्रमबाट अगाडि बढ्दा एक दिन सीताले रामसँग मनको कुरा गर्नुभयो।

“स्वामी! मानिसले तीन कुराबाट सधैँ बच्नुपर्छ — झुटो बोल्नु, पराई स्त्रीमाथि नजर लगाउनु, र शत्रुता नहुँदै पनि कसैलाई हिंसा गर्नु। तपाईंमा पहिलो दुई दोष कहिल्यै छैनन्। तर तेस्रोबारे मलाई डर लाग्छ। तपाईंले राक्षस मार्ने प्रतिज्ञा गर्नुभयो। तर उनीहरूले हामीलाई केही बिगारेका छैनन्।

एक पटक एउटा तपस्वीलाई इन्द्रले तरवार राख्न दिनुभएको थियो। सधैँ तरवार बोक्दा बोक्दा त्यो तपस्वीको मन बिस्तारै हिंसातिर लाग्यो र उसले तपस्या नै बिर्स्यो। हतियारको सङ्गतले मन बदलिन्छ। हामी अहिले तपस्वी हौँ। अयोध्या फर्केपछि क्षत्रियको धर्म पालन गर्नुहोला।”

रामले मुस्कुराउँदै जवाफ दिनुभयो, “सीता! तिमीले मेरो भलाइ सोचेर यो कुरा भन्यौ। तर क्षत्रियले धनु बोक्नुको उद्देश्य नै दुःखीको रक्षा गर्नु हो। ऋषिहरू आफैँ मेरो शरणमा आएर रक्षा माग्नुभएको छ। मैले उहाँहरूलाई वचन दिइसकेँ।”

अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम्।

न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः॥

— अरण्यकाण्ड ३।१०।१८–१९

अर्थ: हे सीता! म आफ्नो प्राण त्याग्न सक्छु, लक्ष्मणसहित तिमीलाई पनि त्याग्न सक्छु, तर दिइसकेको प्रतिज्ञा, विशेषगरी ब्राह्मणहरूलाई दिएको प्रतिज्ञा, कहिल्यै तोड्न सक्दिनँ।

"तिमीले मलाई माया गरेर सल्लाह दियौ। यसले तिम्रो मन कति असल छ भन्ने देखाउँछ," रामले भन्नुभयो।

दस वर्ष

त्यसपछि राम, सीता र लक्ष्मण दण्डकारण्यका विभिन्न ऋषिहरूका आश्रममा घुम्दै बस्नुभयो। कतै एक महिना, कतै तीन महिना, कतै एक वर्ष। ऋषिहरूको सेवा र सङ्गतमा समय कसरी बित्यो, थाहै भएन।

यसरी दण्डकारण्यमा दस वर्ष बिते। त्यसपछि उहाँहरू फेरि सुतीक्ष्णको आश्रममा फर्कनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **वनवासका दस वर्ष:** वाल्मीकिका अनुसार राम, सीता र लक्ष्मणले चौध वर्षको वनवासमध्ये करिब दस वर्ष दण्डकारण्यका ऋषिहरूका आश्रममा घुम्दै बिताउनुभयो। ठूला घटनाहरू वनवासको अन्तिम वर्षहरूमा भए।

- **सीताको अहिंसाको कुरा:** वाल्मीकिमा सीता रामलाई अनावश्यक हिंसाबाट बच्न सल्लाह दिनुहुन्छ। राम उहाँको कुरा सम्मानपूर्वक सुनेर आफ्नो कर्तव्य बुझाउनुहुन्छ।
- **विराधको मुक्ति:** विराध पहिले तुम्बुरु नामका गन्धर्व थिए। रामको हातबाट उनको श्राप टुट्यो।

अध्याय

२३

अगस्त्य र पञ्चवटी

सुतीक्ष्णको आश्रममा फर्केपछि रामले भन्नुभयो, “हे मुनि! मैले महर्षि अगस्त्यको धेरै महिमा सुनेको छु। उहाँको दर्शन गर्न चाहन्छु।”

सुतीक्ष्णले बाटो बताइदिनुभयो।

वातापि र इल्वलको कथा

बाटोमा रामले लक्ष्मणलाई अगस्त्यको एउटा रोचक कथा सुनाउनुभयो।

“धेरै पहिले इल्वल र वातापि नामका दुई राक्षस दाजुभाइ थिए। तिनीहरू ब्राह्मणहरूलाई मार्ने एउटा चलाख उपाय गर्थे। वातापि भेडा बन्थ्यो। इल्वलले त्यो भेडाको मासु पकाएर ब्राह्मणलाई खुवाउँथ्यो। खाना सकिनेबित्तिकै इल्वल बोलाउँथ्यो, ‘वातापि, बाहिर आऊ!’ अनि वातापि ब्राह्मणको पेट चिरेर बाहिर निस्कन्थ्यो।

एक दिन इल्वलले अगस्त्यलाई पनि यसरी नै खुवायो। खाना सकिएपछि उसले बोलायो, ‘वातापि, बाहिर आऊ!’ तर अगस्त्यले हाँस्दै भन्नुभयो, ‘वातापि त मेरो पेटमा पचिसक्यो। अब ऊ कहिल्यै बाहिर आउँदैन।’ रिसाएको इल्वल अगस्त्यमाथि झम्टियो, तर अगस्त्यको तेजले भस्म भयो।”

लक्ष्मण कथा सुनेर हाँस्नुभयो।

अगस्त्यको आशीर्वाद

अगस्त्यको आश्रम साह्रै शान्त र सुन्दर थियो। महर्षिले रामलाई छोराजस्तै अँगालो हालेर स्वागत गर्नुभयो।

अगस्त्यले रामलाई दिव्य अस्त्र दिनुभयो — विश्वकर्माले बनाउनुभएको विष्णुको धनु, ब्रह्माले दिनुभएको कहिल्यै खेर नजाने बाण, इन्द्रका कहिल्यै बाण नसकिने दुई तरकस र सुनको म्यानमा राखिएको तरवार।

"राम! यी अस्त्रले तिमी राक्षसमाथि विजय पाउनेछौ," अगस्त्यले भन्नुभयो। त्यसपछि सीतातिर हेर्दै भन्नुभयो, "सीता राजकुमारी भएर पनि तिम्रो साथमा वनका दुःख सहँदै छिन्। यिनलाई सधैँ खुसी राख्नू।"

रामले सोध्नुभयो, "हे महर्षि! हामी कहाँ बसौँ?"

अगस्त्यले भन्नुभयो, "यहाँबाट करिब दुई योजन टाढा गोदावरी नदीको किनारमा पञ्चवटी नामको ठाउँ छ। त्यहाँ फलफूल, पानी र सुन्दर वन छ। त्यहीँ कुटी बनाएर बस।"

जटायुसँग भेट

पञ्चवटी जाँदै गर्दा बाटोमा उहाँहरूले एउटा विशाल गिद्ध देख्नुभयो। पहिले त राम र लक्ष्मणलाई लाग्यो, यो पनि कुनै राक्षस हो कि।

"तिमी को हौ?" रामले सोध्नुभयो।

गिद्धले मीठो स्वरमा भने, "वत्स! म तिम्रा पिता दशरथको मित्र हुँ। मेरो नाम जटायु हो। म अरुणको छोरा हुँ र सम्पाति मेरा दाजु हुन्। तिमीहरू यो वनमा बस्ने हो भने म तिमीहरूको सहयोग गर्नेछु। तिमी र लक्ष्मण बाहिर जाँदा म सीताको रक्षा गर्नेछु।"

बुबाका मित्र भेटेर रामले जटायुलाई अँगालो हाल्नुभयो र प्रणाम गर्नुभयो।

पञ्चवटीमा कुटी

पञ्चवटी साँच्चै सुन्दर थियो। गोदावरी नदी शान्त भएर बगिरहेकी थिइन्। नदीमा हाँस र चक्रवाक पौडिरहेका थिए। छेउमा पहाड थिए, र वनमा साल, ताल, तमाल, खजुर र आँपका रूख थिए। मयूरहरूको आवाज गुन्जिरहेको थियो।

लक्ष्मणले माटो र बाँसका खम्बा, पात र घाँसको छानो लगाएर एउटा सुन्दर र फराकिलो कुटी बनाउनुभयो।

कुटी देखेर रामले लक्ष्मणलाई अँगालो हाल्दै भन्नुभयो, “लक्ष्मण! तिमीले यो काम गरेर मलाई साह्है खुसी बनायौ। तिमी मेरा लागि बुबासमान भयौ। तिमीजस्तो भाइ पाउँदा मलाई लाग्छ, बुबा अझै हामीसँगै हुनुहुन्छ।”

हेमन्त ऋतु

पञ्चवटीमा दिन बित्दै गए। वर्षा सकियो, शरद् बित्यो र हेमन्त ऋतु आयो।

एक बिहान गोदावरीमा स्नान गर्न जाँदा चिसोले काँप्दै लक्ष्मणले भन्नुभयो, “दाजु! यो हिउँदको बिहान साह्है चिसो छ। यस्तो बेला भरत दाजु पनि सरयूमा स्नान गर्न जानुहुँदै होला। उहाँले पनि राजसुख त्यागेर तपस्वीको जीवन बिताउनुभएको छ। पिता दशरथ जसरी धर्मात्मा हुनुहुन्थ्यो, भरत पनि त्यस्तै हुनुहुन्छ। तर आमा कैकेयी यस्ती कसरी हुनुभयो?”

रामले लक्ष्मणलाई रोक्नुभयो, “लक्ष्मण! मझली आमाको निन्दा नगर। भरतको कुरा गर। भरतको याद आउँदा मेरो मन उनीसँग भेट्न आतुर हुन्छ।”

यसरी पञ्चवटीमा उहाँहरूको जीवन शान्तिपूर्वक बित्दै थियो। तर यो शान्ति धेरै दिन टिक्ने थिएन।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **पञ्चवटी:** "पञ्चवटी" को अर्थ हो पाँच बरका रूख भएको ठाउँ। परम्पराअनुसार यो ठाउँ आजको भारतको नासिक नजिक गोदावरी नदीको किनारमा पर्छ।
- **जटायु र दशरथ:** वाल्मीकिका अनुसार जटायु राजा दशरथका पुराना मित्र थिए। त्यसैले उनले रामलाई छोराजस्तै माया गरे।
- **राम कैकेयीको निन्दा सुन्नुहुन्न:** वनवासको यति लामो समयपछि पनि रामले लक्ष्मणलाई कैकेयीको निन्दा गर्न दिनुभएन।

अध्याय

२४

शूर्पणखा

एक दिन बिहान राम कुटीबाहिर सीता र लक्ष्मणसँग बसेर कुरा गरिरहनुभएको थियो। त्यति नै बेला एउटी राक्षसी त्यहाँ आइपुगी। उसको नाम शूर्पणखा थियो। ऊ लङ्काका राजा रावणकी बहिनी थिई।

दुई फरक रूप

रामलाई देख्नेबित्तिकै शूर्पणखा मोहित भई। वाल्मीकिले दुवैको फरक यसरी देखाउनुभएको छ:

राम सुन्दर अनुहार भएका, शूर्पणखा कुरूप। राम पातलो कम्मर भएका, शूर्पणखा ठूलो पेट भएकी। राम ठूला सुन्दर आँखा भएका, शूर्पणखा डरलाग्दा आँखा भएकी। राम मीठो बोल्ने, शूर्पणखा कर्कश बोल्ने। राम जवान, शूर्पणखा बूढी र डरलाग्दी।

शूर्पणखाले रामसँग सोधी, "तपस्वीको भेषमा हतियार बोकेर पत्नीसहित राक्षसहरूको वनमा किन आएका हौ?"

रामले सबै कुरा सरल भावले बताउनुभयो, "म राजा दशरथको जेठो छोरा राम हुँ। यी मेरा भाइ लक्ष्मण हुन्, र यिनी मेरी पत्नी सीता। पिताको आज्ञाले हामी वनमा बस्दै छौँ। तिमी को हौ?"

शूर्पणखाको प्रस्ताव

"म शूर्पणखा हुँ, रावणकी बहिनी। कुम्भकर्ण र विभीषण मेरा दाजु हुन्। खर र दूषण पनि मेरा भाइ हुन्। म यो वनमा आफ्नो इच्छाअनुसार घुम्छु। मलाई देखेर सबै डराउँछन्।

राम! म तिमीलाई देखेर मोहित भएँ। तिमी मेरो पति बन। यो दुब्ली, कुरूप मानिसको छोरी तिम्रा लागि लायक छैन। म यसलाई र तिम्रो भाइलाई खाइदिन्छु। त्यसपछि हामी दुवै दण्डकारण्यमा खुसीसाथ घुम्नेछौँ।"

रामको ठट्टा

शूर्पणखाको कुरा सुनेर राम मुस्कुराउनुभयो र ठट्टा गर्दै भन्नुभयो, "म त विवाहित हुँ। मेरी पत्नी यहीँ छिन्। तिमीलाई सौता सहन गाह्रो होला। यी मेरा भाइ लक्ष्मण सुन्दर र वीर छन्। उनीसँग कुरा गर।"

शूर्पणखा लक्ष्मणतिर फर्की। लक्ष्मणले पनि मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, "म त दाजुको सेवक हुँ। सेवककी पत्नी भएर तिमी पनि दासी बन्नुपर्ला। बरु दाजुसँगै विवाह गर। उहाँले यो कुरूप पत्नीलाई छोडेर तिमीलाई नै रोज्नुहुन्छ होला।"

शूर्पणखाले ठट्टा बुझिन। ऊ फेरि रामकहाँ गई।

आक्रमण

यस पटक शूर्पणखा रिसले आगो भई। "यही सीताका कारण तिमी मलाई स्वीकार गर्दैनौ। म यसलाई अहिल्यै खाइदिन्छु, अनि तिमीसँग सुखले बस्छु।"

यति भन्दै शूर्पणखा डरलाग्दो रूपमा सीतामाथि झम्टी, जसरी ठूली उल्का रोहिणी तारातिर झर्छ।

रामले तुरुन्तै शूर्पणखालाई रोक्नुभयो र रिसाउँदै लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “लक्ष्मण! क्रूर र दुष्टहरूसँग ठट्टा गर्नु हुँदैन रहेछ। हेर, सीता कसरी डरले काँप्दै छिन्। यो कुरूप राक्षसीलाई दण्ड देऊ।”

रामको आदेश पाएर लक्ष्मणले तरवार निकालेर शूर्पणखाको नाक र कान काटिदिनुभयो।

जनस्थानतर्फ

नाक र कान काटिएपछि शूर्पणखा डरलाग्दो स्वरमा चिच्याउँदै वनतिर भागी। ऊ सिधै जनस्थानमा पुगी, जहाँ उसका भाइ खर चौध हजार राक्षसको सेनासहित बस्थे।

रगतले लतपत शूर्पणखा खरको पाउमा ढली। “हेर भाइ! यो मेरो के हाल भयो! पञ्चवटीमा राम र लक्ष्मण नामका दुई तपस्वी आएका छन्। उनीहरूसँग एउटी सुन्दरी स्त्री पनि छ। तिनैले मेरो यो हाल गरे।”

खरका आँखा रिसले राता भए। “को हुन् ती, जसले मेरी बहिनीको यस्तो अपमान गर्ने हिम्मत गरे? आजै उनीहरूको रगत पिउनेछु!”

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **रामको ठट्टा:** वाल्मीकिमा राम र लक्ष्मण सुरुमा शूर्पणखासँग ठट्टा गर्नुहुन्छ। तर जब शूर्पणखा सीतालाई मार्न झम्टिन्छे, राम आफैँ भन्नुहुन्छ — दुष्टसँग ठट्टा गर्नु हुँदैन।
- **रावणको परिवार:** शूर्पणखाका अनुसार रावण, कुम्भकर्ण र विभीषण उसका दाजु हुन्, र खर-दूषण भाइ।
- **नासिक:** परम्पराअनुसार लक्ष्मणले शूर्पणखाको नाक (संस्कृतमा "नासिका") काटेको ठाउँ भएकाले आजको नासिक सहरको नाम रहेको भन्ने लोकमान्यता छ।

अध्याय

२५

खर-दूषण

खरले तुरुन्तै चौध जना बलिया राक्षसलाई आदेश दियो, “शूर्पणखासँग पञ्चवटी जाओ र ती दुई तपस्वी र ती स्त्रीलाई मारेर ल्याओ। मेरी बहिनी तिनको रगत पिउनेछे।”

पहिलो आक्रमण

चौध राक्षस हतियार लिएर शूर्पणखासँगै पञ्चवटी पुगे। रामले उनीहरूलाई देखेर भन्नुभयो, “हामी ऋषिहरूको रक्षा गर्न यहाँ बसेका छौँ। बाँच्न चाहन्छौ भने फर्क।”

तर राक्षसहरूले सुनेनन्। उनीहरूले रामतिर शूल फाले। रामले चौधवटा बाण चलाएर ती सबै शूल काटिदिनुभयो, अनि अर्का चौध बाणले चौधै राक्षसको अन्त्य गर्नुभयो।

शूर्पणखा फेरि रुँदै खरकहाँ भागी। “भाइ! तिमीले पठाएका सबै राक्षस मारिए। रामले एक्लै सबैलाई मारे। यदि तिमी आफैँ गएर रामलाई मार्दैनौ भने म यहीँ प्राण त्याग्छु।”

चौध हजारको सेना

अब खर आफैँ रिसले दन्कियो। उसले आफ्ना सेनापति दूषण र त्रिशिरालाई बोलायो र चौध हजार राक्षसको विशाल सेना लिएर पञ्चवटीतर्फ हिँड्यो।

सेना हिँड्दा अनेक अशुभ सङ्केत देखिए। आकाशबाट रगतजस्तो रातो पानी पऱ्यो। स्यालहरू कराए। खरको रथका घोडा ठेस लागेर लडे। तर घमण्डी खरले कुनै सङ्केतको

वास्ता गरेन।

रामको तयारी

यता पञ्चवटीमा रामले पनि अशुभ सङ्केत देख्नुभयो। उहाँले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “लक्ष्मण! ठूलो युद्ध आउँदै छ। तिमी सीतालाई लिएर पहाडको गुफामा जाऊ र हतियार लिएर उनको रक्षा गर। म एक्लै यिनीहरूसँग लड्छु। यो मेरो आज्ञा हो।”

लक्ष्मणले दाजुको आज्ञा मानेर सीतालाई गुफामा लैजानुभयो।

रामले कवच लगाउनुभयो, धनुमा डोरी चढाउनुभयो र एक्लै उभिनुभयो। उहाँ अँध्यारोमा बलेको आगोजस्तै चम्किनुभयो।

युद्ध हेर्न देवता, ऋषि, गन्धर्व र सिद्धहरू आकाशमा भेला हुनुभयो। उहाँहरूले मनमनै प्रार्थना गर्नुभयो, “एकातिर चौध हजार राक्षस, अर्कोतिर एक्लै राम। रामको कल्याण होस्।”

भयङ्कर युद्ध

राक्षस सेना कालो बादलजस्तै गर्जँदै आयो र रामलाई चारैतिरबाट घेर्‍यो। उनीहरूले तरवार, भाला, मुग्दर र ढुङ्गाको वर्षा गरे।

तर रामको धनुबाट बाणको यस्तो झरी पर्‍यो कि आकाश नै ढाकियो। रामका बाण सूर्यका किरणजस्तै चारैतिर फैलिए। राक्षसहरू हावाले उडाएका पातजस्तै ढल्न थाले।

दूषणले आफ्नो सेना लिएर आक्रमण गर्‍यो। रामले पहिले उसका घोडा र सारथी मार्नुभयो, अनि दूषणको अन्त्य गर्नुभयो।

त्यसपछि तीन टाउका भएको त्रिशिरा आयो। रामले तीनवटा बाणले त्रिशिराका तीनै टाउका काटिदिनुभयो।

खरसँग अन्तिम युद्ध

अब खर एक्लो बाँकी थियो। उसले रामसँग भयङ्कर युद्ध गऱ्यो। उसका बाणले रामको धनु भाँचियो र कवच टुक्रियो। रामले तुरुन्तै महर्षि अगस्त्यले दिनुभएको विष्णुको धनु उठाउनुभयो।

रामले खरलाई भन्नुभयो, "हे दुष्ट! तिमीले दण्डकारण्यका निर्दोष तपस्वीहरूलाई माऱ्यौ। आज तिम्रो पापको फल पाउने दिन आयो।"

खरले एउटा ठूलो रूख उखेलेर फाल्यो। रामले बाणले त्यो रूख टुक्राटुक्रा पारिदिनुभयो। अन्त्यमा रामले इन्द्रले दिनुभएको अग्निजस्तो बाण चलाउनुभयो। त्यो बाण खरको छातीमा लाग्यो, र खर रूखझैँ भुइँमा ढल्यो।

विजय

डेढ मुहूर्तमै, अर्थात् करिब एक घण्टामा, रामले एक्लै खर, दूषण, त्रिशिरा र चौध हजार राक्षसको अन्त्य गर्नुभयो।

आकाशबाट देवताहरूले फूल बर्साउनुभयो। ऋषिहरूले भन्नुभयो, "राम! यही कामका लागि इन्द्र शरभङ्गको आश्रममा आउनुभएको थियो। तिमीले दण्डकारण्यलाई राक्षसको डरबाट मुक्त गऱ्यौ।"

लक्ष्मण र सीता गुफाबाट फर्कनुभयो। युद्धमा घाइते भए पनि विजयी रामलाई देखेर सीता खुसीले दौडँदै आउनुभयो र रामलाई अँगालो हाल्नुभयो।

अकम्पनको भाग्नु

तर यो युद्धबाट एउटा राक्षस ज्यान जोगाएर भाग्न सफल भयो। उसको नाम अकम्पन थियो। ऊ सिधै लङ्का पुग्यो र राजा रावणलाई सबै कुरा सुनायो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **एक्लै चौध हजार:** वाल्मीकिका अनुसार रामले पैदलै, एक्लै चौध हजार राक्षसलाई डेढ मुहूर्तमा परास्त गर्नुभयो। एक मुहूर्त करिब ४८ मिनेटको हुन्छ।
- **जनस्थान:** खर र दूषण बस्ने ठाउँलाई जनस्थान भनिन्थ्यो। यो रावणको दक्षिणी चौकीजस्तै थियो।
- **लक्ष्मण किन लडेनन्?** रामले लक्ष्मणलाई सीताको रक्षा गर्न पठाउनुभयो र युद्ध एक्लै लड्नुभयो।

अध्याय

२६

सुनौलो मृग

सुनौलो मृग देखेर सीताको इच्छा — रवि वर्मा प्रेस, करिब सन् १९१०

अकम्पनबाट जनस्थानको खबर सुनेर रावण रिसले चुर भयो। “को हो त्यो राम, जसले मेरो जनस्थान उजाड पार्ने हिम्मत गर्‍यो?”

अकम्पनले भन्यो, “महाराज! रामलाई युद्धमा देवताहरूले पनि जित्न सक्दैनन्। तर उसलाई हराउने एउटा उपाय छ। उसकी पत्नी सीता संसारकै सुन्दरी हुन्। यदि तपाईंले सीतालाई हरण गर्नुभयो भने राम वियोगमा आफैँ मर्नेछ।”

मारीचको पहिलो सल्लाह

रावण गधाले तानेको आफ्नो रथमा चढेर समुद्रको किनारमा बस्ने मारीचकहाँ पुग्यो। यिनै मारीचलाई धेरै वर्ष पहिले सिद्धाश्रममा रामको बाणले समुद्रमा पुऱ्याइदिएको थियो। त्यसपछि मारीच तपस्वी बनेर शान्त जीवन बिताइरहेको थियो।

रावणले सीताहरणमा सहयोग माग्यो। मारीचले डराउँदै भन्यो, “महाराज! यो सल्लाह कसले दियो? जसले दियो, त्यो तपाईंको शत्रु हो। रामसँग नजिस्किनुहोस्। लङ्का फर्केर आफ्नो परिवारसँग सुखले बस्नुहोस्।”

रावण त्यो बेला मानेर लङ्का फर्कियो।

शूर्पणखा लङ्कामा

तर केही दिनपछि नाक-कान काटिएकी शूर्पणखा रुँदै लङ्काको दरबारमा आइपुगी। उसले रावणलाई मन्त्रीहरूको अगाडि नै कडा शब्दमा भनी, “तिमी कस्तो राजा हौ? राज्यमा के भइरहेको छ, तिमीलाई थाहै छैन! एक्लै रामले जनस्थानका चौध हजार राक्षस मारे, खर र दूषणलाई पनि मारे। र तिमी यहाँ भोगविलासमा डुबेका छौ!”

त्यसपछि शूर्पणखाले सीताको सुन्दरताको बढाइचढाइ गरेर वर्णन गरी। “रामकी पत्नी सीता जस्ती सुन्दरी देवी, गन्धर्वी, नागकन्या कोही छैनन्। उनी तिम्री रानी हुन लायक छिन्।”

यो सुनेर रावणको मनमा सीता पाउने लोभ जाग्यो।

मारीचको दोस्रो चेतावनी

रावण फेरि मारीचकहाँ पुग्यो। "मारीच! तिमी सुनौलो मृग बनेर रामको कुटीनजिक घुम। सीताले तिमीलाई देखेर रामलाई पक्रन पठाउनेछिन्। राम र लक्ष्मण टाढा गएका बेला म सीतालाई लैजान्छु।"

मारीचको अनुहार पहेँलो भयो। उसले रावणलाई सम्झाउन अन्तिम प्रयास गर्‍यो:

> **रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः।**
>
> **राजा सर्वस्य लोकस्य देवानामिव वासवः॥**
>
> — अरण्यकाण्ड ३।३७।१३
>
> **अर्थ:** राम शरीरधारी धर्म नै हुन्। उनी सज्जन हुन्, सत्यनिष्ठ र पराक्रमी हुन्। देवताहरूका राजा इन्द्रजस्तै उनी सबै लोकका राजा हुन्।

"महाराज! म रामको बल आफैँ भोगिसकेको छु। सिद्धाश्रममा उनले एउटै बाणले मलाई सय योजन टाढा समुद्रमा फालिदिएका थिए। त्यस दिनदेखि मलाई रूखरूखमा राम देखिन्छन्। 'र' अक्षरले सुरु हुने रथ र रत्नको नाम सुन्दा पनि म डराउँछु। सीताहरण गर्नुभयो भने तपाईं र लङ्का दुवै नष्ट हुनेछन्।"

रावण रिसले गर्ज्यो, "मारीच! म तिम्रो सल्लाह माग्न आएको होइन, आदेश दिन आएको हुँ। मेरो काम गरेनौ भने अहिल्यै तिमीलाई मार्छु।"

मारीचले सोच्यो, "रावणको कुरा नमाने रावणको हातबाट मर्छु, माने रामको हातबाट। रामको हातबाट मर्नु नै राम्रो।" उसले भन्यो, "ठिक छ महाराज, म जान्छु।"

सुनौलो मृग

मारीचले मायाले एउटा अद्भुत मृगको रूप लियो। उसको शरीर सुनजस्तै चम्किलो थियो, त्यसमा चाँदीका थोप्ला थिए। सिङ मणिजस्ता चम्किला थिए, खुर नीलम रत्नजस्ता। ऊ पञ्चवटीको कुटीनजिक घाँस चर्दै, उफ्रँदै घुम्न थाल्यो।

फूल टिप्दै गर्नुभएकी सीताले त्यो मृग देख्नुभयो। उहाँ अचम्मले हेरिरहनुभयो र रामलाई बोलाउनुभयो, "स्वामी! हेर्नुहोस्, कति सुन्दर मृग! मलाई यो चाहियो। जीवित पक्रन सके हामी अयोध्या फर्कँदा लैजानेछौँ। नसके यसको सुनौलो छाला नै ल्याइदिनुहोस्।"

लक्ष्मणको शङ्का

लक्ष्मणले मृगलाई ध्यानले हेरेर भन्नुभयो, "दाजु! यस्तो सुनौलो र रत्नजडित मृग संसारमा हुँदैन। यो पक्कै मायावी मारीच हो। उसले पहिले पनि मृगको रूप लिएर शिकार खेल्न आएका राजाहरूलाई मारेको छ।"

रामले भन्नुभयो, "लक्ष्मण! यदि यो साँचो मृग हो भने सीताका लागि यसलाई ल्याउनेछु। यदि मारीच हो भने यसलाई मार्नु पनि हाम्रो कर्तव्य हो। तिमी यहीँ सीताको रक्षा गर। जटायु पनि नजिकै छन्। म नफर्कुञ्जेल सीतालाई एक्लै नछोड्नू।"

मृगको पछि

राम धनु लिएर मृगको पछि लाग्नुभयो। मृग कहिले नजिक आउँथ्यो, कहिले भाग्थ्यो। कहिले देखिन्थ्यो, कहिले हराउँथ्यो। यसरी त्यसले रामलाई कुटीबाट धेरै टाढा पुऱ्यायो।

अन्त्यमा रामले एउटा तीखो बाण चलाउनुभयो। बाण मृगको छातीमा लाग्यो। मारीच आफ्नो असली राक्षसको रूपमा भुइँमा ढल्यो।

मर्नुअघि रावणको आदेश सम्झेर मारीचले ठ्याक्कै रामकै स्वरमा चिच्याएर पुकाऱ्यो:

“हा सीते! हा लक्ष्मण!”

यति भनेर मारीचले प्राण त्याग्यो।

राम सन्न हुनुभयो। “लक्ष्मणले ठिकै भनेका रहेछन्। यो मारीच नै रहेछ। अब यो पुकार सुनेर सीताले के सोच्लिन्? लक्ष्मण के गर्लान्?”

उहाँको मनमा ठूलो डर पस्यो। राम हतारिँदै कुटीतर्फ फर्कनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **मारीचको डर:** वाल्मीकिमा मारीच भन्छ — रामको डरले उसलाई हरेक रूखमा राम देखिन्छन्, र "र" बाट सुरु हुने शब्द सुन्दा पनि डर लाग्छ।
- **"रामो विग्रहवान् धर्मः":** रामको सबैभन्दा प्रसिद्ध प्रशंसा उहाँको शत्रुपक्षका मारीचको मुखबाट आएको हो।
- **सिद्धाश्रमबाट यहाँसम्म:** बालकाण्डमा रामले मारीचलाई मारेनन्, समुद्रमा पुऱ्याइदिनुभयो। यही मारीच अहिले सुनौलो मृग बनेर आयो।

अध्याय

२७

सीताहरण र जटायु

सीताहरण र जटायुको युद्ध — राजा रवि वर्मा, सन् १८९५

"हा सीते! हा लक्ष्मण!" भन्ने आवाज पञ्चवटीसम्म गुन्जियो।

सीताको आवेग

सीता आत्तिनुभयो। “लक्ष्मण! सुन्यौ? तिम्रा दाजु सङ्कटमा हुनुहुन्छ। छिटो जाऊ, उहाँलाई बचाऊ!”

लक्ष्मणले शान्त भएर भन्नुभयो, “भाउजू! दाजुलाई तीनै लोकमा कसैले जित्न सक्दैन। यो पक्कै राक्षसको माया हो। दाजुले मलाई तपाईंलाई एक्लै नछोड्न आदेश दिनुभएको छ। म जान्नँ।”

तर डर र आवेगमा सीताले विवेक गुमाउनुभयो। उहाँले लक्ष्मणलाई कठोर र अन्यायपूर्ण वचन भन्नुभयो, उहाँको नियतमाथि नै शङ्का गर्नुभयो। “तिमी दाजुको सङ्कटमा पनि यहाँ उभिइरहेका छौ। कतै तिम्रो मनमा खोट त छैन? राम नभए म एक क्षण पनि बाँच्दिनँ। म गोदावरीमा हाम फाल्छु।”

यति कठोर शब्दले लक्ष्मणको मन छियाछिया भयो। उहाँले हात जोडेर भन्नुभयो, “भाउजू! तपाईं मेरा लागि देवी हुनुहुन्छ। तपाईंको यो वचनको जवाफ म दिन सक्दिनँ। वनका देवताहरू साक्षी छन् — मैले दाजुको आज्ञा पालन गर्दै थिएँ। स्त्रीहरूको मन यस्तै सजिलै डगमगाउँछ रहेछ। म जान्छु। वनका देवताले तपाईंको रक्षा गरून्।”

लक्ष्मणले धेरै पटक पछाडि फर्केर हेर्दै, भारी मनले रामलाई खोज्न जानुभयो।

तपस्वीको भेषमा रावण

लक्ष्मण जानेबित्तिकै मौका छोपेर रावण एउटा तपस्वीको भेषमा कुटीतिर आयो। उसले गेरुवा वस्त्र लगाएको थियो, हातमा कमण्डलु र छाता थियो, खुट्टामा खराउ। ऊ वेदका मन्त्र गुनगुनाउँदै आयो।

रावणलाई देखेर रूखका पात हल्लिन छाडे, हावा रोकियो, गोदावरीको बहाव पनि डरले मन्द भयो।

सीता आँसु झार्दै कुटीबाहिर बसिरहनुभएको थियो। अतिथिलाई देखेर उहाँले धर्मअनुसार आसन दिनुभयो, खुट्टा धुन पानी दिनुभयो र भन्नुभयो, "बस्नुहोस्, ब्राह्मण देवता! मेरा स्वामी फलफूल लिएर छिट्टै आउनुहुनेछ।"

रावणले सीताको परिचय सोध्यो। सीताले सरल मनले आफ्नो सबै कथा सुनाउनुभयो — जनककी छोरी हुनु, रामसँगको विवाह, कैकेयीको वरदान र वनवास।

रावणको असली रूप

त्यसपछि रावणले आफ्नो परिचय दियो, "सीता! म लङ्काको राजा रावण हुँ। देवता, दानव सबै मसँग डराउँछन्। तिमी मेरी पटरानी बन। लङ्काको सुनको दरबारमा पाँच हजार दासीले तिम्रो सेवा गर्नेछन्।"

सीता रिसले आगो हुनुभयो। "ए नीच! म सिंहजस्ता, पर्वतजस्तै अटल रामकी पत्नी हुँ। तँ स्याल भएर सिंहनीको कामना गर्छस्? सूर्यको उज्यालो छुन खोज्छस्? रामको बाणले तेरो अन्त्य निश्चित छ।"

रावणले आफ्नो भयानक असली रूप देखायो — दस टाउका, बीस हात। उसले बलपूर्वक सीतालाई समात्यो र आफ्नो रथमा राखेर आकाशतिर उड्यो।

सीताको पुकार

सीता विलाप गर्दै पुकार्न थाल्नुभयो, "हा राम! हा लक्ष्मण! मलाई बचाऊ!"

उहाँले वनका रूख, फूल, गोदावरी नदी र हिरणहरूलाई पुकार्नुभयो, "हे गोदावरी! हे वनका देवताहरू! रामलाई भनिदिनू, रावणले सीतालाई लग्यो।"

जटायुको युद्ध

रूखमा सुतिरहेका वृद्ध जटायुले सीताको पुकार सुने। उनले आँखा खोलेर हेरे — रावण सीतालाई लिएर जाँदै थियो।

जटायुले रावणलाई ललकारे, "हे रावण! म गिद्धराज जटायु हुँ। म साठी हजार वर्षको भएँ, तर मेरो आँखाअगाडि कसैले परस्त्रीको हरण गर्न सक्दैन। सीतालाई छोड, नत्र आज तँ मेरो हातबाट जीवित जाने छैनस्।"

यति भनेर जटायु रावणमाथि झम्टिए। उनले नङ्ग्राले रावणको शरीर चिथोरे, चुच्चोले रथका गधा मारे, सारथीको टाउको छुटाइदिए र रावणको धनु भाँचिदिए। रावणको रथ टुक्रियो र ऊ सीतालाई समातेर भुइँमा खस्यो।

तर जटायु वृद्ध थिए। लामो युद्धले उनी थाके। मौका छोपेर रावणले तरवार निकालेर जटायुका दुवै पखेटा र खुट्टा काटिदियो। जटायु रगतले लतपत भएर भुइँमा ढले।

सीता दौडेर जटायुलाई अँगालो हाल्न खोज्नुभयो, "हे बुबासमान जटायु!" तर रावणले फेरि उहाँलाई समातेर आकाशमा उड्यो।

गहनाको पोको

आकाशमा उड्दै गर्दा सीताले तल एउटा पहाडमा पाँच वानर बसिरहेको देख्नुभयो। उहाँले तुरुन्तै आफ्नो पहेँलो रेसमी ओढ्ने च्यातेर त्यसमा आफ्ना केही गहना पोको पारेर तल खसालिदिनुभयो। "यो देखेर कहिल्यै रामलाई मेरो खबर पुग्ला," सीताले सोच्नुभयो।

रावणले यो कुरा थाहा पाएन।

लङ्कामा

रावण सीतालाई लिएर समुद्र पार गर्दै लङ्का पुग्यो। उसले सीतालाई आफ्नो सुनको दरबार, रत्न, बगैँचा र वैभव देखायो। “यो सबै तिम्रो हुनेछ। मलाई स्वीकार गर।”

सीताले रावणतिर हेर्नसम्म हेर्नुभएन। उहाँको मन रामकै सम्झनामा थियो।

रावण रिसायो। “म तिमीलाई एक वर्षको समय दिन्छु। यो अवधिभित्र मलाई स्वीकार नगरे परिणाम भयानक हुनेछ।”

त्यसपछि उसले सीतालाई अशोक वाटिकामा राक्षसीहरूको कडा पहरामा राखिदियो।

अशोकका रूखमुनि बसेर सीता दिनरात रामको नाम जपिरहनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **लक्ष्मणरेखा छैन:** लक्ष्मणले कुटी वरिपरि रेखा कोरेर त्यो नकाट्न भन्नुभएको प्रसिद्ध कथा वाल्मीकि रामायणमा छैन। यो पछिका कथा र लोकपरम्पराबाट आएको हो।
- **जटायुको बलिदान:** वृद्ध जटायुले ज्यानको बाजी लगाएर सीताको रक्षा गर्न खोजे। उनलाई रामायणको पहिलो बलिदानी योद्धा मानिन्छ।
- **सीताका गहना:** सीताले ऋष्यमूक पर्वतमा बसिरहेका वानरहरूतिर गहना खसाल्नुभयो। यही गहनाले पछि रामलाई सीताको खोजीमा सहयोग गर्छ।

अध्याय

२८

रामको विलाप

मारीचलाई मारेर फर्कँदै गर्दा रामले बाटोमा अनेक अशुभ सङ्केत देख्नुभयो। स्याल कराइरहेका थिए, चराहरू डरलाग्दो आवाज निकालिरहेका थिए। उहाँको देब्रे आँखा फरफराइरह्यो।

लक्ष्मणसँग भेट

बाटोमा रामले लक्ष्मणलाई आफूतिर आउँदै गरेको देख्नुभयो। लक्ष्मणलाई एक्लै देखेर रामको मन आत्तियो।

“लक्ष्मण! सीतालाई एक्लै छोडेर किन आयौ? मैले तिमीलाई उनको रक्षा गर्न भनेको थिएँ नि!”

लक्ष्मणले दुःखी हुँदै सबै कुरा बताउनुभयो, “दाजु! त्यो आवाज सुनेर भाउजूले मलाई जान जिद्दी गर्नुभयो। मैले धेरै सम्झाएँ, तर उहाँले मलाई यस्ता कठोर वचन भन्नुभयो कि म सहन सकिनँ।”

रामले भन्नुभयो, “सीता रिसाएर जे भने पनि तिमीले मेरो आज्ञा पालन गर्नुपर्थ्यो।”

दुवै भाइ दौडँदै कुटीतर्फ लाग्नुभयो।

खाली कुटी

कुटी खाली थियो। सीता कतै हुनुहुन्नथ्यो। ओछ्यान छरपस्ट थियो, फूल ओइलाएका थिए। वन सुनसान थियो।

राम व्याकुल भएर सीतालाई खोज्न थाल्नुभयो। उहाँ रूख-रूखसँग सोध्न थाल्नुभयो:

“हे कदम्ब! मेरी प्रिया तिम्रा फूल मन पराउँथिन्, तिमीले उनलाई देख्यौ? हे बेल! हे अशोक! तिमीहरूले मेरी सीता कतै देख्यौ? हे हिरणहरू! तिमीहरू त सीताका साथी थियौ, उनी कहाँ गइन्?”

उहाँले गोदावरीको किनारमा गएर सोध्नुभयो, “हे गोदावरी! सीता तिम्रो किनारमा आउँथिन्। तिमीले देख्यौ?” तर रावणको डरले गोदावरी मौन रहिन्।

हिरणहरूको सङ्केत

त्यति बेला हिरणहरू भेला भएर बारम्बार दक्षिणतिर हेर्दै, दक्षिणतिर दौडँदै, फेरि फर्केर रामतिर हेर्न थाले।

लक्ष्मणले भन्नुभयो, “दाजु! हेर्नुहोस्, यी हिरणहरू हामीलाई दक्षिणतिर जान भन्दै छन्। भाउजूलाई त्यतै लगिएको होला।”

दक्षिणतिर जाँदा उहाँहरूले भुइँमा झरेका फूल भेट्टाउनुभयो, जुन सीताले कपालमा लगाउनुहुन्थ्यो। अगाडि एउटा ठूलो राक्षसको पाइलाका डोब थिए। भाँचिएको धनु, टुक्रिएको रथ, मरेका गधा र रगतका थोपा छरिएका थिए।

रामको क्रोध

यो दृश्य देखेर रामको शोक क्रोधमा बदलियो। उहाँका आँखा आगोजस्तै राता भए।

“लक्ष्मण! सीतालाई राक्षसहरूले मारेर खाए होलान्। देवताहरूले पनि सीताको रक्षा गरेनन्। मेरो कोमलतालाई संसारले कमजोरी ठान्यो। अब म आफ्ना बाणले तीनै लोक नष्ट गरिदिन्छु!”

रामले धनुमा बाण चढाउनुभयो।

लक्ष्मणले हात जोडेर दाजुलाई सम्झाउनुभयो, “दाजु! तपाईं त सधैँ शान्त, दयालु र सबैको हित चाहने हुनुहुन्छ। एउटा व्यक्तिको पापका लागि पूरै संसारलाई दण्ड दिनु उचित होइन। यो युद्ध कसले गऱ्यो, कसले भाउजूलाई लग्यो, पहिले त्यो पत्ता लगाऔँ। अनि दोषीलाई मात्र दण्ड दिऔँ।”

लक्ष्मणको बुद्धिमानीपूर्ण कुराले रामको क्रोध शान्त भयो।

घाइते जटायु

अलि अगाडि पुग्दा उहाँहरूले पहाडजस्तो विशाल एउटा गिद्ध रगतले लतपत भएर भुइँमा लडिरहेको देख्नुभयो।

रामले सुरुमा सोच्नुभयो, “यही होला सीतालाई खाने राक्षस, गिद्धको रूपमा।” उहाँले धनु तान्नुभयो।

तर गिद्धले मुखबाट रगत छाद्दै कमजोर स्वरमा भने, “वत्स राम! म जटायु हुँ। तिमी जसलाई खोज्दै छौ, ती सीता र मेरो प्राण दुवै रावणले हरण गऱ्यो।”

रामले धनु फालेर जटायुलाई अँगालो हाल्नुभयो। उहाँ र लक्ष्मण दुवै रुन थाल्नुभयो।

जटायुले बिस्तारै सबै कुरा सुनाए, “रावण सीतालाई लिएर दक्षिणतिर गयो। मैले सीतालाई बचाउन लडेँ, उसको रथ भाँचेँ, सारथी मारेँ। तर म बूढो भएँ। उसले मेरा पखेटा काटिदियो।

राम, दुःख नगर। रावणले जुन मुहूर्तमा सीताको हरण गर्‍यो, त्यो मुहूर्तमा चोरिएको धन चोरलाई पच्दैन। तिमीले सीतालाई अवश्य फिर्ता पाउनेछौ।"

रामले सोध्नुभयो, "रावण को हो? कहाँ बस्छ?"

जटायुले भन्न खोजे, "ऊ विश्रवा ऋषिको छोरा र कुबेरको भाइ हो..." तर वाक्य पूरा नहुँदै उनको शिर ढल्कियो र उनले प्राण त्यागे।

जटायुको अन्त्येष्टि

रामको आँखाबाट आँसु थामिएनन्। उहाँले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो:

> **सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम्।**
> **यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परन्तप॥**
>
> — अरण्यकाण्ड ३।६८।२५
>
> **अर्थ:** हे लक्ष्मण! सीता हरण भएकोमा मलाई जति दुःख लागेको छ, त्योभन्दा बढी दुःख मेरा लागि ज्यान दिने यी गिद्धराजको मृत्युमा लागेको छ।

"जटायु मेरा लागि पिता दशरथजस्तै पूज्य हुनुहुन्थ्यो। म आफ्नै पिताको जस्तै उहाँको अन्त्येष्टि गर्छु।"

रामले दाउरा बटुलेर चिता बनाउनुभयो र आफ्नै हातले जटायुको अन्त्येष्टि गर्नुभयो। वेदमन्त्र पढ्दै पिण्ड अर्पण गर्नुभयो र गोदावरीमा जलाञ्जलि दिनुभयो। रामको हातबाट अन्त्येष्टि पाएर जटायुले उत्तम गति पाए।

त्यसपछि राम र लक्ष्मण सीताको खोजीमा दक्षिण-पश्चिमतिर लाग्नुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **रामले गरेको अन्त्येष्टि:** आफ्नै पिता दशरथको अन्त्येष्टि गर्न नपाएका रामले जटायुको अन्त्येष्टि पिताको जस्तै विधिपूर्वक गर्नुभयो।
- **लक्ष्मणको सल्लाह:** वाल्मीकिमा रिसले संसार नै नष्ट गर्न तयार रामलाई लक्ष्मणले शान्त पार्नुहुन्छ। यसले देखाउँछ, दु:खको बेला साथीको राम्रो सल्लाह कति महत्त्वपूर्ण हुन्छ।
- **हिरणको सङ्केत:** वाल्मीकिमा हिरणहरूले दक्षिणतिर हेरेर र दौडेर रामलाई सीता लगिएको दिशा देखाउँछन्।

अध्याय

२८

कबन्ध र शबरी

जटायुको अन्त्येष्टिपछि राम र लक्ष्मण सीताको खोजीमा घना वनभित्र पस्नुभयो। वन यति घना थियो कि दिउँसै अँध्यारो हुन्थ्यो। झाडीबाट अनौठा आवाज आउँथे।

कबन्ध

अचानक एउटा विचित्र राक्षसले दुवै भाइलाई समात्यो। उसको न टाउको थियो, न खुट्टा। पेटमै ठूलो मुख थियो र छातीमा आगोजस्तो बल्ने एउटै आँखा। उसका हात एक योजनसम्म लामा थिए। ती लामा हातले ऊ वनमा हिँड्ने जोसुकैलाई समातेर खान्थ्यो। उसको नाम थियो कबन्ध।

कबन्धले दुवै भाइलाई आफ्नो मुखतिर तान्न थाल्यो। "भोकले म व्याकुल छु। आज तिमीहरू मेरो आहार हौ।"

लक्ष्मणले भन्नुभयो, "दाजु! यो राक्षसको बल यसका हातमा छ। तपाईं यसको दाहिने हात काट्नुहोस्, म देब्रे।"

दुवै भाइले तरवारले एकैसाथ कबन्धका दुवै हात काटिदिनुभयो। कबन्ध गर्जंदै भुइँमा ढल्यो।

कबन्धको कथा

ढलेको कबन्धले सोध्यो, "तिमीहरू को हौ?"

लक्ष्मणले परिचय दिनुभयो। रामको नाम सुनेर कबन्धको अनुहार खुसीले चम्कियो।

“हे राम! म पहिले दनुको सुन्दर छोरा थिएँ। तर म डरलाग्दो रूप बनाएर ऋषिहरूलाई तर्साउँथेँ। एक दिन स्थूलशिरा ऋषिले मलाई श्राप दिनुभयो — ‘तँ सधैँ यस्तै डरलाग्दो रूपमा रहनेछस्।’ पछि इन्द्रसँग युद्ध गर्दा उहाँको वज्रले मेरो टाउको र खुट्टा शरीरभित्र पसे। तर इन्द्रले भन्नुभएको थियो, ‘जब रामले तेरा हात काट्नेछन्, तब तेरो मुक्ति हुनेछ।’

हे राम! मलाई एउटा खाल्डोमा राखेर जलाइदिनुहोस्। त्यसपछि म तपाईंलाई सीताको खोजीमा सहयोग गर्न सक्ने व्यक्तिबारे बताउनेछु।”

कबन्धको सल्लाह

रामले त्यसै गर्नुभयो। आगो बल्नेबित्तिकै चितामाथिबाट एक तेजस्वी दिव्य पुरुष सफा वस्त्र र गहना लगाएर निस्किए र दिव्य विमानमा चढे।

आकाशबाट उनले भने, “हे राम! सुग्रीव नामका वानरराजसँग मित्रता गर्नुहोस्। उनका दाजु बालीले उनलाई राज्यबाट निकालिदिएका छन्। सुग्रीव चार जना मन्त्रीसहित पम्पा सरोवरको नजिक ऋष्यमूक पर्वतमा बस्छन्। उनी बलवान्, बुद्धिमान् र सत्यवादी छन्। उनका वानरहरूले संसारको कुनाकुना खोजेर सीतालाई भेट्टाउन सक्छन्।

ऋष्यमूक जाने बाटोमा मतङ्ग ऋषिको वन आउँछ। त्यहाँ शबरी नामकी एक तपस्विनी तपाईंको प्रतीक्षामा हुनुहुन्छ। उहाँलाई भेट्नुहोस्।”

यति भनेर कबन्ध आकाशमा अन्तर्धान भए।

शबरीको प्रतीक्षा

राम र लक्ष्मण पम्पा सरोवरको पश्चिमी किनारमा रहेको मतङ्ग वनमा पुग्नुभयो। त्यहाँ एउटा सानो सुन्दर आश्रम थियो।

आश्रमबाट एक वृद्ध तपस्विनी हतारिँदै बाहिर निस्कनुभयो। उहाँ नै शबरी हुनुहुन्थ्यो। रामलाई देख्नेबित्तिकै उहाँले हात जोडेर दुवै भाइको पाउमा प्रणाम गर्नुभयो।

रामले विनम्र भएर सोध्नुभयो, “हे तपस्विनी! तपाईंको तपस्या निर्विघ्न चलेको छ नि? तपाईं कुशल हुनुहुन्छ नि?”

शबरीको आँखाबाट आनन्दका आँसु बगे। “हे राम! आज तपाईंको दर्शन पाएर मेरो तपस्या सफल भयो, मेरो जीवन धन्य भयो। मेरा गुरुहरू मतङ्ग ऋषिका शिष्यहरू स्वर्ग जानुहुँदा मलाई भन्नुभएको थियो — ‘राम यस आश्रममा आउनुहुनेछ। उहाँको सत्कार गरेपछि तिमी पनि उत्तम लोक जानेछौ।’ त्यस दिनदेखि म तपाईंकै प्रतीक्षामा थिएँ।

तपाईंहरूका लागि मैले पम्पा सरोवरको किनारबाट अनेक किसिमका वनका फल बटुलेर राखेकी छु।”

शबरीले प्रेमपूर्वक फलमूल अर्पण गर्नुभयो। रामले ती फल खुसीसाथ स्वीकार गर्नुभयो।

आश्रमको महिमा

शबरीले रामलाई आश्रम घुमाउनुभयो। “यो वेदी हो, जहाँ मेरा गुरुहरू पूजा गर्नुहुन्थ्यो। बुढेसकालमा उहाँहरू काँप्ने हातले पनि यहीँ फूल चढाउनुहुन्थ्यो। हेर्नुहोस्, उहाँहरूले चढाएका फूल आजसम्म ओइलाएका छैनन्।

उहाँहरू यति वृद्ध हुनुभएको थियो कि टाढा जान सक्नुहुन्नथ्यो। त्यसैले उहाँहरूले ध्यानको बलले सात समुद्रको जल यहीँ ल्याउनुभएको थियो।”

शबरीको मुक्ति

त्यसपछि शबरीले भन्नुभयो, “हे राम! अब मलाई आज्ञा दिनुहोस्। म मेरा गुरुहरूकहाँ जान चाहन्छु।”

रामले आज्ञा दिनुभयो। शबरीले अग्नि बाल्नुभयो र त्यसमा प्रवेश गर्नुभयो। अग्निबाट उहाँ दिव्य वस्त्र र गहनामा सजिएर बिजुलीजस्तै चम्किँदै निस्कनुभयो र आफ्ना गुरुहरू गएको पवित्र लोकतर्फ जानुभयो।

पम्पा सरोवरतर्फ

शबरीको मुक्तिपछि रामको मन अलि हलुका भयो। उहाँले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, "लक्ष्मण! आज शबरीको आश्रममा आएर मेरो मन शुद्ध भयो। अब सुग्रीवलाई भेट्न ऋष्यमूक जाऔँ। सीतालाई पाउने आशा जागेको छ।"

दुवै भाइ पम्पा सरोवरको किनारमा पुग्नुभयो। कमल फुलेका थिए, चराहरू गाइरहेका थिए। अगाडि ऋष्यमूक पर्वत देखिन्थ्यो।

यहीँ अरण्यकाण्ड सकिन्छ। अब कथा वानरहरूको संसार, किष्किन्धातर्फ लाग्दै छ।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **जुठा बयर वाल्मीकिमा छैन:** शबरीले बयर चाखेर गुलियो मात्र रामलाई दिनुभयो भन्ने प्रसिद्ध कथा वाल्मीकि रामायणमा छैन। वाल्मीकिमा शबरीले पम्पाको किनारबाट बटुलेका वनका फल अर्पण गर्नुहुन्छ।
- **नवधा भक्ति:** रामले शबरीलाई भक्तिका नौ रूप सिकाउनुभएको प्रसङ्ग तुलसीदासको रामचरितमानसमा छ, वाल्मीकिमा छैन।
- **शबरी को थिइन्?** वाल्मीकिले शबरीलाई मतङ्ग ऋषिका शिष्यहरूकी सेविका र सिद्ध तपस्विनी भनेर चिनाउनुभएको छ।

चौथो काण्ड

किष्किन्धाकाण्ड

हनुमान र सुग्रीवसँग भेट, सीताको खोजी

अध्याय ३०–३५

अध्याय

३०

हनुमानसँग पहिलो भेट

पम्पा सरोवरको किनारमा वसन्त ऋतु आएको थियो। रूखहरूमा नयाँ पालुवा पलाएका थिए, फूलैफूल फुलेका थिए। कोइली कुहुकुहु गर्थे, भमराहरू फूलमाथि गुनगुनाउँथे। सरोवर कमलले ढाकिएको थियो।

तर यो सुन्दरताले रामको पीडा झन् बढायो। "लक्ष्मण! सीता हुन्थिन् भने यो वसन्तमा कति रमाउँथिन् होला। यी फूल, यी चराको गीत, सबैले मलाई सीताकै सम्झना गराउँछन्।"

लक्ष्मणले दाजुलाई ढाडस दिनुभयो, "दाजु! धैर्य गर्नुहोस्। हामी अवश्य भाउजूलाई भेट्टाउनेछौँ। शोकले मानिसको बल घटाउँछ।"

सुग्रीवको डर

ऋष्यमूक पर्वतको टुप्पोबाट वानरराज सुग्रीवले यी दुई भाइलाई देखे। हातमा धनुबाण लिएका दुई तेजस्वी पुरुष देखेर सुग्रीव डराए।

"यी पक्कै मेरा दाजु बालीले मलाई मार्न पठाएका मानिस हुन्," सुग्रीवले आफ्ना मन्त्रीहरूलाई भने। उनी डरले एक चुचुराबाट अर्को चुचुरामा उफ्रन थाले।

सुग्रीवका मन्त्रीमध्ये सबैभन्दा बुद्धिमान् हनुमानले भन्नुभयो, "महाराज! नडराउनुहोस्। मतङ्ग ऋषिको श्रापका कारण बाली यो पर्वतमा आउनै सक्दैनन्। तपाईं राजा हुनुहुन्छ, यसरी आत्तिनु राम्रो होइन। पहिले ती को हुन्, पत्ता लगाऔँ।"

सुग्रीवले भने, “हनुमान! तिमी साधारण मानिसको भेषमा गएर पत्ता लगाऊ। तिनीहरू के उद्देश्यले आएका हुन्, बुझ। मित्र हुन् भने तिनको प्रशंसा गरेर विश्वास जित।”

ब्राह्मणको भेषमा हनुमान

हनुमानले वानरको रूप त्यागेर एक भिक्षु ब्राह्मणको रूप लिनुभयो र विनम्र भएर राम-लक्ष्मणकहाँ पुग्नुभयो।

उहाँले प्रणाम गर्दै मीठो स्वरमा भन्नुभयो, “हे वीरहरू! तपाईंहरू राजर्षि वा देवताजस्तै तेजस्वी देखिनुहुन्छ। तपस्वीको भेषमा भए पनि तपाईंहरूका हातमा इन्द्रको वज्रजस्ता धनु छन्। सिंहजस्तो चाल छ, कमलजस्ता आँखा छन्। तपाईंहरू को हुनुहुन्छ? यो वनमा किन आउनुभयो?

यहाँ सुग्रीव नामका धर्मात्मा वानरराज बस्नुहुन्छ। उहाँका दाजु बालीले उहाँलाई राज्यबाट निकालिदिनुभएको छ। म उहाँकै मन्त्री हनुमान हुँ, वायुदेवको पुत्र। सुग्रीवले तपाईंहरूसँग मित्रता गर्न चाहनुहुन्छ।”

हनुमानको बोली

हनुमानको बोली सुनेर राम साह्रै प्रभावित हुनुभयो। उहाँले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो:

> **नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः।**
>
> **नासामवेदविदुषः शक्यमेवं विभाषितुम्॥**
>
> — किष्किन्धाकाण्ड ४।३।२८
>
> **अर्थ:** ऋग्वेद नपढेको, यजुर्वेद नजानेको र सामवेद नबुझेको व्यक्तिले यति राम्रोसँग बोल्न सक्दैन।

"लक्ष्मण! यिनले निश्चय नै व्याकरण राम्ररी पढेका छन्। यति धेरै बोल्दा पनि यिनको बोलीमा एउटा पनि गल्ती छैन। न धेरै लामो, न अस्पष्ट। बोल्दा यिनको अनुहार, आँखा र निधार शान्त छन्। यस्तो दूत भएको राजाका सबै काम सफल हुन्छन्।"

रामको परिचय

रामको आज्ञामा लक्ष्मणले हनुमानलाई सबै कुरा बताउनुभयो, "हामी राजा दशरथका पुत्र हौँ। मेरा दाजु राम पिताको आज्ञाले वनवासमा हुनुहुन्छ। एउटा राक्षसले उहाँकी पत्नी सीताको हरण गऱ्यो। कबन्धले हामीलाई सुग्रीवकहाँ जान सल्लाह दिए। हामी पनि सुग्रीवसँग मित्रता चाहन्छौँ।"

यो सुनेर हनुमान साह्रै खुसी हुनुभयो। "सुग्रीवले पनि बालीबाट राज्य र पत्नी दुवै गुमाउनुभएको छ। तपाईंहरूको र उहाँको दुःख एकै किसिमको छ। तपाईंहरूको मित्रताले दुवैको भलो हुनेछ। सुग्रीवले आफ्ना वानरहरूसँग मिलेर सीताको खोजीमा पूरा सहयोग गर्नुहुनेछ।"

ऋष्यमूकतर्फ

हनुमानले भिक्षुको भेष त्यागेर आफ्नो विशाल वानर रूप लिनुभयो। उहाँले राम र लक्ष्मणलाई आफ्नो काँधमा बोकेर ऋष्यमूक पर्वततर्फ उफ्रनुभयो।

यो थियो राम र हनुमानको पहिलो भेट। यही भेटबाट संसारकै सबैभन्दा प्रसिद्ध भक्ति र मित्रताको कथा सुरु भयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **हनुमान विद्वान् हुनुहुन्थ्यो:** वाल्मीकिका अनुसार हनुमान तीनै वेद र व्याकरणका ज्ञाता हुनुहुन्थ्यो। उहाँको पहिलो बोली सुनेरै रामले यो कुरा चिन्नुभयो।

- **ऋष्यमूक किन सुरक्षित?** मतङ्ग ऋषिको श्रापका कारण बाली ऋष्यमूक पर्वतमा आउन सक्दैनथे। त्यसैले सुग्रीव त्यहाँ लुकेर बस्थे।
- **पहिलो भेटमा भेष:** हनुमान रामलाई भेट्न पहिले आफ्नै रूपमा होइन, भिक्षु ब्राह्मणको रूपमा जानुभयो।

अध्याय

३१

सुग्रीवसँग मित्रता

हनुमानले राम र लक्ष्मणलाई ऋष्यमूक पर्वतमा ल्याएर सुग्रीवसँग भेट गराउनुभयो। सुग्रीवले विनम्र भएर भने, "हे राम! तपाईंजस्ता धर्मात्मा वीरसँग मित्रता गर्न पाउनु मेरो सौभाग्य हो। यदि तपाईं मसँग मित्रता चाहनुहुन्छ भने यो मेरो हात समात्नुहोस्।"

अग्निसाक्षी मित्रता

हनुमानले दुई काठ घोटेर आगो बाल्नुभयो र फूलले सजाएर बीचमा राख्नुभयो। राम र सुग्रीव दुवैले अग्निको परिक्रमा गर्नुभयो र अग्निलाई साक्षी राखेर मित्रताको वचन दिनुभयो।

सुग्रीवले भने, "आजदेखि तपाईंको दुःख मेरो दुःख, तपाईंको सुख मेरो सुख।"

रामले पनि भन्नुभयो, "मित्र! म तिम्रो शत्रु बालीलाई मार्नेछु।"

सुग्रीवले पनि वचन दिए, "म सीतालाई खोजेर तपाईंलाई फिर्ता ल्याइदिनेछु, चाहे उहाँ आकाशमा हुनुहुन्छ वा पातालमा।"

सीताका गहना

सुग्रीवले भने, "हे राम! केही समयअघि मैले र मेरा चार मन्त्रीले एउटा राक्षसले रोइरहेकी एउटी स्त्रीलाई आकाशबाट लगेको देखेका थियौँ। उनी 'राम! लक्ष्मण!' भनेर पुकार्दै थिइन्।

हामीलाई देखेर उनले आफ्नो ओढ्नेमा बाँधेर केही गहना तल खसालिन्। हामीले ती सुरक्षित राखेका छौँ।”

सुग्रीवले गुफाबाट पोको ल्याएर रामको अगाडि राखे।

सीताका गहना देख्नेबित्तिकै राम ती गहना छातीमा टाँसेर धरधरी रुन थाल्नुभयो। अनि लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “लक्ष्मण! हेर, यी सीताकै गहना हुन् कि?”

लक्ष्मणले भन्नुभयो:

> **नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले।**
>
> **नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात्॥**
>
> — किष्किन्धाकाण्ड ४।६।२२–२३
>
> **अर्थ:** म यी बाजुबन्द चिन्दिनँ, यी कुण्डल पनि चिन्दिनँ। तर यी पाउजु भने चिन्छु, किनकि हरेक दिन भाउजूको पाउमा प्रणाम गर्दा मैले यी देख्थेँ।

लक्ष्मणले आफ्नी भाउजूलाई सधैँ आमासमान मानेर कहिल्यै उहाँको अनुहारतिर नजर लगाउनुभएको थिएन। सधैँ उहाँको पाउमा मात्र शिर झुकाउनुभएको थियो।

सुग्रीवको दुःखको कथा

रामले सोध्नुभयो, “मित्र! तिम्रा दाजु बालीसँग तिम्रो शत्रुता किन भयो?”

सुग्रीवले आफ्नो कथा सुनाए।

“मेरा दाजु बाली किष्किन्धाका राजा हुनुहुन्थ्यो। म उहाँलाई साह्रै माया र सम्मान गर्थें। एक रात मायावी नामको एउटा दानवले बालीलाई युद्धका लागि ललकार्‍यो। बाली र म दुवै

उसको पछि लाग्यौँ। दानव एउटा गहिरो गुफाभित्र पस्यो।

बालीले मलाई भन्नुभयो, 'सुग्रीव! तिमी यहीँ गुफाको मुखमा पर्ख। म भित्र गएर यसलाई मार्छु।' म एक वर्षसम्म गुफाको मुखमा पर्खिरहेँ।

एक वर्षपछि गुफाबाट रगतको धारा बगेर आयो र दानवको गर्जन सुनियो, तर बालीको आवाज आएन। मैले सोचेँ, दाजु मारिनुभयो। दानव बाहिर निस्कन नपाओस् भनेर मैले गुफाको मुख ठूलो ढुङ्गाले थुनेँ र दुःखी हुँदै किष्किन्धा फर्केँ।

मन्त्रीहरूले मलाई राजा बनाए। तर केही समयपछि बाली जीवितै फर्कनुभयो। दानवलाई मारेर आउनुभएका उहाँले मलाई सिंहासनमा देखेर सोच्नुभयो, मैले राज्यको लोभमा जानीजानी गुफा थुनेँ। मैले धेरै बिन्ती गरेँ, तर उहाँले सुन्नुभएन। उहाँले मलाई राज्यबाट निकालिदिनुभयो र मेरी पत्नी रुमालाई पनि आफ्नै बनाउनुभयो। त्यस दिनदेखि म डरले यो पर्वतमा लुकेर बस्दै छु।"

रामको पराक्रमको परीक्षा

सुग्रीवले फेरि भने, "हे राम! बाली साह्रै बलवान् हुनुहुन्छ। एक पटक उहाँले दुन्दुभि नामका भैँसीरूपी विशाल दानवलाई मारेर यति टाढा फालिदिनुभएको थियो कि त्यसको रगत मतङ्ग ऋषिको आश्रममा पऱ्यो। त्यसैले ऋषिले बालीलाई यहाँ आउन नसक्ने श्राप दिनुभयो। हेर्नुहोस्, दुन्दुभिको हड्डीको थुप्रो अझै यहीँ छ। बालीले एउटै बाणले एउटा ठूलो सालको रूख छेड्न सक्नुहुन्छ।"

सुग्रीवको मनमा रामको बलबारे अलिकति शङ्का थियो।

रामले मुस्कुराउँदै दुन्दुभिको विशाल हड्डीको थुप्रोलाई खुट्टाको बूढी औँलाले मात्र यसरी हान्नुभयो कि त्यो दस योजन टाढा पुग्यो।

त्यसपछि रामले एउटै बाण चलाउनुभयो। त्यो बाणले लहरै उभिएका सातवटा सालका रूख छेड्यो, पहाड छेड्यो, धरतीभित्र पस्यो र फेरि रामकै तरकसमा फर्कियो।

सुग्रीव अचम्मले रामको पाउमा परे। "हे राम! तपाईंको बल देखेर अब मलाई पूरा विश्वास भयो। तपाईंले इन्द्रसहित सबै देवतालाई पनि जित्न सक्नुहुन्छ। बाली त के कुरा!"

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **लक्ष्मणको मर्यादा:** लक्ष्मणले सीताका अरू गहना चिन्नुभएन, केवल पाउजु चिन्नुभयो। यो श्लोक देवरले भाउजूलाई आमासमान सम्मान गर्ने उदाहरणका रूपमा धेरै प्रसिद्ध छ।
- **अग्निसाक्षी मित्रता:** राम र सुग्रीवको मित्रता अग्निलाई साक्षी राखेर गरिएको थियो, विवाहको बन्धनजस्तै पवित्र मानेर।
- **सात साल:** रामले एउटै बाणले सात सालका रूख छेडेको प्रसङ्ग रामको पराक्रमको प्रसिद्ध उदाहरण हो।

अध्याय

३२

बाली वध

रामको पराक्रम देखेर सुग्रीवको आत्मविश्वास फर्कियो। सबै जना किष्किन्धातर्फ लागे। किष्किन्धा पुगेपछि राम र लक्ष्मण रूखहरूको आडमा लुक्नुभयो।

पहिलो युद्ध

सुग्रीवले किष्किन्धाको ढोकामा पुगेर ठूलो गर्जन गर्दै बालीलाई युद्धका लागि ललकारे।

बाली रिसले दन्किँदै बाहिर निस्किए। दुवै भाइबीच भयङ्कर द्वन्द्व युद्ध सुरु भयो। मुक्का, लात र रूखले एकअर्कालाई हान्न थाले।

रामले धनुमा बाण चढाउनुभयो। तर दुवै भाइ उस्तै देखिन्थे, एउटै कद, एउटै रूप, एउटै चाल। रामले बाली को हो र सुग्रीव को हो, छुट्याउन सक्नुभएन। गलत बाण लाग्ला भनेर रामले बाण छाड्नुभएन।

बालीले सुग्रीवलाई नराम्ररी पिटे। घाइते सुग्रीव ज्यान जोगाएर ऋष्यमूक पुगे।

सुग्रीवले दुःखी हुँदै रामलाई भने, “हे राम! तपाईंले बाली मार्ने वचन दिनुभएको थियो। तर तपाईंले केही गर्नुभएन। नमार्ने भए पहिल्यै भनिदिनुभएको भए म युद्धमा जाँदैनथेँ।”

रामले भन्नुभयो, “मित्र! तिमी र बाली दुवै एकै किसिमका देखिन्छौ। मैले तिमीहरूलाई छुट्याउन सकिनँ। गल्तीले तिमीलाई बाण लाग्ला भनेर मैले बाण हानिनँ। अब तिमीलाई

चिनिने चिनो लगाइदिन्छु।"

लक्ष्मणले फूल फुलेको गजपुष्पी लहरा टिपेर सुग्रीवको घाँटीमा माला लगाइदिनुभयो।

ताराको चेतावनी

सुग्रीव फेरि किष्किन्धाको ढोकामा पुगेर गर्जे। बाली रिसले आगो भएर फेरि युद्धमा जान लागे।

तर बालीकी पत्नी तारा चिन्तित भइन्। उनले बालीलाई रोक्दै भनिन्, "स्वामी! अहिले भर्खरै हारेर भागेका सुग्रीव फेरि यति छिट्टै किन आए? पक्कै उनीसँग कोही बलियो सहयोगी छ। हाम्रा गुप्तचरहरूले भनेका छन्, अयोध्याका राजकुमार राम र लक्ष्मण सुग्रीवका मित्र बनेका छन्। रामसँग शत्रुता नगर्नुहोस्। सुग्रीवलाई युवराज बनाएर घर फर्काउनुहोस्।"

बालीले भने, "तारा! राम धर्मात्मा हुन्। उनले मसँग कुनै शत्रुता नभएकाले मलाई मार्ने छैनन्। म सुग्रीवलाई मार्दिनँ, केवल उसको घमण्ड तोडेर फर्कन्छु।"

दोस्रो युद्ध

बाली र सुग्रीवबीच फेरि भयङ्कर युद्ध भयो। यस पटक पनि बाली बलियो पर्दै गए। सुग्रीव थाक्दै गए र आशाले रामतिर हेर्न थाले।

यस पटक सुग्रीवको घाँटीको मालाले रामलाई दुवैलाई छुट्याउन सजिलो भयो। रामले धनुमा बाण चढाएर डोरी तान्नुभयो। बाण चट्याङजस्तै गर्जँदै बालीको छातीमा लाग्यो। बाली जरा काटिएको रूखझैँ भुइँमा ढले।

बालीको प्रश्न

मरणासन्न बालीले रामलाई देखेर कठोर शब्दमा भने, “राम! तिमीलाई संसार धर्मात्मा भन्छ। तर मैले तिम्रो के बिगारेको थिएँ? म अर्कैसँग लड्दै थिएँ। तिमीले रूखको आडमा लुकेर मलाई किन मार्‍यौ? यो कस्तो धर्म हो?”

रामले शान्त स्वरमा जवाफ दिनुभयो, “बाली! यो पूरै पृथ्वी इक्ष्वाकु वंशको शासनमा छ। अहिले भरत राजा हुनुहुन्छ, र हामी उहाँकै आज्ञामा धर्मको रक्षा गर्दै घुमिरहेका छौँ।

तिमीले आफ्नै भाइ सुग्रीवकी पत्नी रुमालाई, जो तिम्री बुहारीसमान थिइन्, जबरजस्ती आफ्नै बनायौ। धर्मशास्त्रअनुसार यस्तो पापको दण्ड मृत्यु हो। भरतको राज्यमा पापीलाई दण्ड दिनु मेरो कर्तव्य हो।

साथै, म सुग्रीवसँग अग्निसाक्षी मित्रताको वचनमा बाँधिएको छु। मित्रलाई दिएको वचन पूरा गर्नु मेरो धर्म हो।”

बालीको पश्चात्ताप

रामको कुरा सुनेर बालीले आफ्नो भूल स्वीकार गरे। “हे राम! तपाईं ठिक हुनुहुन्छ। मैले धर्मको बाटो छोडेको थिएँ। मलाई क्षमा गर्नुहोस्।

मेरो एउटा बिन्ती छ। मेरो छोरा अङ्गदलाई सुग्रीवले आफ्नै छोराजस्तै माया गरून्। ताराको पनि अपमान नहोस्।”

त्यसपछि बालीले सुग्रीवलाई बोलाएर भने, “भाइ! मेरो दुर्भाग्यले हामी दाजुभाइबीच यो शत्रुता भयो। अब यो राज्य तिम्रो भयो। अङ्गद र ताराको हेरचाह गर।” उनले इन्द्रले दिनुभएको सुनको माला आफ्नो घाँटीबाट निकालेर सुग्रीवलाई लगाइदिए।

ताराको विलाप

बालीको अन्तिम सास चल्दै गर्दा तारा अङ्गदलाई लिएर दौडँदै आइन्। बालीको शरीर अँगालो हालेर उनी धरधरी रुन थालिन्। अङ्गदले पनि बुबाको पाउ समातेर विलाप गरे।

दाजुको मृत्यु देखेर सुग्रीवलाई पनि साह्रै पछुतो लाग्यो। "राज्यका लागि मैले आफ्नै दाजु गुमाएँ," भन्दै सुग्रीव पनि रोए।

बालीले प्राण त्यागे। रामले सबैलाई सम्झाउनुभयो, "मृत्यु संसारको नियम हो। अब शोक छोडेर बालीको विधिपूर्वक अन्त्येष्टि गर।"

बालीको राजकीय सम्मानसहित अन्त्येष्टि गरियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **रूखको आडबाट बाण:** वाल्मीकिमा बाली आफैँ रामलाई यो प्रश्न सोध्छन्, र राम आफ्नो तर्क दिनुहुन्छ — बालीको पाप, राजाको कर्तव्य र मित्रलाई दिएको वचन। अन्त्यमा बाली रामको उत्तर स्वीकार गर्छन्।
- **गजपुष्पीको माला:** पहिलो युद्धमा दुवै भाइ उस्तै देखिएकाले लक्ष्मणले सुग्रीवलाई चिनिने गरी फूलको माला लगाइदिनुभयो।
- **ताराको बुद्धि:** वाल्मीकिले तारालाई साह्रै बुद्धिमती भनेर चिनाउनुभएको छ। उनले बालीलाई रामसँग नजिस्किन सल्लाह दिएकी थिइन्।

अध्याय

३३

वर्षा ऋतु र लक्ष्मणको क्रोध

किष्किन्धामा रिसाएका लक्ष्मण — चित्र रामायण, सन् १९१६

बालीको अन्त्येष्टिपछि सुग्रीवको राज्याभिषेक भयो। अङ्गद युवराज बने। सुग्रीवले रामलाई किष्किन्धाको दरबारमा बस्न अनुरोध गरे।

रामले भन्नुभयो, “मित्र! म चौध वर्ष कुनै गाउँ वा सहरभित्र पस्दिनँ भन्ने बुबाको वचनमा बाँधिएको छु। अब वर्षा ऋतु सुरु हुँदै छ। वर्षामा सीताको खोजी गर्न सम्भव छैन। यी चार महिना म र लक्ष्मण नजिकैको प्रस्रवण पर्वतको गुफामा बस्छौँ। कात्तिक लागेपछि सीताको खोजी सुरु गर्नू।”

वर्षाको प्रतीक्षा

वर्षा ऋतु आयो। आकाश कालो बादलले ढाकियो। दिनरात झरी पर्न थाल्यो। नदीहरू उर्लिए, पहाडबाट झरना बग्न थाले। मयूरहरू नाचे, भ्यागुताहरू कराए।

तर रामका लागि यी दिन साह्रै लामा भए। बादल देख्दा उहाँ सोच्नुहुन्थ्यो, “सीता पनि कतै यो बादल हेरेर मलाई सम्झँदै होलिन्।” चन्द्रमा देख्दा सीताको अनुहार सम्झनुहुन्थ्यो।

लक्ष्मणले दाजुलाई सधैँ ढाडस दिनुहुन्थ्यो, “दाजु! वर्षा सकिनेबित्तिकै हामी रावणलाई खोज्नेछौँ। धैर्य गर्नुहोस्।”

सुग्रीवको बिर्सना

उता किष्किन्धामा सुग्रीव धेरै वर्षपछि पाएको राजसुखमा डुबे। राज्य, वैभव र परिवारको सुखमा उनले रामलाई दिएको वचन बिर्से।

बुद्धिमान् हनुमानले यो कुरा थाहा पाउनुभयो। उहाँले सुग्रीवलाई सम्झाउनुभयो, “महाराज! रामको कृपाले तपाईंले राज्य पाउनुभयो। अब मित्रको काम गर्ने बेला आएको छ। रामले भन्नुअघि नै सीताको खोजी सुरु गर्नुहोस्।”

सुग्रीवले सेनापति नीललाई सबै ठाउँका वानर बोलाउन आदेश दिए। तर त्यसपछि फेरि सुखमा भुले।

शरद् ऋतु

वर्षा सकियो। आकाश सफा भयो, नदीको पानी सफा भयो। शरद् ऋतुको जून चम्कियो। तर सुग्रीवतर्फबाट कुनै खबर आएन।

रामको धैर्य टुट्यो। उहाँले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “लक्ष्मण! चार महिना बितिसक्यो। सुग्रीव राजसुखमा डुबेर मलाई बिर्से। सीता यति लामो समय कसरी सहँदै होलिन्! तिमी किष्किन्धा जाऊ र सुग्रीवलाई मेरो सन्देश सुनाऊ:”

> **न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः।**
> **समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः॥**
>
> — किष्किन्धाकाण्ड ४।३०।८१
>
> **अर्थ:** हे सुग्रीव! मारिएका बाली जुन बाटो गए, त्यो बाटो अझै साँघुरो भइसकेको छैन। आफ्नो वचनमा अडिग रह, बालीकै बाटो नपछ्याऊ।

लक्ष्मणको क्रोध

दाजुको दुःख देखेर लक्ष्मण रिसले दन्किनुभयो। धनु लिएर उहाँ किष्किन्धातर्फ लाग्नुभयो। बाटोमा रूख भाँच्दै, ढुङ्गा पन्छाउँदै उहाँ यमराजजस्तै अगाडि बढ्नुभयो।

किष्किन्धाको ढोकामा पुगेर लक्ष्मणले धनुको डोरी तान्नुभयो। त्यो टङ्कारले पूरै किष्किन्धा काँप्यो। वानरहरू डराएर भागे।

अङ्गदले दौडँदै गएर सुग्रीवलाई खबर गरे। तर सुग्रीव सुखमा यसरी डुबेका थिए कि तुरुन्तै बाहिर आउन सकेनन्।

ताराको बुद्धिमानी

सुग्रीवले तारालाई भने, “तारा! लक्ष्मण साह्रै रिसाएका छन्। तिमी गएर उनलाई शान्त पार। स्त्रीसँग सज्जनहरू कठोर व्यवहार गर्दैनन्।”

तारा शान्त र विनम्र भएर लक्ष्मणकहाँ पुगिन्। उनलाई देखेर लक्ष्मणले सङ्कोच मान्दै आँखा झुकाउनुभयो।

ताराले भनिन्, “हे राजकुमार! तपाईं किन यति रिसाउनुभएको छ? सुग्रीवले धेरै वर्ष दुःख भोगेर भर्खर सुख पाएका हुन्। त्यसैले केही समय बिर्सिए। तर उनी रामको उपकार कहिल्यै बिर्सँदैनन्। उनले पहिले नै पृथ्वीका सबै ठाउँबाट करोडौँ वानर बोलाइसकेका छन्। ती वानरहरू आजभोलि आइपुग्नेछन्। सीताको खोजीका लागि सुग्रीव आफ्नो ज्यान पनि दिन तयार छन्। कृपया भित्र आउनुहोस्।”

ताराको मीठो र बुद्धिमानीपूर्ण बोलीले लक्ष्मणको रिस शान्त भयो।

सुग्रीवको क्षमायाचना

लक्ष्मण भित्र पस्नुभयो। सुग्रीवले हात जोडेर भने, “हे लक्ष्मण! मबाट भूल भयो। रामको कृपाले मैले राज्य, पत्नी र सम्मान फिर्ता पाएँ। उहाँको उपकारको बदला म कहिल्यै तिर्न सक्दिनँ। मेरो भूल क्षमा गर्नुहोस्।”

लक्ष्मणले पनि भन्नुभयो, “सुग्रीव! मैले पनि रिसमा धेरै कठोर कुरा गरेँ। दाजुको दुःखले म व्याकुल थिएँ। मलाई पनि क्षमा गर।”

सेनाको आगमन

सुग्रीव लक्ष्मणसँगै रामकहाँ पुगे र रामको पाउमा परे। रामले उनलाई उठाएर अँगालो हाल्नुभयो।

त्यसै बेला चारैतिरबाट धुलोको बादल उठ्यो। पहाड, वन, समुद्रका किनार, जताततैबाट लाखौँ-करोडौँ वानर र भालुहरू आउन थाले। कोही हात्तीजस्तै ठूला, कोही पहाडजस्तै बलिया। तिनका नायकहरूले सुग्रीवलाई प्रणाम गरे।

यो विशाल सेना देखेर रामको अनुहारमा धेरै महिनापछि आशाको मुस्कान आयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **रामले सहरमा किन बस्नुभएन?** चौध वर्षको वनवासमा कुनै सहरभित्र नबस्ने वचनका कारण रामले किष्किन्धाको दरबारमा बस्न अस्वीकार गर्नुभयो।
- **"बालीको बाटो":** "न स सङ्कुचितः पन्था" भन्ने रामको सन्देश वचन तोड्नेहरूका लागि कडा चेतावनीको प्रसिद्ध उदाहरण हो।
- **ताराको भूमिका:** रिसाएका लक्ष्मणलाई शान्त पार्न सुग्रीवले तारालाई पठाए। वाल्मीकिले तारालाई बुद्धिमती र कुशल वक्ताका रूपमा देखाउनुभएको छ।

अध्याय

३४

चारै दिशामा खोजी

सुग्रीवको बोलाहटमा आएका वानरहरूको सङ्ख्या गनिसाध्य थिएन। शतबली, सुषेण, केसरी, गवाक्ष, नल, नील, जाम्बवान् र अरू धेरै वीर नायक आ-आफ्ना सेनासहित आइपुगेका थिए। हनुमान पनि सुग्रीवसँगै हुनुहुन्थ्यो।

सुग्रीवले रामलाई भने, "हे राम! यी सबै वानर तपाईंको आदेश पालन गर्न तयार छन्। यिनीहरू समुद्रलाई पनि सुकाउन सक्छन्, पहाड पनि उखेल्न सक्छन्। अब आज्ञा दिनुहोस्।"

रामले भन्नुभयो, "मित्र! पहिले सीता कहाँ हुनुहुन्छ र रावण कहाँ बस्छ, त्यो पत्ता लगाउनुपर्छ। त्यसपछि मात्र अगाडिको योजना बनाऔँ।"

चारै दिशामा सेना

सुग्रीवले सेनालाई चार भागमा बाँडे।

पूर्व दिशा: विनत नामका नायकको नेतृत्वमा एउटा सेना पूर्वतिर पठाइयो। गङ्गा, यमुना, सरयूदेखि पूर्वी समुद्रसम्म खोज्न आदेश दिइयो।

पश्चिम दिशा: ताराका पिता सुषेणको नेतृत्वमा अर्को सेना पश्चिमतिर गयो। पश्चिमी समुद्रका किनार र पहाडहरूमा खोज्ने जिम्मा दिइयो।

उत्तर दिशा: शतबलीको नेतृत्वमा तेस्रो सेना उत्तरतिर पठाइयो। सुग्रीवले उनीहरूलाई हिमालय र कैलाशसम्मका हिमाली क्षेत्र खोज्न भने।

दक्षिण दिशा: सबैभन्दा बलियो सेना दक्षिणतिर पठाइयो। यसको नेतृत्व युवराज अङ्गदले गरे। उनीसँग हनुमान, जाम्बवान्, नील, गज, गवाक्षजस्ता ठूला वीर थिए।

सुग्रीवले हरेक दिशाका नदी, पहाड, वन र देशहरूको विस्तृत वर्णन गरे। कहाँ के छ, कुन बाटो कता जान्छ, सबै बताए।

कडा आदेश

अन्त्यमा सुग्रीवले कडा आदेश दिए, "सुन सबै! ठिक एक महिनाभित्र सीताको खबर लिएर फर्कनू। एक महिनाभन्दा ढिलो आउनेलाई मृत्युदण्ड दिइनेछ। जसले सीताको खबर ल्याउँछ, उसलाई म ठूलो सम्मान दिनेछु।"

सुग्रीवको ज्ञान

सुग्रीवले पृथ्वीको यति विस्तृत वर्णन गरेको देखेर राम अचम्ममा पर्नुभयो। "मित्र! तिमीलाई पृथ्वीका यति धेरै ठाउँबारे कसरी थाहा भयो?"

सुग्रीवले भने, "हे राम! जब बालीले मलाई राज्यबाट निकाले, उनी मलाई मार्न पछ्याउँदै थिए। उनीबाट बच्न म पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, पृथ्वीको कुनाकुनामा भागेँ। कतै पनि सुरक्षित ठाउँ भेटिनँ। अन्त्यमा हनुमानले सम्झाए, मतङ्गको श्रापका कारण बाली ऋष्यमूकमा आउन सक्दैनन्। त्यसैले म त्यहाँ बस्न थालेँ। त्यही भागदौडमा मैले पूरै पृथ्वी देखेँ।"

हनुमानलाई औँठी

सबै सेना हिँड्ने तयारी गर्दै थियो। सुग्रीवले हनुमानलाई विशेष रूपमा भने, “हनुमान! तिमीमा वायुजस्तै वेग, बल, बुद्धि र तेज छ। पृथ्वी, आकाश, पाताल, कतै पनि तिम्रो गति रोकिँदैन। सीताको खोजीमा सफलता तिमीमै निर्भर छ।”

सुग्रीवले हनुमानमाथि यति धेरै भरोसा गरेको देखेर रामले पनि सोच्नुभयो, “यदि कसैले सीतालाई भेट्टाउँछ भने त्यो हनुमान नै हुनेछन्।”

रामले आफ्नो औँलाबाट एउटा सुनको औँठी निकाल्नुभयो। त्यसमा रामको नाम कुँदिएको थियो।

“हनुमान! यो औँठी लैजाऊ। सीतालाई भेटेपछि यो उनलाई देखाउनू। यसलाई देखेर सीताले तिमी मैले पठाएको दूत हौ भनेर विश्वास गर्नेछिन्।”

हनुमानले औँठी शिरमा राखेर रामको पाउमा प्रणाम गर्नुभयो। त्यसपछि दक्षिणतिर जाने सेनासँगै हिँड्नुभयो।

वानरहरूको विशाल सेना गर्जँदै चारै दिशामा फैलियो। पृथ्वी उनीहरूका पाइलाले हल्लियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **सुग्रीवको भूगोल ज्ञान:** बालीबाट भाग्दा पृथ्वी घुमेकाले सुग्रीवलाई पृथ्वीका धेरै ठाउँको राम्रो ज्ञान थियो। वाल्मीकिमा उनले चारै दिशाको लामो वर्णन गरेका छन्।
- **उत्तरमा हिमालय:** उत्तरतिर जाने सेनालाई हिमालय र कैलाशसम्मका क्षेत्र खोज्न पठाइएको थियो।
- **रामको औँठी:** रामले आफ्नो नाम कुँदिएको औँठी हनुमानलाई मात्र दिनुभयो, किनकि उहाँलाई हनुमानमाथि सबैभन्दा बढी भरोसा थियो।

अध्याय

३५

सम्पाति र समुद्रको किनार

पूर्व, पश्चिम र उत्तरतिर गएका वानरहरू एक महिनापछि किष्किन्धा फर्के। तर कसैले पनि सीताको खबर ल्याएनन्। अब सबैको आशा दक्षिणतिर गएको अङ्गदको टोलीमा थियो।

विन्ध्याचलमा खोजी

अङ्गद, हनुमान, जाम्बवान् र अरू वानरहरूले विन्ध्य पर्वतका गुफा, वन र पहाड खोजे। तर सीताको कुनै चिनो भेटिएन।

एक दिन सबै वानर तिर्खाले व्याकुल भए। कतै पानी भेटिएन। तब उनीहरूले एउटा गुफाबाट भिजेका प्वाँख भएका चराहरू निस्किएको देखे। "भित्र पक्कै पानी छ," हनुमानले भन्नुभयो।

स्वयंप्रभाको गुफा

गुफा साह्रै अँध्यारो र लामो थियो। एकअर्काको हात समातेर वानरहरू भित्र पसे। धेरै टाढा पुगेपछि अचानक उज्यालो भयो।

भित्र एउटा अद्भुत सुनौलो नगर थियो। सुनका महल, रत्नजडित रूख, फल लटरम्म फलेका बगैँचा र सफा पानीका पोखरी थिए।

त्यहाँ स्वयंप्रभा नामकी एक तपस्विनी तपस्या गरिरहनुभएको थियो। उहाँले भन्नुभयो, “यो नगर मय दानवले बनाएको हो। म यसको रक्षा गर्छु। तिमीहरू थाकेका र भोकाएका छौ। खाऊ, पिऊ र आराम गर।”

वानरहरूले पेटभरि फल खाए र पानी पिए। त्यसपछि आफ्नो उद्देश्य सुनाए।

स्वयंप्रभाले भन्नुभयो, “यो गुफाबाट भित्र पसेको कोही जीवित बाहिर निस्कन सक्दैन। तर तिमीहरू रामको कामका लागि आएका हौ। आँखा बन्द गर।”

वानरहरूले आँखा बन्द गरे। आँखा खोल्दा उनीहरू विशाल समुद्रको किनारमा उभिएका थिए।

एक महिना बित्यो

समुद्रको किनारमा पुग्दा उनीहरूलाई एउटा डरलाग्दो कुरा थाहा भयो। गुफाभित्र समय बितेको पत्तै भएन। सुग्रीवले दिएको एक महिनाको समय सकिइसकेको थियो।

अङ्गद निराश भए। “सीताको खबर नलिई फर्कियौँ भने सुग्रीवले हामीलाई मृत्युदण्ड दिनेछन्। उनी मसँग पहिल्यैदेखि खुसी छैनन्। बरु म यहीँ अन्नपानी त्यागेर प्राण त्याग्छु।”

धेरै वानर अङ्गदको कुरामा सहमत भए र समुद्रको किनारमा कुश ओछ्याएर बसे। हनुमानले सम्झाउन खोज्नुभयो, तर अङ्गद मानेनन्।

सम्पाति

उनीहरू दुःखमा कुरा गर्दै थिए, “रामका लागि जटायुले पनि ज्यान दिए। हामी पनि रामकै लागि ज्यान दिँदै छौँ।”

नजिकैको पहाडको गुफामा एउटा विशाल र वृद्ध गिद्ध बस्थे। उनको नाम सम्पाति थियो। उनका पखेटा थिएनन्। वानरहरूलाई देखेर उनले सोचेका थिए, “आज धेरै दिनपछि खाने

कुरा आफैँ आयो।"

तर "जटायु" नाम सुन्नेबित्तिकै सम्पाति झस्किए। "को हो जटायुको नाम लिने? जटायु मेरो प्यारो भाइ हो। उसलाई के भयो?"

अङ्गदले सबै कुरा सुनाए — कसरी जटायु सीतालाई बचाउन रावणसँग लडे र मारिए।

भाइको मृत्युको खबर सुनेर सम्पाति धेरै रोए। त्यसपछि उनले आफ्नो कथा सुनाए, "धेरै पहिले म र जटायु सूर्यसम्म पुग्ने होडमा उड्यौँ। सूर्यको तापले जटायु जल्न लाग्दा मैले आफ्ना पखेटाले उसलाई छोपेँ। उसलाई त बचाएँ, तर मेरा पखेटा जले। त्यसै दिनदेखि म यहीँ छु।"

सीताको खबर

सम्पातिले भने, "मेरा पखेटा छैनन्, तर मेरा आँखा अझै तेज छन्। म यहाँबाट सय योजन टाढासम्म देख्न सक्छु।

केही समयअघि मैले रावणले एउटी सुन्दरी स्त्रीलाई आकाशमार्गबाट लगेको देखेँ। उनी 'राम! लक्ष्मण!' भनेर पुकार्दै थिइन्। रावण विश्रवाको छोरा र कुबेरको भाइ हो। ऊ लङ्कामा बस्छ।

लङ्का यो समुद्रको पारि ठिक सय योजन टाढा छ। म यहीँबाट देख्दै छु — सीता लङ्कामा अशोक वाटिकामा राक्षसीहरूको पहरामा दुःखी बसिरहेकी छिन्।"

यति भन्दाभन्दै अचम्म भयो। सम्पातिका नयाँ पखेटा पलाउन थाले। "ऋषि निशाकरले भन्नुभएको थियो, रामको काममा सहयोग गरेपछि तेरा पखेटा फेरि पलाउनेछन्। आज त्यो वचन सत्य भयो!" सम्पाति खुसी हुँदै आकाशमा उडे।

कसले समुद्र नाघ्ने?

अब प्रश्न थियो, सय योजनको समुद्र कसले नाघ्ने?

हरेक वानरले आफ्नो क्षमता बताए। कसैले दस योजन, कसैले बीस, कसैले पचास, कसैले नब्बे योजन उफ्रन सक्ने भने। वृद्ध जाम्बवान्ले भने, “जवानीमा म सजिलै नाघ्थेँ, तर अब बूढो भएँ।”

अङ्गदले भने, “म सय योजन त नाघ्न सक्छु, तर फर्कन सक्छु कि सक्दिनँ, पक्का छैन।”

जाम्बवान्ले भने, “युवराज! तपाईं हाम्रा नायक हुनुहुन्छ। तपाईंलाई पठाउन मिल्दैन।”

जाम्बवान्ले हनुमानलाई सम्झाउनु

हनुमान एक कुनामा चुपचाप बस्नुभएको थियो। जाम्बवान्ले उहाँकहाँ गएर भने, “हनुमान! तिमी किन चुप लागेर बसेका छौ? तिमी आफ्नो शक्ति किन बिर्सन्छौ?

तिमी वायुदेवका पुत्र हौ। तिम्री आमा अञ्जना हुन्। सानो छँदा तिमीले उदाउँदो सूर्यलाई पाकेको फल ठानेर समात्न आकाशमा उफ्रेका थियौ। त्यति बेला इन्द्रको वज्र तिम्रो चिउँडोमा लाग्यो। त्यसैले तिम्रो नाम हनुमान रह्यो। रिसाएका वायुदेवले हावा बहन रोकिदिनुभयो। सबै देवताले तिमीलाई वरदान दिनुभयो — कुनै अस्त्रले तिमीलाई मार्न सक्दैन, र तिमी जतिसुकै ठूलो रूप लिन सक्छौ।

उठ हनुमान! यो समुद्र नाघ्ने शक्ति तिमीमा मात्र छ। सीता र रामको दुःख हटाउने बेला आएको छ।”

हनुमानको जागरण

जाम्बवान्को कुराले हनुमानको भित्री शक्ति जाग्यो। उहाँको शरीर बढ्दै गयो, बढ्दै गयो। पूर्णिमाको समुद्रजस्तै उहाँको तेज उर्लियो।

हनुमानले गर्जँदै भन्नुभयो, “म वायुपुत्र हुँ। म एकै उफ्राइमा समुद्र नाघ्नेछु। लङ्का पुगेर सीतालाई खोज्नेछु। चाहिए रावणसहित पूरै लङ्का उखेलेर ल्याउनेछु!”

वानरहरू खुसीले नाचे र हनुमानको जयजयकार गरे।

हनुमान समुद्र किनारको अग्लो महेन्द्र पर्वतमा चढ्नुभयो। उहाँको पाइलाले पर्वत काँप्यो।

यहीँ किष्किन्धाकाण्ड सकिन्छ। अब सुरु हुँदै छ रामायणको सबैभन्दा सुन्दर भाग — सुन्दरकाण्ड।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **"हनुमान" नामको अर्थ:** संस्कृतमा "हनु" भनेको चिउँडो हो। बाल्यकालमा इन्द्रको वज्रले चिउँडोमा चोट लागेकाले उहाँको नाम हनुमान रहेको हो।
- **सम्पाति र जटायु:** सम्पाति जटायुका दाजु थिए। भाइलाई सूर्यको तापबाट जोगाउँदा उनका पखेटा जलेका थिए।
- **शक्ति बिर्सने श्राप:** हनुमानले ऋषिहरूको श्रापका कारण आफ्नो शक्ति बिर्सनुभएको थियो भन्ने कथा रामायणको उत्तरकाण्डमा आउँछ। किष्किन्धाकाण्डमा जाम्बवान्ले उहाँलाई शक्ति सम्झाउँछन्।

पाँचौँ काण्ड

सुन्दरकाण्ड

हनुमानको समुद्र लङ्घन र लङ्कामा सीताको दर्शन

अध्याय ३६–४१

अध्याय

३६

समुद्र लङ्घन

महेन्द्र पर्वतको टुप्पोमा उभिएर हनुमानले पहिले सूर्य, इन्द्र, ब्रह्मा र आफ्ना पिता वायुदेवलाई प्रणाम गर्नुभयो। त्यसपछि पूर्वतिर फर्केर हात जोड्दै मनमनै रामलाई सम्झनुभयो।

उफ्राइको तयारी

हनुमानले आफ्नो शरीर बढाउँदै लानुभयो। उहाँले खुट्टाले पर्वतलाई यति जोडले थिच्नुभयो कि पर्वत काँप्यो। चट्टानबाट पानीका धारा फुटे, रूखबाट फूल झरे। गुफामा बस्ने सर्प, सिंह र हात्ती डराएर बाहिर निस्के। पर्वतमा तपस्या गर्ने ऋषिहरू आकाशमा उड्नुभयो।

हनुमानले वानरहरूलाई भन्नुभयो:

> **यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः।**
> **गच्छेत् तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम्॥**
>
> — सुन्दरकाण्ड ५।१।३९
>
> **अर्थ:** रामले छाडेको बाण जसरी हावाको वेगमा जान्छ, म पनि त्यसरी नै रावणले रक्षा गरेको लङ्कातर्फ जानेछु।

“यदि लङ्कामा सीता भेटिनुभएन भने म स्वर्गसम्म गएर खोज्नेछु। तर सीतालाई लिएर वा रावणलाई बाँधेर मात्र फर्कनेछु।”

यति भनेर हनुमान गर्जँदै आकाशमा उफ्रनुभयो।

आकाशमा हनुमान

हनुमानको वेग यति तीव्र थियो कि पर्वतका रूखहरू जरैसमेत उखेलिएर केही दूरसम्म उहाँको पछि उडे र फूल बर्साउँदै समुद्रमा खसे। उहाँका फैलिएका पाखुरा पाँच टाउके सर्पजस्ता देखिन्थे। आँखा पहाडमा बलेको आगोजस्ता चम्किला थिए।

आकाशमा उड्दै गरेका हनुमानलाई देवता, गन्धर्व र ऋषिहरूले हेरिरहे। उहाँ पखेटा भएको पहाडजस्तै, गरुडजस्तै उडिरहनुभएको थियो। उहाँको छायाले समुद्रमा ठूलो डुङ्गाजस्तो आकार बनाएको थियो।

मैनाक पर्वत

समुद्रले सोच्नुभयो, “सगर राजाका छोराहरूले मलाई खनेका थिए। रामका पुर्खाहरूको उपकार छ ममाथि। रामको काममा जाँदै गरेका हनुमानलाई सहयोग गर्नुपर्छ।”

समुद्रले आफ्नो गहिराइमा लुकेको मैनाक पर्वतलाई भन्नुभयो, “मैनाक! माथि उठ। हनुमानलाई आफ्नो टुप्पोमा केही बेर आराम गर्न देऊ।”

सुनौलो मैनाक पर्वत पानी चिरेर माथि उठ्यो। हनुमानले सोच्नुभयो, “यो कुनै बाधा हो।” उहाँले छातीले धकेल्दा मैनाक काँप्यो।

मैनाकले मानिसको रूप लिएर भने, “हे हनुमान! म तपाईंलाई रोक्न होइन, आराम दिन आएको हुँ। धेरै पहिले इन्द्रले पर्वतहरूका पखेटा काट्दा तपाईंका पिता वायुदेवले मलाई

समुद्रमा लुकाएर बचाउनुभएको थियो। म उहाँको ऋणी छु। केही बेर आराम गर्नुहोस्, फल खानुहोस्।”

हनुमानले मैनाकलाई हातले छोएर सम्मान गर्नुभयो र भन्नुभयो, “तिम्रो सत्कार स्वीकार गरेँ। तर मैले बीचमा नरोकिने प्रतिज्ञा गरेको छु। रामको काममा ढिलाइ गर्न मिल्दैन।” यति भनेर उहाँ अगाडि बढ्नुभयो।

सुरसाको परीक्षा

देवताहरूले हनुमानको बल र बुद्धिको परीक्षा लिन नागहरूकी आमा सुरसालाई पठाउनुभयो।

सुरसाले भयानक राक्षसीको रूप लिएर हनुमानको बाटो छेक्नुभयो र मुख खोलेर भन्नुभयो, “देवताहरूले तिमीलाई मेरो आहार बनाएर पठाएका छन्। मेरो मुखमा पस।”

हनुमानले भन्नुभयो, “म रामको काममा जाँदै छु। काम सकेर फर्केपछि आफैँ तपाईंको मुखमा पस्नेछु। अहिले बाटो दिनुहोस्।”

सुरसा मान्नुभएन। हनुमानले आफ्नो शरीर दस योजन बढाउनुभयो। सुरसाले मुख बीस योजन फैलाउनुभयो। हनुमान तीस योजन हुनुभयो, सुरसाको मुख चालीस योजन भयो। यसरी दुवै बढ्दै गए।

अचानक हनुमानले आफ्नो शरीर बूढी औँलाजत्तिकै सानो बनाउनुभयो। पलभरमै सुरसाको मुखभित्र पसेर बाहिर निस्कनुभयो र हात जोडेर भन्नुभयो, “हे देवी! मैले तपाईंको मुखमा पसेर तपाईंको वचन पूरा गरेँ। अब जान्छु।”

सुरसा आफ्नो वास्तविक रूपमा आएर मुस्कुराउनुभयो। “हनुमान! तिमी बल र बुद्धि दुवैमा श्रेष्ठ छौ। जाऊ, रामको काम सफल होस्।”

सिंहिका

अलि अगाडि पुग्दा हनुमानलाई लाग्यो, कसैले उहाँलाई तलतिर तानिरहेको छ। उहाँको गति अचानक सुस्त भयो।

तल हेर्दा समुद्रमा सिंहिका नामकी एउटी विशाल राक्षसी थिई। ऊ आकाशमा उड्नेहरूको छाया समातेर तिनलाई तल तान्थी र खान्थी।

हनुमानले उसको विशाल खुला मुखभित्र आफैँ प्रवेश गर्नुभयो। भित्र पुगेर नङ्ग्राले उसको शरीर चिरेर बाहिर निस्कनुभयो। सिंहिका समुद्रमा ढली।

लङ्काको किनार

अन्त्यमा हनुमानले टाढा समुद्रको पारि हरियो किनार देख्नुभयो। रूख, पहाड र झरनाबीच एउटा चम्किलो नगर देखियो। त्यो थियो लङ्का।

हनुमान लम्ब नामको पर्वतमा ओर्लनुभयो। उहाँले सय योजनको समुद्र नाघ्नुभयो, तर उहाँको सास फुलेको थिएन, थकाइ पनि लागेको थिएन।

राक्षसहरूले देख्लान् भनेर हनुमानले आफ्नो विशाल शरीर फेरि सानो बनाउनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **सुन्दरकाण्ड किन प्रसिद्ध?** सुन्दरकाण्डमा हनुमानको बल, बुद्धि र भक्तिको कथा छ। धेरै घरमा सुन्दरकाण्ड पाठ गर्ने परम्परा छ।
- **मैनाकको ऋण:** इन्द्रले पर्वतहरूका पखेटा काट्दा वायुदेवले मैनाकलाई समुद्रमा लुकाएर बचाउनुभएको थियो। त्यसैले मैनाकले हनुमानलाई सहयोग गर्न खोजे।

- **बल र बुद्धि:** सुरसाको परीक्षामा हनुमानले बलले होइन, बुद्धिले जित्नुभयो — सानो बनेर।

अध्याय

३७

लङ्कामा खोजी

लम्ब पर्वतबाट हनुमानले लङ्का नगरलाई ध्यानले हेर्नुभयो। त्रिकूट पर्वतको टुप्पोमा बसेको लङ्का सुनजस्तै चम्किरहेको थियो। नगर वरिपरि सुनका अग्ला पर्खाल थिए, र पर्खालबाहिर गहिरो खाडल। हरेक ढोकामा हतियारधारी राक्षसहरू पहरा दिइरहेका थिए।

हनुमानले सोच्नुभयो, “यो नगरमा दिउँसो पस्नु खतरनाक छ। राति सानो रूपमा पस्नुपर्छ। रावणले थाहा पायो भने सीतालाई झन् ठूलो खतरा हुन सक्छ।”

लङ्किनी

साँझ पऱ्यो। चन्द्रमा उदायो। हनुमानले बिरालोजत्तिकै सानो रूप लिनुभयो र नगरको मुख्य ढोकातर्फ लाग्नुभयो।

ढोकामा एउटी डरलाग्दी राक्षसी उभिएकी थिई। ऊ स्वयं लङ्का नगरकी रक्षक देवी थिई। उसले हनुमानलाई रोकी, “ए वानर! तँ को होस्? राति चोरजस्तै किन आइस्?”

हनुमानले भन्नुभयो, “म लङ्का हेर्न आएको हुँ। हेरेर फर्किहाल्छु।”

राक्षसी रिसाएर हनुमानलाई हात हानी। हनुमानले आफ्नो देब्रे हातको मुट्ठीले एउटा हल्का मुक्का हान्नुभयो। त्यत्तिकैमा ऊ भुइँमा ढली।

उठेर उसले हात जोड्दै भनी, “हे वानरश्रेष्ठ! ब्रह्माले मलाई भन्नुभएको थियो — जुन दिन कुनै वानरले तँलाई हराउँछ, बुझ्नू राक्षसहरूको विनाश नजिक आएको छ। आज त्यो दिन आयो। भित्र जानुहोस्। सीतालाई खोज्नुहोस्।”

रातको लङ्का

हनुमान पर्खाल नाघेर नगरभित्र पस्नुभयो। चाँदनी रातमा लङ्का अद्भुत देखिन्थ्यो। सुन र रत्नले बनेका महल, फराकिला बाटा, सुन्दर बगैँचा। कतै सङ्गीत बजिरहेको थियो, कतै मानिसहरू हाँसिरहेका थिए, कतै वेदपाठ पनि सुनिन्थ्यो।

हनुमानले एकपछि अर्को घर, महल र बगैँचा खोज्नुभयो। मन्त्रीहरूका घर, सेनापतिहरूका घर, कुम्भकर्ण र विभीषणका महल, कतै सीता भेटिनुभएन।

रावणको महल

अन्त्यमा हनुमान रावणको विशाल महलमा पुग्नुभयो। महलको बीचमा पुष्पक विमान थियो, जुन रावणले आफ्नो दाजु कुबेरबाट खोसेको थियो। यो विमान सुनले बनेको, रत्नले सजिएको र मनको इच्छाअनुसार उड्ने थियो।

हनुमान रावणको शयनकक्षमा पुग्नुभयो। त्यहाँ रावण सुतिरहेको थियो। उसको वरिपरि धेरै रानीहरू सुतिरहेका थिए।

एउटा सुन्दर पलङमा साह्रै रूपवती एउटी रानी सुतिरहेकी थिइन्। उनको रूप देखेर हनुमानलाई लाग्यो, “यिनी नै सीता हुन्!” उहाँ खुसीले पुच्छर हल्लाउँदै खम्बामा चढ्न थाल्नुभयो।

तर तुरुन्तै उहाँ रोकिनुभयो। “होइन! सीता रामबिना यसरी गहना लगाएर, पराई पुरुषको महलमा सुखले सुत्नै सक्नुहुन्न। उहाँ त दुःखमा हुनुहुनेछ। यिनी सीता होइनन्।” ती रानी

थिइन् रावणकी पटरानी मन्दोदरी।

हनुमानको धर्मसङ्कट

महलबाट निस्कँदा हनुमानको मनमा एउटा चिन्ता पस्यो। “मैले त पराई स्त्रीहरू सुतिरहेको ठाउँमा हेरेँ। यो त अधर्म भयो कि?”

धेरै सोचेपछि उहाँले आफ्नो मनलाई बुझाउनुभयो:

> **मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने।**
>
> **शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम्॥**
>
> — सुन्दरकाण्ड ५।११।४२
>
> **अर्थ:** इन्द्रियहरूलाई राम्रो वा नराम्रो काममा लगाउने मन नै हो। मेरो मन भने पूर्ण रूपमा संयमित र स्थिर छ।

“सीता स्त्रीहरूबीच नै हुनुहुन्छ। स्त्रीलाई खोज्न स्त्रीहरू भएकै ठाउँमा हेर्नुपर्छ। मेरो मनमा कुनै खोट थिएन। म केवल सीतालाई खोज्दै थिएँ।”

निराशा र नयाँ आशा

हनुमानले फेरि पूरै लङ्का खोज्नुभयो। तर सीता कतै भेटिनुभएन। उहाँ निराश हुनुभयो।

“कतै सीतालाई रावणले मारिसक्यो कि? कतै समुद्रमा खस्नुभयो कि? सीताको खबरबिना फर्कें भने राम शोकले प्राण त्याग्नुहुनेछ, लक्ष्मण पनि बाँच्नुहुने छैन। भरत, शत्रुघ्न, आमाहरू, सुग्रीव, सबैको विनाश हुनेछ। बरु म यहीँ प्राण त्यागूँ।”

तर तुरुन्तै हनुमानले आफैँलाई सम्हाल्नुभयो। “होइन! निराशा सबै असफलताको जड हो। उत्साह नै सफलताको मूल हो। म फेरि खोज्छु।”

त्यति बेला उहाँको नजर एउटा ठूलो बगैँचामा पर्‍यो, जहाँ उहाँ अहिलेसम्म पुग्नुभएको थिएन। त्यो थियो अशोक वाटिका।

हनुमानले राम, लक्ष्मण र सीतालाई प्रणाम गर्नुभयो र अशोक वाटिकातर्फ उफ्रनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **मन्दोदरीलाई सीता ठानेको:** वाल्मीकिमा हनुमानले सुरुमा मन्दोदरीलाई सीता ठान्नुहुन्छ, तर तुरुन्तै तर्क गरेर आफ्नो भूल सुधार्नुहुन्छ।
- **उत्साह नै सफलताको मूल:** निराश हुँदा हनुमानले आफैँलाई भन्नुभएको "उत्साह नै सफलताको मूल हो" भन्ने आशयको वचन सुन्दरकाण्डको प्रसिद्ध शिक्षा हो।
- **पुष्पक विमान:** रावणले यो विमान आफ्नो दाजु कुबेरबाट खोसेको थियो। पछि यही विमानमा राम अयोध्या फर्कनुहुन्छ।

अध्याय

३८

अशोकवाटिकामा सीता

अशोक वाटिका साह्रै सुन्दर थियो। जताततै फूलैफूल फुलेका अशोक, चम्पा र आँपका रूख थिए। पोखरीमा कमल फुलेका थिए, सुनका सिँढी थिए। चराहरू चिरबिर गरिरहेका थिए।

हनुमान एउटा घना शिंशपाको रूखमा चढेर पातभित्र लुक्नुभयो र चारैतिर हेर्न थाल्नुभयो।

सीताको दर्शन

रूखमुनि उहाँले एउटी स्त्री देख्नुभयो। उहाँ साह्रै दुब्ली हुनुहुन्थ्यो। शरीरमा एउटै मैलो पहेँलो वस्त्र थियो। कपाल एउटै लामो चुल्ठोमा बाँधिएको थियो। उहाँ बादलले ढाकेको चन्द्रमाजस्तै, धुवाँले छोपेको आगोजस्तै देखिनुहुन्थ्यो। उहाँका आँखाबाट आँसु बगिरहेका थिए र लामो सास फेर्दै हुनुहुन्थ्यो।

उहाँको वरिपरि डरलाग्दा रूपका राक्षसीहरू पहरा दिइरहेका थिए।

हनुमानले ध्यानले हेर्नुभयो। उहाँले लगाएका केही गहना सुग्रीवले ऋष्यमूकमा देखाएका गहनासँग मिल्थे। रामले वर्णन गर्नुभएको रूप पनि मिल्थ्यो।

“उहाँ नै सीता हुनुहुन्छ!” हनुमानको आँखाबाट आनन्दका आँसु बगे। “रामको वियोगमा उहाँ यति दुःखी हुनुहुन्छ। अनि राम पनि उता उहाँकै वियोगमा हुनुहुन्छ। दुवै एकअर्काका लागि बाँचिरहनुभएको छ।”

रावणको आगमन

बिहान हुन लाग्दा वाटिकामा अचानक हल्लाखल्ला भयो। रावण आफ्ना धेरै रानीहरूसँग सीतालाई भेट्न आयो। हनुमान पातभित्र अझ राम्ररी लुक्नुभयो।

रावणलाई देखेर सीता डरले काँप्नुभयो र आफ्नो शरीर खुम्च्याएर बस्नुभयो।

रावणले मीठो बोलीमा भन्यो, "सीता! किन यति डराउँछ्यौ? मलाई स्वीकार गर। म तिमीलाई सबै रानीहरूभन्दा माथि पटरानी बनाउँछु। लङ्काको सबै वैभव तिम्रो हुनेछ। रामलाई बिर्स। ऊ त वनमा भौँतारिने तपस्वी हो। ऊ यहाँसम्म कहिल्यै आउन सक्दैन।"

घाँसको तिनको

सीताले रावण र आफ्नो बीचमा एउटा घाँसको तिनको राख्नुभयो र रावणतिर नहेरी जवाफ दिनुभयो:

> **तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता।**
>
> — सुन्दरकाण्ड ५।२१।३
>
> **अर्थ:** पवित्र मुस्कान भएकी सीताले बीचमा घाँसको तिनको राखेर जवाफ दिनुभयो।

"रावण! आफ्नो मन मबाट हटा र आफ्नै पत्नीहरूमा लगा। म रामकी पत्नी हुँ। जसरी सूर्यको प्रकाश सूर्यबाट छुट्टिँदैन, त्यसरी नै म रामबाट छुट्टिन सक्दिनँ।

यदि तँ बाँच्न चाहन्छस् भने मलाई रामकहाँ फर्काइदे र उहाँसँग क्षमा माग। उहाँ शरणमा आएकालाई कहिल्यै फर्काउनुहुन्न। नत्र रामका बाणले तेरो लङ्का खरानी हुनेछ।"

रावणको धम्की

रावण रिसले चुर भयो। “सीता! मैले दिएको समय सकिन लागेको छ। अब तिमीसँग दुई महिना मात्र बाँकी छ। दुई महिनाभित्र मलाई स्वीकार गरिनौ भने परिणाम भयानक हुनेछ।”

रावणकी एउटी रानी धान्यमालिनीले उसलाई सम्झाउँदै महलतिर लगी।

जाँदाजाँदै रावणले राक्षसीहरूलाई आदेश दियो, “जसरी पनि सीताको मन बदल। डर देखाऊ, फकाऊ, जे गर्नुपर्छ गर।”

राक्षसीहरूको धम्की

रावण गएपछि राक्षसीहरूले सीतालाई घेरे। कसैले धम्की दिए, कसैले फकाए, कसैले डर देखाए। “रावणजस्ता शक्तिशाली राजालाई किन अस्वीकार गर्छ्यौ? मानिस रामको के आशा?”

सीताले रुँदै भन्नुभयो, “तिमीहरूले मलाई मारेर खाए पनि म रावणलाई स्वीकार गर्दिनँ। म रामकी मात्र हुँ।”

त्रिजटाको सपना

त्यति बेला त्रिजटा नामकी एउटी वृद्ध राक्षसी निद्राबाट ब्युँझेर दौडँदै आइन्। “सीतालाई केही नगर! मैले राति एउटा डरलाग्दो सपना देखेँ।

सपनामा मैले राम र लक्ष्मणलाई सेतो वस्त्र लगाएर सेतो हात्तीमा चढेर आउँदै गरेको देखेँ। सीता सेतो पहाडमा बसेर सूर्य र चन्द्रमालाई छोइरहनुभएको थियो। रावण भने टाउको मुण्डेर, तेल लगाएर, गधामा चढेर दक्षिणतिर जाँदै थियो। लङ्का समुद्रमा डुब्दै थियो।

यो सपनाले राक्षसहरूको विनाश र सीताको विजय देखाउँछ। त्यसैले सीतासँग क्षमा माग। उहाँले नै हामीलाई रामबाट बचाउनुहुनेछ।”

त्रिजटाको कुरा सुनेर राक्षसीहरू डराए र चुप लागे।

सीताको निराशा र शुभ सङ्केत

तर सीताको मन अझै निराश थियो। “धेरै महिना बितिसके। रामले मलाई खोज्न सक्नुभएन। कतै राम र लक्ष्मणलाई केही भयो कि? यस्तो दुःखमा बाँच्नुभन्दा मर्नु नै राम्रो।” यति दुःखी हुँदै उहाँले प्राण त्याग्ने विचारसम्म गर्नुभयो।

तर त्यति नै बेला उहाँको देब्रे आँखा फरफरायो, देब्रे पाखुरा र तिघ्रा पनि फरफराए। स्त्रीका लागि यी शुभ सङ्केत मानिन्थे। सीताको मनमा फेरि आशाको झिल्को बल्यो।

रूखमाथि लुकेका हनुमानले यो सब देखिरहनुभएको थियो। अब सीतासँग कुरा गर्ने बेला आएको थियो। तर कसरी? अचानक एउटा वानर देखेर सीता डराउनुभयो भने?

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **घाँसको तिनको:** सीताले रावणसँग सिधा कुरा नगर्न बीचमा घाँसको तिनको राख्नुभयो। यो रावणप्रतिको घृणा र आफ्नो मर्यादाको प्रतीक मानिन्छ।
- **त्रिजटा:** राक्षसी भए पनि त्रिजटा सीताप्रति दयालु थिइन्। उनको सपनाले राक्षसहरूको विनाश देखायो।
- **दुई महिना:** रावणले सीतालाई एक वर्षको समय दिएको थियो। हनुमान पुग्दा दुई महिना मात्र बाँकी थियो।

अध्याय

३९

हनुमान-सीता भेट

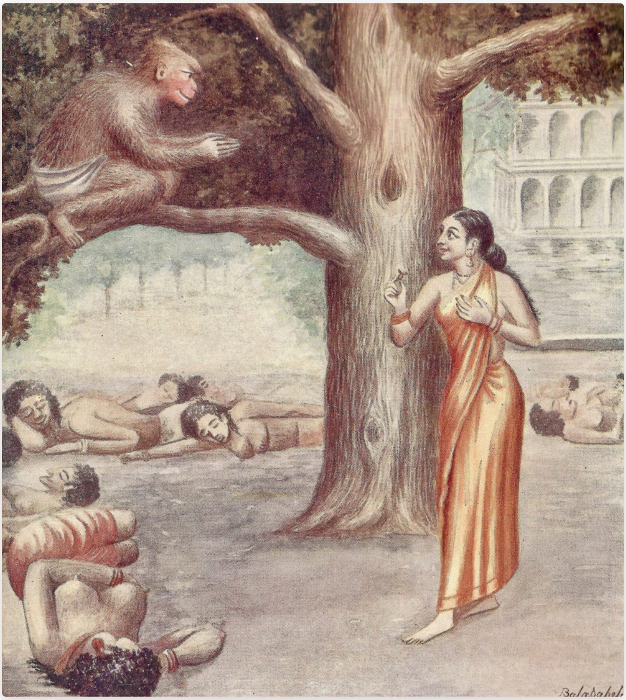

अशोक वाटिकामा हनुमान र सीता — बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६

हनुमान रूखमा बसेर सोच्न थाल्नुभयो, “अचानक तल गएँ भने सीता डराउनुहुन्छ र चिच्याउनुहुन्छ। राक्षसीहरू ब्युँझिन्छन्। अनि सबै काम बिग्रन्छ।

यदि म ब्राह्मणजस्तै संस्कृतमा बोलेँ भने सीताले मलाई भेष बदलेर आएको रावण ठान्नुहुन्छ। त्यसैले म साधारण मानिसको बोलीमा, बिस्तारै रामको कथा सुनाउँछु।"

रामकथा

हनुमानले रूखबाटै मधुर स्वरमा रामको कथा सुनाउन थाल्नुभयो:

"इक्ष्वाकु वंशमा दशरथ नामका धर्मात्मा राजा हुनुहुन्थ्यो। उहाँका जेठा छोरा राम सत्यवादी र वीर हुनुहुन्छ। पिताको वचन पूरा गर्न राम पत्नी सीता र भाइ लक्ष्मणसहित वन जानुभयो। वनमा रावणले छलले सीताको हरण गऱ्यो। सीतालाई खोज्दै राम सुग्रीवसँग मित्र बन्नुभयो। सुग्रीवले पठाएका लाखौँ वानरमध्ये म एक हुँ। सय योजन समुद्र नाघेर म यहाँ आइपुगेँ, र आज मैले रामले वर्णन गर्नुभएकी सीतालाई देखेँ।"

सीताको अचम्म

यो मीठो कथा सुनेर सीताले माथि हेर्नुभयो। पातभित्र सानो सेतो वानर देखेर उहाँ डराउनुभयो। "कतै म सपना देख्दै त छैनँ? तर रामको वियोगमा मलाई निद्रै लाग्दैन, सपना कसरी देख्छु?"

हनुमान बिस्तारै रूखबाट ओर्लनुभयो, हात जोडेर शिर झुकाउनुभयो र विनम्र स्वरमा सोध्नुभयो, "हे देवी! तपाईं को हुनुहुन्छ? यदि तपाईं रावणले हरण गरेकी सीता हुनुहुन्छ भने भन्नुहोस्।"

सीताले भन्नुभयो, "म राजा जनककी छोरी, रामकी पत्नी सीता हुँ।"

सीताको शङ्का

हनुमानले भन्नुभयो, “हे देवी! म रामको दूत हुँ। राम र लक्ष्मण सकुशल हुनुहुन्छ र तपाईंलाई प्रणाम पठाउनुभएको छ।”

सीता झन् डराउनुभयो। “कतै तँ भेष बदलेर आएको रावण त होइनस्? यदि साँच्चै रामको दूत होस् भने रामको वर्णन गर।”

हनुमानले रामको रूप र गुणको वर्णन गर्नुभयो — कमलजस्ता आँखा, चौडा काँध, लामो पाखुरा, गम्भीर स्वर, सबैलाई माया गर्ने स्वभाव। लक्ष्मणको पनि वर्णन गर्नुभयो। सुग्रीवसँगको मित्रता र ऋष्यमूकमा खसालिएका गहनाको कुरा पनि सुनाउनुभयो।

रामको औँठी

अन्त्यमा हनुमानले रामको नाम कुँदिएको औँठी निकालेर सीताको हातमा राखिदिनुभयो।

> **गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम्।**
> **भर्तारमिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताभवत्॥**
>
> — सुन्दरकाण्ड ५।३६।४
>
> **अर्थ:** पतिको हातको गहना, त्यो औँठी हातमा लिएर हेर्दै जानकी यति खुसी हुनुभयो, मानौँ उहाँले स्वयं पतिलाई नै पाउनुभयो।

सीताको अनुहार राहुबाट मुक्त भएको चन्द्रमाजस्तै चम्कियो।

रामको हाल

सीताले सोध्नुभयो, "हनुमान! राम कस्तो हुनुहुन्छ? मलाई अझै सम्झनुहुन्छ? किन अहिलेसम्म मलाई लिन आउनुभएन?"

हनुमानले भन्नुभयो, "हे देवी! राम दिनरात तपाईंकै सम्झनामा हुनुहुन्छ। उहाँलाई राम्ररी निद्रा लाग्दैन। कहिले निदाइहाल्नुभयो भने पनि 'सीता!' भन्दै ब्यूँझिनुहुन्छ। फूल, फल, जे देख्नुभए पनि उहाँलाई तपाईंकै याद आउँछ। तपाईं यहाँ हुनुहुन्छ भन्ने थाहा पाउनुभएको भए उहाँ अहिलेसम्म आइसक्नुहुन्थ्यो।"

पिठ्युँमा चढ्ने प्रस्ताव

हनुमानले भन्नुभयो, "हे देवी! मेरो पिठ्युँमा चढ्नुहोस्। म तपाईंलाई अहिल्यै समुद्र पार गराएर रामकहाँ पुऱ्याउँछु।"

सीताले सोध्नुभयो, "तिमी यति सानो छौ, मलाई कसरी बोक्न सक्छौ?"

हनुमानले तुरुन्तै आफ्नो शरीर पहाडजस्तै विशाल बनाउनुभयो।

सीताले भन्नुभयो, "हनुमान! तिम्रो बल मैले बुझेँ। तर म तिमीसँग जान्नँ। समुद्रमाथि उड्दा म डरले खस्न सक्छु। राक्षसहरूले पछ्याए भने तिमी एक्लै मलाई जोगाउँदै लड्न सक्दैनौ। अर्को कुरा, म आफ्नो इच्छाले रामबाहेक अरू कुनै पुरुषको शरीर छुन चाहन्नँ।

सबैभन्दा ठूलो कुरा, रामले आफैँ आएर रावणलाई हराएर मलाई लैजानुभयो भने मात्र उहाँको मर्यादा रहन्छ।"

कागको कथा

हनुमानले भन्नुभयो, "त्यसो भए रामलाई विश्वास दिलाउन कुनै चिनो दिनुहोस्।"

सीताले चित्रकूटको एउटा घटना सम्झनुभयो, जुन राम र सीतालाई मात्र थाहा थियो।

“चित्रकूटमा एक दिन एउटा कागले मलाई बारम्बार ठुँगेर घाउ बनायो। रामले रिसाएर एउटा कुशको तिनकोमा ब्रह्मास्त्र मन्त्र पढेर कागतिर फाल्नुभयो। त्यो काग तीनै लोकमा भाग्यो, तर कसैले उसलाई शरण दिएन। अन्त्यमा ऊ रामकै शरणमा फर्कियो। रामले उसको ज्यान त बचाउनुभयो, तर ब्रह्मास्त्र खेर जान नमिल्ने भएकाले त्यसले कागको एउटा आँखा फुटाइदियो।

रामलाई भन्नू — एउटा कागका लागि ब्रह्मास्त्र चलाउनुहुने राम, मलाई हरण गर्नेलाई किन सहँदै हुनुहुन्छ?”

चूडामणि

त्यसपछि सीताले आफ्नो कपालमा लगाउने चूडामणि निकालेर हनुमानलाई दिनुभयो। “यो रामलाई दिनू। उहाँले यो चिन्नुहुन्छ।

उहाँलाई भन्नू, म अझ एक महिना मात्र बाँच्न सक्छु। त्यसभित्र उहाँ आउनुभएन भने म प्राण त्याग्नेछु।”

हनुमानले चूडामणि शिरमा राख्नुभयो। “हे देवी! धैर्य राख्नुहोस्। छिट्टै राम र लक्ष्मण करोडौं वानरको सेनासहित लङ्का आउनुहुनेछ। रावणको अन्त्य हुनेछ र तपाईं रामसँग अयोध्या फर्कनुहुनेछ।”

सीताले आशीर्वाद दिनुभयो, “हनुमान! तिम्रो यात्रा सफल होस्।”

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **हनुमानको बुद्धि:** सीता नडराऊन् भनेर हनुमानले संस्कृतको सट्टा साधारण मानिसको बोलीमा रामकथा सुनाउनुभयो।
- **सीताले किन हनुमानसँग जान मान्नुभएन?** सुरक्षा, आफ्नो मर्यादा र रामको कीर्ति — यी तीन कारणले सीताले हनुमानसँग जान अस्वीकार गर्नुभयो।
- **चूडामणि:** चूडामणि कपालमा लगाउने रत्नको गहना हो। सीताले यसलाई रामका लागि चिनोका रूपमा पठाउनुभयो।

अध्याय

४०

वाटिका विध्वंस र रावणको दरबार

सीताबाट बिदा भएपछि हनुमानले सोच्नुभयो, “सीताको खोजी त पूरा भयो। तर एउटा असल दूतले मालिकको काम मात्र होइन, अरू काम पनि गर्नुपर्छ। रावणको सेना कति बलियो छ, उसका योद्धा कस्ता छन्, यो पनि बुझ्नुपर्छ। रावणलाई भेटेर रामको बलबारे पनि सुनाउनुपर्छ।”

अशोक वाटिकाको विनाश

हनुमानले अशोक वाटिकाका रूख उखेल्न थाल्नुभयो। सुन्दर बगैँचा, लताकुञ्ज, पोखरी, सबै तहसनहस भयो। तर सीता बस्नुभएको शिंशपाको रूखलाई भने छुनुभएन।

राक्षसीहरू डराएर सीतालाई सोध्न थाले, “यो वानर को हो? तिमीसँग के कुरा गऱ्यो?” सीताले भन्नुभयो, “मलाई के थाहा? राक्षसको मायाबारे राक्षसलाई नै थाहा हुन्छ।”

राक्षसीहरू दौडँदै रावणकहाँ पुगे।

राक्षसहरूसँग युद्ध

रावणले हजारौँ किङ्कर नामका बलिया राक्षस पठायो। हनुमान वाटिकाको ढोकामा उभिएर गर्जनुभयो, “रामको जय! लक्ष्मणको जय! सुग्रीवको जय! म रामको दास हनुमान हुँ। हजारौँ रावण आए पनि मलाई जित्न सक्दैनन्।”

हनुमानले एउटा फलामको मुग्दर उठाएर सबै किङ्करको अन्त्य गर्नुभयो।

त्यसपछि रावणले एकपछि अर्को योद्धा पठायो। पहिले प्रहस्तको छोरा जम्बुमाली, अनि मन्त्रीहरूका सात छोरा, अनि पाँच सेनापति। हनुमानले सबैलाई हराउनुभयो।

अक्षकुमार

अब रावणले आफ्नै छोरा अक्षकुमारलाई पठायो। अक्ष युवा र साह्रै वीर थियो। उसले हनुमानसँग भयङ्कर युद्ध गऱ्यो।

हनुमानले पनि अक्षको वीरताको प्रशंसा गर्नुभयो। तर उहाँले सोच्नुभयो, “यो बालक आगोजस्तै बढ्दै छ। यसलाई अहिल्यै नरोके पछि यसले ठूलो हानि गर्नेछ।” हनुमानले अक्षलाई खुट्टामा समातेर घुमाउँदै भुइँमा बजारिदिनुभयो। अक्षकुमार मारियो।

इन्द्रजित् र ब्रह्मास्त्र

छोराको मृत्युले रावण शोक र क्रोधले भरियो। अब उसले आफ्नो सबैभन्दा शक्तिशाली छोरा इन्द्रजित्लाई पठायो, जसले पहिले इन्द्रलाई पनि हराएको थियो।

इन्द्रजित् र हनुमानबीच लामो युद्ध भयो। कुनै अस्त्रले हनुमानलाई केही गर्न सकेन। अन्त्यमा इन्द्रजित्ले ब्रह्मास्त्र चलायो। ब्रह्मास्त्रले हनुमान बाँधिनुभयो।

हनुमानले सोच्नुभयो, “ब्रह्माको वरदानअनुसार यो अस्त्रले मलाई केही क्षण मात्र बाँध्न सक्छ। तर म ब्रह्माको सम्मान गर्छु। बरु यही बहानामा रावणलाई भेट्ने मौका पाउनेछु।” उहाँ बाँधिएजस्तै भएर चुपचाप रहनुभयो।

राक्षसहरूले हनुमानलाई डोरी र रूखका बोक्राले पनि बाँधे। तर ब्रह्मास्त्रको बन्धन अरू बन्धनसँगै रहँदैन। त्यसैले ब्रह्मास्त्रको बन्धन तुरुन्तै खुल्यो। इन्द्रजित् यो कुरा बुझेर चिन्तित

भयो, तर अरू राक्षसहरूले बुझेनन्। हनुमान भने बाँधिएजस्तो गरेर रावणको दरबारतर्फ लगिनुभयो।

रावणको दरबार

रावणको दरबार साह्रै भव्य थियो। रत्नजडित सिंहासनमा बसेको रावण कालो बादलजस्तो, तेजस्वी र शक्तिशाली देखिन्थ्यो। उसका दस मुकुट चम्किरहेका थिए।

रावणको तेज देखेर हनुमान पनि एक क्षण चकित हुनुभयो र मनमनै सोच्नुभयो:

> **अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः।**
> **अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता॥**
> **यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरः।**
> **स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता॥**
>
> — सुन्दरकाण्ड ५।४९।१७–१८
>
> **अर्थ:** अहो! कस्तो रूप, कस्तो धैर्य, कस्तो बल, कस्तो तेज! राक्षसराजमा सबै गुण छन्। यदि यसमा अधर्म बलियो नहुँदो हो भने यो राक्षसराज इन्द्रसहित देवलोकको पनि रक्षक हुन सक्थ्यो।

रामको सन्देश

रावणको आदेशमा मन्त्री प्रहस्तले सोध्यो, “ए वानर! तँ को होस्? तँलाई कसले पठायो? किन हाम्रो बगैँचा नष्ट गरिस्?”

हनुमानले निर्धक्क भएर भन्नुभयो, “म वानरराज सुग्रीवको मन्त्री र श्रीरामको दूत हनुमान हुँ। रावणलाई भेट्न मैले बगैँचा भत्काएँ। मलाई मार्न आएकाहरूलाई मात्र आत्मरक्षामा मारेँ।

हे रावण! तिमी विद्वान् हौ, धर्म जान्दछौ। तर तिमीले ठूलो पाप गरेका छौ। सीतालाई रामकहाँ फर्काइदेऊ र रामसँग क्षमा माग। राम शरणमा आएकालाई क्षमा गर्नुहुन्छ। नत्र रामको एउटै बाणले तिम्रो लङ्का ध्वस्त हुनेछ। देवता, असुर कोही पनि तिमीलाई बचाउन सक्ने छैनन्।"

विभीषणको सल्लाह

हनुमानको कुरा सुनेर रावण रिसले आगो भयो। "यो वानरलाई अहिल्यै मारिदेऊ!"

त्यति बेला रावणका भाइ विभीषण उठे। "दाजु! दूतलाई मार्नु धर्मविरुद्ध हो। दूतलाई अरू दण्ड दिन सकिन्छ, तर मार्न मिल्दैन। यसलाई मार्नुभयो भने रामकहाँ खबर कसले पुऱ्याउँछ? अनि यो मारियो भने रामसँगको युद्ध कसरी होला?"

रावणले केही बेर सोचेर भन्यो, "ठिक छ। वानरलाई आफ्नो पुच्छर सबैभन्दा प्यारो हुन्छ। यसको पुच्छरमा आगो लगाओ। पुच्छर जलेको वानर लिएर यो आफ्नो मालिककहाँ जाओस्।"

राक्षसहरू हनुमानको पुच्छरमा कपडा बेर्न थाले।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **रावणका गुण:** हनुमानले पनि रावणको रूप, धैर्य र तेजको प्रशंसा गर्नुभयो। वाल्मीकिले रावणलाई गुणी तर अधर्मी पात्रका रूपमा देखाउनुभएको छ।
- **दूतलाई मार्नु हुँदैन:** विभीषणले दूतलाई मार्नु धर्मविरुद्ध हो भनेर हनुमानको ज्यान बचाए। यो पुरानो राजनीतिक मर्यादा हो।
- **ब्रह्मास्त्रको बन्धन:** ब्रह्मास्त्रले बाँधिएकालाई अरू डोरीले बाँध्दा ब्रह्मास्त्रको बन्धन आफैँ खुल्छ भन्ने प्रसङ्ग वाल्मीकिमा छ।

अध्याय

४१

लङ्कादहन र फिर्ती

राक्षसहरूले हनुमानको पुच्छरमा पुराना कपडा बेरे, त्यसमा तेल खन्याए र आगो लगाए। त्यसपछि उहाँलाई डोरीले बाँधेर लङ्काका बाटाबाटामा घुमाउन थाले। “हेर, यो रामको दूत हो! चोर वानर!” भन्दै राक्षसहरू ढोल बजाउँदै हाँसे।

हनुमान चुपचाप हिँड्नुभयो। उहाँ यही बहानामा लङ्काका बाटा, किल्ला, ढोका र सेनाका ठाउँहरू राम्ररी हेर्दै हुनुहुन्थ्यो।

सीताको प्रार्थना

राक्षसीहरूले दौडँदै सीतालाई खबर दिए, “तिमीसँग कुरा गर्ने त्यो वानरको पुच्छरमा आगो लगाएर घुमाइँदै छ।”

सीता दुःखी हुनुभयो। उहाँले तुरुन्तै अग्निदेवलाई प्रार्थना गर्नुभयो, “हे अग्निदेव! यदि मैले पतिको सेवा गरेको छु, यदि मैले तपस्या गरेको छु, यदि म पतिव्रता हुँ भने हनुमानका लागि शीतल हुनुहोस्।”

पुच्छरमा आगो दन्किरहेको थियो, तर हनुमानलाई अचम्म लाग्यो — आगोले उहाँलाई पोलेन। उल्टै शीतल लाग्यो। “यो पक्कै सीताको तपस्या र रामको कृपा हो,” हनुमानले सोच्नुभयो।

लङ्कादहन

ठिक मौका पाएर हनुमानले आफ्नो शरीर एकदमै सानो बनाउनुभयो। डोरी फुस्कियो। त्यसपछि फेरि विशाल रूप लिएर उहाँ नगरको ढोकामाथि उफ्रनुभयो र एउटा फलामको डन्डा उठाएर पहरेदारहरूलाई भगाउनुभयो।

अनि हनुमान एउटा छतबाट अर्को छतमा उफ्रँदै, जलिरहेको पुच्छरले महलहरूमा आगो लगाउँदै जानुभयो। प्रहस्तको महल, महापार्श्वको महल, इन्द्रजित्को महल, एकपछि अर्को जल्न थाले। हावाले आगोलाई झन् फैलायो।

सुनका महल पग्लिए, रत्न चर्किए। राक्षसहरू चिच्याउँदै यताउता भागे। पूरै लङ्का आगोको समुद्रजस्तै देखियो।

तर हनुमानले विभीषणको घरलाई भने आगो लगाउनुभएन।

सीताको चिन्ता

लङ्का जलाएपछि हनुमानले समुद्रमा पुच्छरको आगो निभाउनुभयो। अनि अचानक उहाँ डरले काँप्नुभयो।

“मैले यो के गरेँ? रिसमा पूरै लङ्का जलाएँ। कतै सीता पनि यही आगोमा... ! यदि सीतालाई केही भयो भने मेरो सबै काम व्यर्थ हुनेछ।”

त्यति नै बेला उहाँले आकाशमा चारणहरूले कुरा गरेको सुन्नुभयो, “अचम्म! पूरै लङ्का जल्यो, तर सीता बस्नुभएको अशोक वाटिकालाई आगोले छोएन।”

हनुमानको मन शान्त भयो। उहाँले फेरि एक पटक सीताकहाँ गएर प्रणाम गर्नुभयो र बिदा माग्नुभयो।

फर्कने यात्रा

हनुमान अरिष्ट पर्वतमा चढेर फेरि समुद्र नाघ्न उफ्रनुभयो। उहाँको खुट्टाको दबाबले पर्वत धरतीभित्र धसियो।

समुद्रको उत्तरी किनारमा अङ्गद, जाम्बवान् र अरू वानरहरू आतुर भएर पर्खिरहेका थिए। टाढैबाट हनुमानको गर्जन सुनेर जाम्बवान्ले भने, "यस्तो गर्जन सफल भएर फर्केकाले मात्र गर्छ।"

हनुमान ओर्लनेबित्तिकै सबैले उहाँलाई घेरे। हनुमानले पहिलो वाक्यमै भन्नुभयो, "सीतालाई देखेँ!"

वानरहरू खुसीले नाचे, कराए, रूखमा उफ्रे।

मधुवन

सबै वानर किष्किन्धातर्फ लागे। बाटोमा सुग्रीवको प्रिय मधुवन नामको बगैँचा थियो। खुसीले मातेका वानरहरूले अङ्गदको अनुमति लिएर मधुवनको मह पिए र फल खाए। रखवाला दधिमुखले रोक्न खोजे, तर वानरहरूले उनलाईसमेत धकेलिदिए।

दधिमुख रुँदै सुग्रीवकहाँ उजुरी गर्न गए। तर सुग्रीव खुसी भए। "अङ्गद र हनुमानले मधुवनमा यसरी रमाइलो गरेका छन् भने उनीहरूले पक्कै सीतालाई भेट्टाएका छन्!"

रामलाई खबर

हनुमान वानरहरूसहित रामकहाँ पुग्नुभयो। हनुमानले रामलाई प्रणाम गरेर सबै कुरा सुनाउनुभयो — समुद्र नाघेको, लङ्का खोजेको, सीतालाई अशोक वाटिकामा देखेको, सीताको दुःख र उहाँको सन्देश।

अन्त्यमा हनुमानले सीताले दिनुभएको चूडामणि रामको हातमा राखिदिनुभयो।

चूडामणि देख्नेबित्तिकै रामको आँखाबाट आँसु बगे। उहाँले त्यसलाई छातीमा टाँस्नुभयो। "यो मणि देख्दा मलाई सीतालाई नै देखेजस्तो लाग्दै छ। हनुमान! सीताले अरू के भनिन्? सबै सुनाऊ।"

हनुमानले कागको कथा र "एक महिना" को सन्देश सुनाउनुभयो।

रामले हनुमानलाई अँगालो हालेर भन्नुभयो, "हनुमान! तिमीले जुन काम गर्‍यौ, त्यो पृथ्वीमा अरू कसैले गर्न सक्दैनथ्यो। तिम्रो यो उपकारको बदला दिन मसँग अरू केही छैन। यो अँगालो नै मेरो सर्वस्व हो।"

यहीँ सुन्दरकाण्ड सकिन्छ। अब लङ्का जाने र युद्धको तयारी सुरु हुँदै छ।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **विभीषणको घर:** लङ्का जलाउँदा हनुमानले विभीषणको घरलाई छोडिदिनुभयो। दूतलाई मार्नु हुँदैन भनेर हनुमानको ज्यान बचाउने विभीषण नै थिए।
- **सीताको प्रार्थना:** सीताको प्रार्थनाले पुच्छरको आगो हनुमानका लागि शीतल भयो।
- **रामको अँगालो:** रामले हनुमानलाई दिएको अँगालोलाई भक्तलाई भगवान्ले दिएको सबैभन्दा ठूलो उपहार मानिन्छ।

छैटौँ काण्ड

युद्धकाण्ड

सेतु, लङ्काको युद्ध, रावण वध र रामराज्याभिषेक

अध्याय ४२–५३

अध्याय

४२

रावणको सभा र विभीषण

हनुमानबाट सबै कुरा सुनेपछि रामले तुरुन्तै लङ्कातर्फ जाने निर्णय गर्नुभयो। “आजै उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्र छ, यात्राका लागि शुभ दिन। हिँडौँ!”

विशाल वानर सेना दक्षिणतिर लाग्यो। अगाडि नील, दायाँबायाँ गज, गवाक्ष र अरू नायक, बीचमा हनुमानको काँधमा राम र अङ्गदको काँधमा लक्ष्मण। वानरहरू उफ्रँदै, गर्जँदै, मह र फल खाँदै हिँडे। केही दिनमै सेना दक्षिणी समुद्रको किनारमा पुग्यो।

रावणको सभा

उता लङ्कामा हनुमानले मच्चाएको विनाशपछि रावण चिन्तित थियो। उसले मन्त्रीहरूको सभा बोलायो। “एउटा वानरले लङ्का जलायो। अब राम वानर सेना लिएर आउँदै छ। के गर्ने?”

धेरै मन्त्रीहरूले रावणलाई खुसी पार्ने कुरा गरे। “महाराज! तपाईंले देवता, यक्ष, गन्धर्व सबैलाई जित्नुभयो। मानिस र वानरसँग के डर? हामी एक्लै सबैलाई मार्छौँ।”

विभीषणको सल्लाह

तर रावणका भाइ विभीषण उठे। उनले हात जोडेर भने, “दाजु! मीठो कुरा सुनाउने धेरै हुन्छन्, तर हितको कुरा भन्ने थोरै। सीताको हरण गरेपछि लङ्कामा अपशकुनैअपशकुन

भइरहेका छन्। रामसँग शत्रुता गर्नु आफ्नो विनाश निम्त्याउनु हो।

रामले खर, दूषण र चौध हजार राक्षसलाई एक्लै मार्नुभयो। उहाँको एउटा दूतले लङ्का जलायो। सीतालाई सम्मानपूर्वक रामकहाँ फर्काइदिनुहोस्। त्यसैमा तपाईंको, हाम्रो र पूरै लङ्काको भलाइ छ।”

रावणको छोरा इन्द्रजित्ले विभीषणको खिल्ली उडायो, “काका! तपाईं डरपोक हुनुहुन्छ। राक्षस कुलमा यस्तो कायर कसरी जन्मियो?”

रावण रिसले गर्ज्यो, “विभीषण! शत्रुसँग बस्नु, सर्पसँग बस्नु, तर शत्रुको पक्ष लिने आफन्तसँग कहिल्यै नबस्नु। तँ मेरो भाइ नभएको भए अहिल्यै मारिदिन्थेँ। तँ हाम्रो कुलको कलङ्क होस्।”

विभीषणको बिदाइ

अपमानित विभीषण आफ्ना चार मन्त्रीसहित आकाशमा उडे। जाँदाजाँदै उनले भने, “दाजु! तपाईं मेरा जेठा दाजु हुनुहुन्छ, त्यसैले मैले तपाईंको भलाइका लागि कुरा गरेँ। तपाईंलाई मेरो कुरा मन परेन। मलाई क्षमा गर्नुहोस्। अब म जान्छु। तपाईं सुखी रहनुहोस्।”

विभीषण समुद्र पार गरेर रामको सेना भएको ठाउँमा आकाशमै रोकिए र ठूलो स्वरमा भने, “म रावणको भाइ विभीषण हुँ। रावणलाई सीता फर्काउन सल्लाह दिँदा मेरो अपमान भयो। म श्रीरामको शरणमा आएको छु। मेरो आगमनको खबर रामलाई दिनुहोस्।”

वानरहरूको शङ्का

विभीषणलाई देखेर वानरहरू शङ्कामा परे। सुग्रीवले रामलाई भने, “हे राम! यो रावणको भाइ हो। शत्रुको भाइमाथि कसरी विश्वास गर्ने? यो गुप्तचर हुन सक्छ। मौका पाउनेबित्तिकै हामीलाई धोका दिन्छ। यसलाई मारिदिनुपर्छ।”

अरू नायकहरूले पनि आ-आफ्ना विचार राखे। कसैले परीक्षा लिन भने, कसैले शङ्का गरे।

अन्त्यमा हनुमानले भन्नुभयो, “हे राम! मैले लङ्कामा विभीषणलाई देखेको छु। उनले दूतलाई मार्न रोकेर मेरो ज्यान बचाए। रावणले अधर्म गर्दा उनले विरोध गरे। उनको अनुहार र बोलीमा कुनै छल देखिँदैन। मेरो विचारमा उनलाई स्वीकार गर्नुपर्छ।”

रामको वचन

सबैको कुरा सुनेर रामले भन्नुभयो, “शरणमा आएकालाई त्याग्नु म धर्म ठान्दिनँ। यो मेरो व्रत हो:”

> **सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते।**
> **अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् व्रतं मम॥**
>
> — युद्धकाण्ड ६।१८।३३
>
> **अर्थ:** जो एक पटक पनि मेरो शरणमा आएर “म तपाईंको हुँ” भनेर माग्छ, उसलाई म सबै प्राणीबाट अभय दिन्छु। यो मेरो व्रत हो।

“सुग्रीव! उनलाई ल्याऊ। विभीषण मात्र होइन, स्वयं रावण नै शरणमा आए पनि म उसलाई अभय दिनेछु।”

लङ्काका राजा

विभीषण ओर्लेर रामको पाउमा परे। “हे राम! मैले लङ्का, आफन्त र धनसम्पत्ति सबै छोडेँ। अब मेरो राज्य, जीवन र सुख सबै तपाईंमै छ।”

रामले विभीषणलाई अँगालो हाल्नुभयो। त्यसपछि लक्ष्मणलाई समुद्रको पानी ल्याउन भन्नुभयो र वानरहरूको बीचमा विभीषणको लङ्काका राजाका रूपमा अभिषेक गर्नुभयो।

“विभीषण! रावणलाई मारेर म तिमीलाई लङ्काको राजा बनाउनेछु। यो मेरो प्रतिज्ञा हो।”

वानरहरूले खुसीले जयजयकार गरे।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **शरणागतको रक्षा:** "सकृदेव प्रपन्नाय" श्लोकलाई रामायणको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण श्लोकमध्ये एक मानिन्छ। यसलाई "शरणागति मन्त्र" पनि भनिन्छ।
- **हनुमानको गवाही:** सबैले शङ्का गर्दा हनुमानले विभीषणको पक्ष लिनुभयो, किनकि उहाँले लङ्कामा विभीषणको असल व्यवहार आफैँ देख्नुभएको थियो।
- **युद्धअघि नै राजा:** रामले रावणसँगको युद्ध सुरु हुनुअघि नै विभीषणलाई लङ्काको राजाका रूपमा अभिषेक गर्नुभयो।

अध्याय

४३

समुद्रमाथि सेतु

रामको क्रोधले भयभीत समुद्रदेव — राजा रवि वर्मा, सन् १९०५

विशाल समुद्र अगाडि फैलिएको थियो। उर्लँदा छाल, गहिरो पानी र जलचरले भरिएको सय योजनको समुद्र कसरी पार गर्ने?

विभीषणले सल्लाह दिए, “हे राम! यो समुद्र तपाईंका पुर्खा सगरका छोराहरूले खनेको हो। त्यसैले समुद्रसँग सहयोग माग्नुहोस्। उहाँले अवश्य बाटो बताउनुहुनेछ।”

समुद्रसँग बिन्ती

रामले समुद्रको किनारमा कुश ओछ्याउनुभयो र पूर्वतिर फर्केर हात जोड्दै बस्नुभयो। तीन दिन र तीन रात उहाँ समुद्रसँग बाटो माग्दै मौन बसिरहनुभयो।

तर समुद्रदेव देखा पर्नुभएन।

रामको क्रोध

तीन दिनपछि रामको धैर्य टुट्यो। आँखा रिसले राता भए। उहाँले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “लक्ष्मण! हेर, नम्रतालाई संसारले कमजोरी ठान्छ। आज म यो समुद्रलाई सुकाइदिन्छु। वानरहरू पैदलै लङ्का जानेछन्।”

रामले धनुमा बाण चढाएर समुद्रमा हान्न थाल्नुभयो। समुद्र उर्लियो। ठूला छाल उठे, माछा, सर्प र जलचर डराएर छटपटाए। समुद्रको पानी उम्लन थाल्यो।

अन्त्यमा रामले ब्रह्मास्त्र चढाउनुभयो। आकाश अँध्यारो भयो, पहाडहरू काँपे, पृथ्वी हल्लियो।

समुद्रदेवको आगमन

त्यसै बेला समुद्रको बीचबाट समुद्रदेव प्रकट हुनुभयो। उहाँ उदाउँदो सूर्यजस्तै चम्किलो हुनुहुन्थ्यो। गलामा रत्नका माला थिए। उहाँले हात जोडेर भन्नुभयो:

“हे राम! पृथ्वी, हावा, आकाश, पानी र आगो, सबैको आ-आफ्नो स्वभाव हुन्छ। गहिरो र अथाह हुनु मेरो स्वभाव हो। म आफ्नो स्वभाव छोड्न सक्दिनँ। तर म तपाईंलाई बाटो

बताउँछु।

तपाईंको सेनामा नल नामका वानर छन्। उनी देवशिल्पी विश्वकर्माका पुत्र हुन्। उनले मेरो पानीमाथि पुल बनाउन सक्छन्। म त्यो पुललाई थामिराख्नेछु।"

रामले सोध्नुभयो, "यो ब्रह्मास्त्र खेर जान मिल्दैन। यसलाई कहाँ छाडूँ?"

समुद्रदेवले उत्तरतिरको एउटा ठाउँ देखाउनुभयो, जहाँ पापी डाँकाहरू बस्थे। रामले ब्रह्मास्त्र त्यतै छाड्नुभयो। त्यो ठाउँ पछि मरुभूमि बन्यो।

नलको सेतु

नलले भने, "हे राम! समुद्रदेवले ठिक भन्नुभयो। विश्वकर्माले मेरी आमालाई वरदान दिनुभएको थियो, त्यसैले मसँग उहाँकै जस्तो सीप छ। म सेतु बनाउन सक्छु। वानरहरूलाई सामग्री ल्याउन भन्नुहोस्।"

लाखौँ वानर वनतिर दौडे। उनीहरूले ठूलठूला रूख, चट्टान र पहाडका टुक्रा उखेलेर ल्याए। ताल, साल, अर्जुन, आँप, अशोक, सबै किसिमका रूख ल्याइए। कोही वानरले धागो तानेर नाप लिए, कोहीले ढुङ्गा बोकेर समुद्रमा फाले। समुद्र छालले उर्लियो, तर पुल बन्दै गयो।

पहिलो दिन चौध योजन, दोस्रो दिन बीस योजन, तेस्रो दिन एक्काइस योजन, चौथो दिन बाइस योजन र पाँचौँ दिन तेइस योजन सेतु बन्यो। यसरी पाँच दिनमै सय योजन लामो सेतु तयार भयो।

दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्।
ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम्॥

— युद्धकाण्ड ६।२२।७६

अर्थ: दस योजन चौडा र सय योजन लामो, बनाउन अत्यन्त कठिन नलको सेतुलाई देवता र गन्धर्वहरूले अचम्म मान्दै हेरे।

आकाशमा आकाशगङ्गाजस्तै, समुद्रमाथि सिधा फैलिएको सेतु देखेर देवता, गन्धर्व र ऋषिहरूले फूल बर्साए।

समुद्र पार

सुग्रीवले भने, “हे राम! तपाईं हनुमानको काँधमा चढ्नुहोस्, लक्ष्मण अङ्गदको काँधमा।”

राम र लक्ष्मण अगाडि हुनुहुन्थ्यो, र उहाँहरूको पछि लाखौँ वानर सेतुमा हिँडे। कोही सेतुमाथि, कोही पानीमा पौडिँदै, कोही आकाशमा उफ्रँदै समुद्र पार गरे। उनीहरूको गर्जनले समुद्रको गर्जन पनि दबियो।

अन्त्यमा सबै वानर समुद्रको दक्षिणी किनारमा, लङ्काको भूमिमा पुगे।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **लोखर्केको कथा:** सेतु बनाउँदा एउटी सानी लोखर्केले बालुवा बोकेर सहयोग गरी र रामले उसको पिठ्युँमा माया गर्दा धर्सा बने भन्ने प्रसिद्ध कथा वाल्मीकि रामायणमा छैन। यो पछिको लोककथा हो।
- **पाँच दिनमा सेतु:** वाल्मीकिका अनुसार नलले पाँच दिनमा सय योजन लामो र दस योजन चौडा सेतु बनाए।

- **राम सेतुः** भारत र श्रीलङ्काबीचको समुद्रमा रहेको चट्टानको लहरलाई परम्परागत रूपमा "राम सेतु" भनिन्छ।

अध्याय

४४

अङ्गद दूत र युद्धको आरम्भ

लङ्काको युद्ध — मेवाड रामायण, साहिबदिन, सन् १६४९–५३

वानर सेना लङ्काको भूमिमा पुगेपछि रावणले आफ्ना दुई गुप्तचर शुक र सारणलाई वानरको भेषमा सेनाको जानकारी लिन पठायो।

गुप्तचरहरू

विभीषणले दुवैलाई चिनिहाले र समातेर रामकहाँ ल्याए। दुवै डरले काँप्दै थिए।

रामले मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, “डराउनु पर्दैन। सेना राम्ररी हेर्न चाहन्छौ भने विभीषणले देखाइदिनेछन्। अनि फर्केर रावणलाई भन्नू — जुन बलको भरमा उसले सीताको हरण गऱ्यो, भोलि त्यो बल देखाओस्। भोलि बिहानै उसले मेरा बाणले लङ्काको विनाश हुँदै गरेको देख्नेछ।”

रामको उदारता देखेर गुप्तचरहरू छक्क परे। उनीहरूले फर्केर रावणलाई भने, “महाराज! राम, लक्ष्मण, विभीषण र सुग्रीव मिलेर लङ्का उखेल्न सक्छन्। बरु सीतालाई फर्काइदिनुहोस्।”

रावणले उनीहरूलाई गाली गरेर भगाइदियो।

मायावी टाउको

रावणले सीताको मन तोड्न एउटा चाल चल्यो। उसले विद्युज्जिह्व नामको मायावी राक्षसलाई रामको जस्तै देखिने नक्कली टाउको र धनु बनाउन लगायो। त्यो टाउको सीतालाई देखाउँदै रावणले भन्यो, “हेर सीता! तिम्रो राम युद्धमा मारियो। अब मलाई स्वीकार गर।”

सीता रुँदै मूर्च्छित हुनुभयो। तर रावण गएपछि विभीषणकी पत्नी सरमा आएर सीतालाई सम्झाइन्, “देवी! यो सब रावणको माया हो। राम जीवित हुनुहुन्छ। हेर्नुहोस्, उहाँको सेना लङ्काको ढोकामै आइपुगेको छ।” सरमाको कुराले सीताको मन शान्त भयो।

सुवेल पर्वत

राम सेनासहित सुवेल पर्वतमा चढ्नुभयो। त्यहाँबाट पूरै लङ्का देखिन्थ्यो। सुनका पर्खाल, अग्ला महल, र त्रिकूट पर्वतको टुप्पोमा चम्किरहेको रावणको दरबार।

एउटा अग्लो बुर्जामा रावण उभिएर रामको सेना हेरिरहेको थियो।

उसलाई देख्नेबित्तिकै सुग्रीव रिसले उफ्रिए र आकाशबाटै बुर्जामा पुगेर रावणसँग कुस्ती खेल्न थाले। दुवैबीच लामो कुस्ती भयो। अन्त्यमा सुग्रीव रावणको मुकुट खसालेर फर्किए।

रामले सुग्रीवलाई अँगालो हाल्दै भन्नुभयो, "मित्र! राजाले यसरी एक्लै खतरामा हाम फाल्नु हुँदैन। तिमीलाई केही भएको भए म के गर्थें?"

अङ्गद दूत

युद्ध सुरु गर्नुअघि रामले एक पटक शान्तिको प्रयास गर्ने निर्णय गर्नुभयो। "अङ्गद! रावणकहाँ जाऊ र भन — सीतालाई फर्काएर क्षमा माग, नत्र युद्धका लागि तयार होऊ।"

अङ्गद उफ्रेर सिधै रावणको दरबारमा पुगे। उनले निर्धक्क भएर भने, "रावण! म बालीको छोरा अङ्गद, श्रीरामको दूत हुँ। रामले भन्नुभएको छ — तिमीले ऋषिहरूलाई दुःख दियौ, सीताको हरण गर्‍यौ। अब या त सीतालाई फर्काएर शरणमा आऊ, या युद्धभूमिमा मर्न तयार होऊ। रावणको मृत्युपछि लङ्का विभीषणको हुनेछ।"

रावण रिसले चिच्यायो, "यो वानरलाई समात र मार!"

चार राक्षसले अङ्गदलाई समाते। अङ्गद उनीहरूलाई पाखुरामा झुण्ड्याएरै महलको छतमा उफ्रे। चारै राक्षस तल खसे। अङ्गदको खुट्टाको प्रहारले महलको छानो भत्कियो। त्यसपछि अङ्गद गर्जंदै रामकहाँ फर्किए।

युद्धको आरम्भ

शान्तिका सबै प्रयास असफल भए। रामले लङ्का घेर्ने आदेश दिनुभयो।

नील पूर्वी ढोकामा, अङ्गद दक्षिणी ढोकामा, हनुमान पश्चिमी ढोकामा, र राम-लक्ष्मण स्वयं उत्तरी ढोकामा, जहाँ रावण आफैं थियो। सुग्रीव र विभीषण बीचमा।

वानरहरूले रूख र चट्टान लिएर लङ्काका पर्खालमा आक्रमण गरे। राक्षसहरू पनि हतियार लिएर बाहिर निस्के। शङ्ख, ढोल र गर्जनले आकाश थर्कियो। रगतका खोला बगे।

दिनभरि युद्ध चल्यो, र रात परेपछि पनि रोकिएन। अँध्यारोमा वानर र राक्षसबीच घमासान लडाइँ भयो। वानरहरू "तँ राक्षस होस्?" भनेर सोध्थे, र राक्षसहरू "तँ वानर होस्?" भनेर।

यो थियो संसारकै सबैभन्दा ठूलो धर्मयुद्धको सुरुवात।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **अङ्गदको खुट्टा:** अङ्गदले रावणको सभामा खुट्टा गाडेर कसैले उठाउन नसकेको प्रसिद्ध कथा तुलसीदासको रामचरितमानसमा छ, वाल्मीकिमा छैन।
- **शत्रुका गुप्तचरलाई पनि छोडिदिनु:** रामले रावणका गुप्तचरलाई मार्नुको सट्टा सेना देखाएर फर्काइदिनुभयो।
- **सरमा:** विभीषणकी पत्नी सरमाले लङ्कामा सीतालाई साथ र ढाडस दिइन्।

अध्याय

४५

नागपाश

युद्धको पहिलो रात रावणको छोरा इन्द्रजित् मैदानमा उत्रियो। ब्रह्माको वरदानले ऊ अदृश्य भएर लड्न सक्थ्यो। बादलभित्र लुकेर उसले तीरको वर्षा गऱ्यो। कसैले उसलाई देख्न सकेन।

नागपाश

इन्द्रजित्ले सर्पजस्ता बाणले राम र लक्ष्मणलाई बाँधिदियो। यी नागपाश थिए — बाण सर्प बनेर दुवै भाइको शरीरमा बेरिए। बाणले घाइते राम र लक्ष्मण भुइँमा ढल्नुभयो।

इन्द्रजित् गर्जँदै लङ्का फर्कियो र रावणलाई भन्यो, "पिताजी! राम र लक्ष्मण मारिए!"

वानर सेनामा रुवाबासी चल्यो। सुग्रीव रुन थाले। वानरहरू डरले भाग्न थाले।

विभीषणले सुग्रीवलाई सम्झाए, "धैर्य गर्नुहोस्। राम र लक्ष्मणका अनुहारमा अझै तेज छ। उहाँहरू मर्नुभएको छैन, केवल मूर्च्छित हुनुहुन्छ। सेनालाई भाग्न नदिनुहोस्।"

सीताको शोक

रावणले सीतालाई दुःख दिन एउटा चाल चल्यो। उसले सीतालाई पुष्पक विमानमा राखेर युद्धभूमि देखाउन पठायो। "हेर सीता! तिम्रा राम र लक्ष्मण युद्धमा ढले।"

भुइँमा ढलेका राम र लक्ष्मणलाई देखेर सीता विलाप गर्न थाल्नुभयो। “ज्योतिषीहरूले मलाई सौभाग्यवती हुने भनेका थिए। के ती सबै झुटा थिए?”

त्रिजटाले सीतालाई सम्झाइन्, “देवी! नरोनुहोस्। हेर्नुहोस्, दुवैको अनुहार अझै चम्किलो छ। मरेकाको अनुहारमा यस्तो तेज हुँदैन। वानर सेना पनि भागेको छैन, व्यवस्थित छ। राजा मरेको भए सेना यसरी खडा रहँदैनथ्यो। उहाँहरू जीवित हुनुहुन्छ।”

त्रिजटाको कुराले सीताको मनमा आशा फर्कियो।

रामको विलाप

केही बेरपछि रामको होस फर्कियो। तर भाइ लक्ष्मणलाई अझै बेहोस देखेर राम विलाप गर्न थाल्नुभयो।

“लक्ष्मण! तिमी मेरा लागि आमाबुबा छोडेर वन आयौ। संसारमा खोज्दा सीताजस्ती पत्नी त पाइएला, तर तिमीजस्तो भाइ र साथी कहाँ पाउनु? तिमीबिना म सीताको के गरूँ? अयोध्या फर्केर सुमित्रा आमालाई के जवाफ दिऊँ?”

गरुडको आगमन

त्यति नै बेला आकाशमा ठूलो हावाहुरी चल्यो। समुद्र उर्लियो। सुनौलो पखेटा फैलाउँदै पक्षीराज गरुड आइपुग्नुभयो।

गरुडलाई देख्नेबित्तिकै राम र लक्ष्मणलाई बाँधेका सर्पहरू डराएर भागे। गरुडले दुवै भाइको अनुहार छोइदिनुभयो। उहाँहरूका घाउ तुरुन्तै निको भए र शरीरमा पहिलेभन्दा बढी तेज आयो।

रामले सोध्नुभयो, “तपाईं को हुनुहुन्छ? किन हामीलाई बचाउनुभयो?”

गरुडले मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, “हे राम! म तपाईंको मित्र गरुड हुँ। अहिले धेरै नसोध्नुहोस्। युद्ध सकिएपछि सबै कुरा थाहा पाउनुहुनेछ।” यति भनेर गरुड आकाशमा उड्नुभयो।

वानर सेना फेरि खुसीले गर्ज्यो।

राक्षस सेनापतिहरूको अन्त्य

त्यसपछिका दिनमा रावणले एकपछि अर्को ठूला योद्धा पठायो। धूम्राक्षलाई हनुमानले मार्नुभयो। वज्रदंष्ट्रलाई अङ्गदले मारे। अकम्पनलाई फेरि हनुमानले मार्नुभयो। रावणको प्रधान सेनापति प्रहस्तलाई नीलले मारे।

रावण स्वयं मैदानमा

अब रावण आफैँ युद्धमा उत्रियो। उसले सुग्रीवलाई ढाल्यो, अरू धेरै वानरलाई घाइते बनायो।

लक्ष्मण रावणसँग लड्न अगाडि आउनुभयो। रावणले ब्रह्माले दिनुभएको शक्ति नामको अस्त्र चलायो। त्यो लक्ष्मणको छातीमा लाग्यो र लक्ष्मण मूर्च्छित हुनुभयो। रावणले लक्ष्मणलाई उठाएर लैजान खोज्यो, तर हिमालयलाई उठाउन सक्ने रावणले लक्ष्मणलाई हल्लाउनसम्म सकेन।

हनुमान दौडँदै आउनुभयो र रावणको छातीमा यति जोडले मुक्का हान्नुभयो कि रावण रथमै ढल्यो। त्यसपछि हनुमानले लक्ष्मणलाई सजिलै उठाएर रामकहाँ पुऱ्याउनुभयो। शत्रुका लागि पहाडजस्तो भारी लक्ष्मण भक्त हनुमानका लागि फूलजस्तै हलुका भए।

रामको उदारता

अब राम हनुमानको काँधमा चढेर रावणसँग लड्न अगाडि बढ्नुभयो। रामका बाणले रावणको रथ भाँचियो, घोडा र सारथी मारिए, धनु टुक्रियो र मुकुट भुइँमा खस्यो।

रावण निहत्था र थकित भएर उभियो। रामले चाहनुभएको भए त्यहीँ उसको अन्त्य गर्न सक्नुहुन्थ्यो। तर रामले भन्नुभयो:

> **गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम्।**
> **आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बलं द्रक्ष्यसि मे रथस्थः॥**
>
> — युद्धकाण्ड ६।५९।१४३
>
> **अर्थ:** हे राक्षसराज! तिमी युद्धले थाकेका छौ। जाऊ, म तिमीलाई जान दिन्छु। लङ्का गएर आराम गर। अनि फेरि रथ र धनु लिएर आऊ। त्यसपछि रथमा बसेर मेरो बल हेर्नेछौ।

लज्जित रावण मुकुटबिना, टाउको झुकाएर लङ्का फर्कियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **निहत्थालाई नमार्ने धर्म:** रामले निहत्था र थकित रावणलाई मार्नुको सट्टा आराम गरेर फेरि आउन भन्नुभयो। यो युद्धको मर्यादाको प्रसिद्ध उदाहरण हो।
- **गरुड र सर्प:** गरुड सर्पहरूका शत्रु हुन्। त्यसैले गरुड आउनेबित्तिकै नागपाशका सर्पहरू भागे।
- **त्रिजटाको तर्क:** अनुहारको तेज र सेनाको व्यवस्था हेरेर त्रिजटाले राम-लक्ष्मण जीवित हुनुहुन्छ भनेर सीतालाई बुझाइन्।

अध्याय

४६

कुम्भकर्ण

रामबाट हारेर फर्केको रावण पहिलो पटक साँच्चै डरायो। "देवता, दानव कसैले मलाई हराउन सकेका थिएनन्। तर एउटा मानिसले आज मलाई हरायो। अब एउटै उपाय छ — कुम्भकर्णलाई ब्युँझाओ।"

कुम्भकर्णलाई ब्युँझाउने प्रयास

रावणको भाइ कुम्भकर्ण पहाडजस्तै विशाल थियो। ऊ महिनौँसम्म सुत्थ्यो। अहिले पनि ऊ गहिरो निद्रामा थियो। उसलाई ब्युँझाउनु सजिलो थिएन।

राक्षसहरूले उसको विशाल गुफाजस्तो महलमा पहाडजत्रा खानेकुरा थुपारे, ताकि ब्युँझनेबित्तिकै खान पाओस्। त्यसपछि उनीहरूले शङ्ख फुके, ढोल बजाए, चिच्याए। तर कुम्भकर्ण ब्युँझिएन।

उनीहरूले मुग्दर र डन्डाले उसलाई हाने। उसको कानमा पानी खन्याए। हजारौँ हात्तीलाई उसको शरीरमाथि हिँडाए। अन्त्यमा बल्लबल्ल कुम्भकर्णले हाई काढ्दै आँखा खोल्यो।

ब्युँझनेबित्तिकै उसले थुपारिएको सबै खानेकुरा खायो र पानीका भाँडा रित्याइदियो। त्यसपछि सोध्यो, "मलाई किन असमयमा ब्युँझायौ?"

कुम्भकर्णको सल्लाह

कुम्भकर्ण रावणकहाँ गयो। रावणले भन्यो, “भाइ! रामले समुद्रमा सेतु बाँधेर लङ्का घेरेको छ। हाम्रा धेरै वीर मारिए। अब तिमी नै मेरो आशा हौ।”

कुम्भकर्णले रावणलाई नै गाली गर्‍यो, “दाजु! मन्त्रीहरूको सल्लाहमा हामीले पहिले नै भनेका थियौँ, तर तपाईंले सुन्नुभएन। विभीषणले पनि हितकै कुरा भनेका थिए। तपाईंले बिना विचार काम गर्नुभयो। अहिले त्यसको फल भोग्दै हुनुहुन्छ। जसले समयमा ठिक सल्लाह सुन्दैन, उसको यस्तै हालत हुन्छ।”

रावण रिसायो, “अहिले उपदेश दिने बेला होइन। मलाई साथ दिन्छौ कि दिँदैनौ?”

कुम्भकर्णको मन पग्लियो। “दाजु! तपाईंले गल्ती गर्नुभयो, तर तपाईं मेरा दाजु हुनुहुन्छ। दाजुको सङ्कटमा भाइ पछि हट्दैन। आज म रामलाई मारेर तपाईंको दुःख हटाउनेछु।”

युद्धभूमिमा कुम्भकर्ण

कुम्भकर्ण हातमा ठूलो शूल लिएर लङ्काबाहिर निस्कियो। उसको उचाइ आकाश छुन्थ्यो। उसको गर्जनले समुद्र काँप्यो।

यो भयानक आकृति देखेर वानरहरू डराएर चारैतिर भागे। अङ्गदले उनीहरूलाई रोक्दै भने, “वीरहरू हो! भागेर कहाँ जान्छौ? युद्धमा मर्नु नै वीरको धर्म हो। फर्क!” अङ्गदको कुराले वानरहरू फर्किए।

कुम्भकर्णले वानरहरूलाई मुट्ठीमा समातेर मुखमा हाल्न थाल्यो। हनुमानले उसको टाउकोमा ठूलो चट्टान हान्नुभयो। तर कुम्भकर्णले शूल हानेर हनुमानको छाती घाइते बनायो।

सुग्रीवको बुद्धि

कुम्भकर्णले सुग्रीवलाई बेहोस बनाएर काखीमा च्यापेर लङ्कातर्फ लग्यो। "यो वानरहरूको राजा हो। यसलाई लगेपछि सेना आफैँ भाग्छ।"

तर लङ्कामा पस्दै गर्दा सुग्रीवको होस फर्कियो। उनले कुम्भकर्णको कान र नाक दाँतले टोकेर छिनालिदिए र मौका छोपेर उफ्रेर रामकहाँ फर्किए।

कुम्भकर्णको अन्त्य

नाक-कान गुमाएको कुम्भकर्ण झन् रिसले पागलजस्तै भयो। उसले वानर र राक्षस दुवैलाई नचिनी खान थाल्यो।

लक्ष्मणले धेरै बेर कुम्भकर्णसँग युद्ध गर्नुभयो। अन्त्यमा राम आफैँ अगाडि आउनुभयो।

रामले वायव्य अस्त्रले कुम्भकर्णको एउटा हात काटिदिनुभयो। उसले अर्को हातले रूख उखेलेर आक्रमण गर्‍यो। रामले ऐन्द्र अस्त्रले त्यो हात पनि काटिदिनुभयो। त्यसपछि अर्धचन्द्राकार बाणले उसका दुवै खुट्टा काटिदिनुभयो।

हात-खुट्टाबिना पनि कुम्भकर्ण मुख बाएर रामतर्फ आयो। अन्त्यमा रामले इन्द्रको वज्रजस्तो तेजस्वी बाण चलाउनुभयो। त्यो बाणले कुम्भकर्णको टाउको काटिदियो। उसको शरीर समुद्रमा खस्यो।

देवता र ऋषिहरूले रामको जयजयकार गर्नुभयो।

रावणको शोक

कुम्भकर्णको मृत्युको खबर सुनेर रावण मूर्च्छित भयो। होस आएपछि उसले विलाप गर्‍यो, "भाइ कुम्भकर्ण! तिमीबिना मलाई राज्यको के काम? सीताको पनि के काम? विभीषणको

कुरा नमानेर मैले आफ्नो विनाश आफैँ गरेँ।"

तर यति हुँदा पनि रावणको घमण्ड टुटेन।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **कुम्भकर्णको निद्रा:** कुम्भकर्ण किन यति लामो सुत्थ्यो भन्ने कथा उत्तरकाण्डमा छ। तपस्यापछि वरदान माग्दा देवताहरूको प्रार्थनामा सरस्वतीले उसको जिब्रो फेरिदिनुभयो, र उसले "निद्रा" माग्यो।
- **भ्रातृप्रेम:** कुम्भकर्णले रावणको गल्ती स्पष्ट भन्यो, तर दाजुलाई सङ्कटमा छोडेन। रामायणमा उसलाई वीर तर गलत पक्षमा उभिएको पात्रका रूपमा चिनिन्छ।
- **सुग्रीवको उम्कने तरिका:** कुम्भकर्णको काखीबाट उम्कन सुग्रीवले उसको नाक र कान टोकेर छिनालिदिए।

अध्याय

४७

मूर्च्छा र सञ्जीवनी

औषधि पर्वत बोकेका हनुमान — रवि वर्मा प्रेस, करिब सन् १९१०

कुम्भकर्णपछि रावणका छोराहरू त्रिशिरा, देवान्तक, नरान्तक र अतिकाय युद्धमा आए। वानर वीरहरू र लक्ष्मणले सबैलाई परास्त गरे। विशालकाय अतिकायलाई लक्ष्मणले

ब्रह्मास्त्रले मार्नुभयो।

एकपछि अर्को छोरा गुमाएर रावण शोकमा डुब्यो। तब इन्द्रजित्ले भन्यो, “पिताजी! शोक नगर्नुहोस्। आज म राम र लक्ष्मणलाई मारेर फर्कन्छु।”

ब्रह्मास्त्रको प्रहार

इन्द्रजित्ले यज्ञ गरेर शक्ति प्राप्त गर्‍यो र फेरि अदृश्य भएर युद्धभूमिमा आयो। बादलभित्र लुकेर उसले ब्रह्मास्त्र चलायो।

ब्रह्मास्त्रबाट हजारौँ बाणको वर्षा भयो। राम र लक्ष्मणले ब्रह्माको सम्मानमा त्यस अस्त्रलाई रोक्नुभएन र मूर्च्छित भएर ढल्नुभयो। वानर सेनाका करोडौँ वानर पनि घाइते भएर ढले। सुग्रीव, अङ्गद, नील, जाम्बवान्, सबै ढले। युद्धभूमि सुनसान भयो।

इन्द्रजित् विजयको गर्जन गर्दै लङ्का फर्कियो।

रातको खोजी

ब्रह्मास्त्रबाट दुई जना मात्र बचे — विभीषण र हनुमान। दुवै जना हातमा राँको लिएर रातको अँध्यारोमा घाइतेहरूलाई खोज्न थाले।

उनीहरूले वृद्ध जाम्बवान्लाई भेटे। जाम्बवान्को शरीर बाणले छियाछिया भएको थियो र आँखाले देख्न सक्दैनथे। विभीषणको आवाज चिनेर जाम्बवान्ले पहिलो प्रश्न सोधे, “विभीषण! हनुमान जीवित छन्?”

विभीषण अचम्ममा परे। “तपाईंले राम, लक्ष्मण वा सुग्रीवको बारेमा नसोधी हनुमानको बारेमा किन सोध्नुभयो?”

जाम्बवान्ले भने:

अस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम्।

हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि वयं हताः॥

— युद्धकाण्ड ६।७४।२२

अर्थः यो वीर हनुमान जीवित छन् भने मरेको सेना पनि नमरेसरह हो। हनुमानले प्राण त्यागे भने हामी जीवित भएर पनि मरेसरह हुन्छौँ।

हनुमानले जाम्बवान्को पाउमा प्रणाम गर्नुभयो। "म यहाँ छु।"

हिमालयतर्फ

जाम्बवान्ले भने, "हनुमान! अब तिमी मात्र सबैलाई बचाउन सक्छौ। उत्तरतिर हिमालयमा जाऊ। त्यहाँ ऋषभ र कैलाश पर्वतको बीचमा औषधि पर्वत छ। त्यसमा चारवटा दिव्य जडीबुटी छन् — मृतसञ्जीवनी, जसले मरेकालाई पनि जीवन दिन्छ; विशल्यकरणी, जसले शरीरमा गडेका बाण निकाल्छ; सुवर्णकरणी, जसले शरीरलाई पहिलेजस्तै बनाउँछ; र सन्धानी, जसले टुटेका हड्डी जोड्छ। छिटो जाऊ र ती लिएर आऊ।"

हनुमानले आफ्नो शरीर विशाल बनाउनुभयो। पहाडमा पाइला टेकेर उफ्रनुभयो र आकाशमार्ग हुँदै उत्तरतर्फ लाग्नुभयो।

औषधि पर्वत

समुद्र, वन, नदी, सहर पार गर्दै हनुमान हिमालय पुग्नुभयो। हिउँले ढाकिएका अग्ला चुचुरा, झरना, गुफा र ऋषिहरूका आश्रम। अन्त्यमा उहाँ कैलाश र ऋषभ पर्वतको बीचमा रहेको औषधि पर्वतमा पुग्नुभयो।

पर्वतमा हजारौँ जडीबुटी चम्किरहेका थिए। तर हनुमान आएको थाहा पाएर दिव्य जडीबुटीहरू लुके। हनुमानले खोज्नुभयो, तर कुन जडीबुटी कुन हो, छुट्याउन सक्नुभएन।

हनुमानले रिसाउँदै भन्नुभयो, "हे पर्वत! रामको काममा तिमी सहयोग गर्दैनौ? त्यसो भए म तिमीलाई नै लैजान्छु!"

हनुमानले पूरै पर्वतको टुप्पो उखेलेर हातमा उठाउनुभयो र आकाशमा उड्नुभयो। हातमा पर्वत बोकेर उड्दै गरेका हनुमान दोस्रो सूर्यजस्तै चम्किनुभयो।

सबैको पुनर्जीवन

हनुमान पर्वत लिएर लङ्काको युद्धभूमिमा आइपुग्नुभयो। जडीबुटीको सुगन्ध हावामा फैलनेबित्तिकै चमत्कार भयो।

राम र लक्ष्मण निद्राबाट ब्युँझेजस्तै उठ्नुभयो। उहाँहरूका शरीरबाट बाण झरे, घाउ निको भए। करोडौँ वानरहरू पनि उठे। मरेका वानरहरू पनि जीवित भए। सबै पहिलेभन्दा बलिया भए।

तर राक्षसहरूमा यसको असर भएन, किनकि रावणको आदेशमा मरेका राक्षसहरूलाई समुद्रमा फालिएको थियो।

वानर सेना फेरि गर्जियो। हनुमानले पर्वत फेरि हिमालयमा पुऱ्याएर राख्नुभयो र फर्कनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **कालनेमि र भरतको बाण:** हनुमानलाई बाटोमा रोक्न कालनेमि राक्षसले छल गरेको र फर्कँदा अयोध्यामा भरतले बाण हानेको कथा वाल्मीकिमा छैन। यी कथा पछिका रामायणहरूमा आउँछन्।

- **चार दिव्य जडीबुटी:** वाल्मीकिले मृतसञ्जीवनी, विशल्यकरणी, सुवर्णकरणी र सन्धानी गरी चार जडीबुटीको नाम लिनुभएको छ।
- **हिमालयको पर्वत:** औषधि पर्वत हिमालयमा, कैलाश र ऋषभ पर्वतको बीचमा थियो भनिएको छ।
- **दोस्रो पटक पनि:** पछि रावणको शक्ति अस्त्रले लक्ष्मण फेरि मूर्च्छित हुँदा हनुमानले अर्को पटक पनि औषधि पर्वत ल्याउनुभयो।

अध्याय

४८

इन्द्रजित् वध

इन्द्रजित् वध — बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६

सञ्जीवनीले वानर सेना फेरि जीवित भएको खबर सुनेर इन्द्रजित् झन् रिसायो। यस पटक उसले छलको बाटो रोज्यो।

मायावी सीता

इन्द्रजित् रथमा चढेर युद्धभूमिमा आयो। उसको रथमा रोइरहेकी एउटी स्त्री थिई, ठ्याक्कै सीताजस्ती देखिने। वास्तवमा ऊ इन्द्रजित्ले मायाले बनाएकी नक्कली सीता थिई।

हनुमानको अगाडि इन्द्रजित्ले त्यो मायावी सीताको कपाल समात्यो र तरवार उठायो।

हनुमान चिच्याउनुभयो, “हे दुष्ट! स्त्रीमाथि हात उठाउँछस्? छोड उहाँलाई!”

तर इन्द्रजित्ले हनुमानको आँखैअगाडि तरवारले त्यो मायावी सीतालाई मारिदियो। “हेर वानर! जसका लागि तिमीहरू लडिरहेका छौ, त्यो सीता अब रहिन।”

रामको शोक

हनुमान रुँदै रामकहाँ पुग्नुभयो र सबै कुरा सुनाउनुभयो। यो सुन्नेबित्तिकै राम जरा काटिएको रूखझैँ भुइँमा ढल्नुभयो।

लक्ष्मणले दाजुलाई सम्हाल्नुभयो। सबै वानर शोकमा डुबे।

त्यति बेला विभीषण आइपुगे। सबै कुरा सुनेर उनले भने, “हे राम! यो सब इन्द्रजित्को माया हो। रावणले सीतालाई कहिल्यै मार्न दिँदैन। सीता सुरक्षित हुनुहुन्छ।

इन्द्रजित् तपाईंहरूलाई शोकमा अल्झाएर निकुम्भिला नामको ठाउँमा गोप्य यज्ञ गर्न गएको छ। त्यो यज्ञ पूरा भयो भने ऊ कसैबाट मारिँदैन। तर ब्रह्माको वरदानअनुसार जसले उसको यज्ञ भङ्ग गर्छ, उसैको हातबाट इन्द्रजित्को मृत्यु हुनेछ। लक्ष्मणलाई तुरुन्तै पठाउनुहोस्।”

निकुम्भिलामा

रामको आशीर्वाद लिएर लक्ष्मण विभीषण, हनुमान र वानर सेनासहित निकुम्भिलातर्फ लाग्नुभयो।

विभीषणले बाटो देखाए। वानरहरूले यज्ञस्थलको पहरा दिइरहेका राक्षसहरूमाथि आक्रमण गरे। यज्ञ भङ्ग भयो।

रिसाएको इन्द्रजित् यज्ञ छोडेर बाहिर निस्कियो। विभीषणलाई देखेर उसले भन्यो, “काका! तपाईं यहीँ जन्मनुभयो, यहीँ हुर्कनुभयो। तर आफ्नै परिवारलाई धोका दिनुभयो। शत्रुको दास बन्नुभयो।”

विभीषणले भने, “म धर्मको पक्षमा छु। रावणको पापमा साथ नदिन मैले आफ्नो परिवार छोडेँ। अधर्मीको साथ दिनु धर्म होइन।”

भयङ्कर युद्ध

लक्ष्मण र इन्द्रजित्बीच भयङ्कर युद्ध सुरु भयो। दुवै सिंहजस्तै गर्जे। बाणले आकाश ढाकियो। दुवैका शरीर घाउले भरिए। युद्ध यति लामो चल्यो कि देवता र गन्धर्वहरू पनि हेर्न आए।

लक्ष्मणले इन्द्रजित्को सारथीलाई मार्नुभयो र घोडाहरू ढाल्नुभयो। इन्द्रजित् पैदलै लड्न थाल्यो।

अन्तिम बाण

अन्त्यमा लक्ष्मणले धनुमा इन्द्रको अस्त्र चढाउनुभयो र यसो भन्दै छाड्नुभयो:

> **धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि।**
>
> **पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वस्तदैनं जहि रावणिम्॥**
>
> — युद्धकाण्ड ६।९०।६९
>
> **अर्थ:** यदि दशरथपुत्र राम धर्मात्मा र सत्यप्रतिज्ञ हुनुहुन्छ, र पराक्रममा उहाँको बराबरी कोही छैन भने, हे बाण! यो रावणपुत्रलाई मार।

बाण चम्किँदै गयो र इन्द्रजित्‌को टाउको काटियो। कुण्डल लगाएको उसको टाउको भुइँमा खस्यो।

देवताहरूले फूल बर्साउनुभयो। आकाशमा दुन्दुभि बजे। इन्द्रलाई हराउने, तीनै लोकलाई डराउने इन्द्रजित्‌को अन्त्य भयो।

रामको खुसी

घाइते लक्ष्मण विभीषण र हनुमानको सहारामा रामकहाँ फर्कनुभयो। रामले भाइलाई अँगालो हालेर शिर सुम्सुम्याउनुभयो।

"लक्ष्मण! आज तिमीले ठूलो काम गर्‍यौ। इन्द्रजित् रावणको दाहिने हात थियो। उसको अन्त्यसँगै रावणको अन्त्य पनि निश्चित भयो।"

वानर वैद्य सुषेणले जडीबुटीले लक्ष्मणका घाउ निको पारे।

रावणको क्रोध

छोराको मृत्युको खबर सुनेर रावण शोक र क्रोधले पागलजस्तै भयो। "यी सबैको जड सीता हो! आज म उसैलाई मार्छु!" यति भन्दै ऊ तरवार लिएर अशोक वाटिकातर्फ दौडियो।

रावणको बुद्धिमान् मन्त्री सुपार्श्वले उसलाई रोक्यो, “महाराज! तपाईं वेद जान्ने विद्वान् हुनुहुन्छ। एउटी स्त्रीलाई मार्ने पाप नगर्नुहोस्। बरु आफ्नो क्रोध रामप्रति लगाउनुहोस्। भोलि औँसी हो। भोलि नै सेना लिएर गई रामलाई मार्नुहोस्।”

रावणले तरवार फिर्ता लियो र दरबार फर्कियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **"इन्द्रजित्" नामको अर्थ:** उसले देवराज इन्द्रलाई युद्धमा हराएकाले "इन्द्रलाई जित्ने" अर्थमा उसको नाम इन्द्रजित् रहेको हो। उसको अर्को नाम मेघनाद हो।
- **लक्ष्मणको प्रतिज्ञा:** लक्ष्मणले अन्तिम बाण रामको धर्म र सत्यको शपथ लिएर छाड्नुभयो।
- **सुपार्श्वको सल्लाह:** सुपार्श्वले रावणलाई सीतालाई मार्नबाट रोकेर एउटा ठूलो पाप हुनबाट जोगायो।

अध्याय

४९

राम-रावण युद्ध

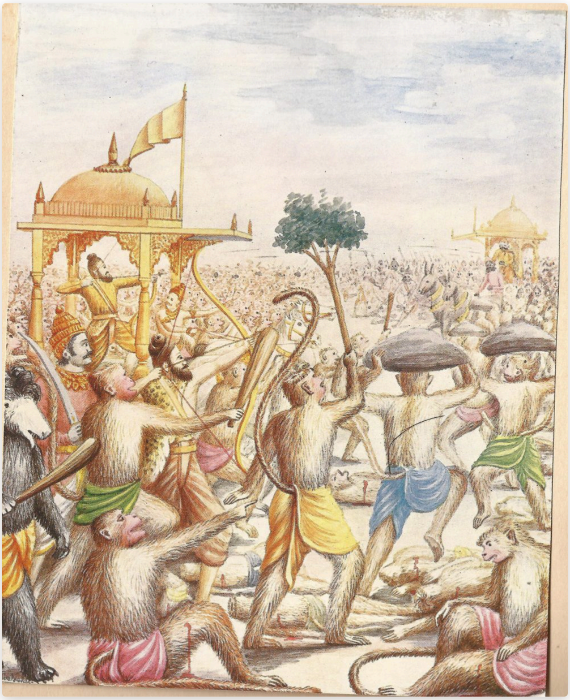

रावण वध — बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६

अब लङ्कामा रावणबाहेक कुनै ठूलो योद्धा बाँकी थिएन। उसका भाइ, छोरा, सेनापति सबै मारिइसकेका थिए। लङ्काका घरघरमा रुवाबासी थियो।

रावणले आफ्नो बाँकी सबै सेना जम्मा गऱ्यो र आफैँ अन्तिम युद्धका लागि निस्कियो।

लक्ष्मणमाथि शक्ति

युद्धको सुरुमा रावणले विभीषणलाई देखेर रिसले एउटा भयानक शक्ति अस्त्र उठायो। "यो धोकेबाज भाइलाई आज मार्छु!"

तर लक्ष्मण विभीषणको अगाडि उभिनुभयो। "शरणमा आएकालाई जोगाउनु हाम्रो धर्म हो।" रावणको शक्ति लक्ष्मणको छातीमा गडियो र लक्ष्मण भुइँमा ढल्नुभयो।

रामले आफैँ लक्ष्मणको छातीबाट शक्ति निकाल्नुभयो र भाँचिदिनुभयो। घाइते भाइलाई देखेर रामको मन रोयो।

वैद्य सुषेणले भने, "लक्ष्मण अझै जीवित हुनुहुन्छ। हनुमान! फेरि हिमालय जाऊ र औषधि ल्याऊ।" हनुमान फेरि उड्नुभयो र पर्वतको टुप्पो नै लिएर आउनुभयो। सुषेणले औषधि कुटेर लक्ष्मणको नाकमा सुँघाए। लक्ष्मण निको भएर उठ्नुभयो।

लक्ष्मणले भन्नुभयो, "दाजु! मेरो चिन्ता छोडेर आजै रावणको अन्त्य गर्नुहोस्।"

इन्द्रको रथ

राम भुइँमा उभिएर लड्दै हुनुहुन्थ्यो, तर रावण रथमा थियो। देवताहरूलाई यो असमान लाग्यो। इन्द्रले आफ्नो दिव्य रथ सारथी मातलिसहित पठाउनुभयो।

मातलिले भने, "हे राम! देवराज इन्द्रले तपाईंका लागि यो रथ, कवच र धनु पठाउनुभएको छ। रथमा चढ्नुहोस्।"

रामले रथलाई प्रणाम गरेर त्यसमा चढ्नुभयो।

आदित्यहृदय

राम र रावणबीच भयङ्कर युद्ध भयो। दुवैले एकअर्कामाथि अस्त्रको वर्षा गरे। रावणका अस्त्र राक्षसी मायाका थिए — सर्प, सिंह, आगो। रामका अस्त्रले ती सबैलाई नष्ट गरे।

लामो युद्धले राम थाक्नुभयो र चिन्तामा पर्नुभयो। त्यति बेला युद्ध हेर्न आउनुभएका महर्षि अगस्त्य रामकहाँ आउनुभयो र भन्नुभयो, “राम! म तिमीलाई एउटा गोप्य स्तोत्र सिकाउँछु। यसले सबै शत्रुमाथि विजय दिलाउँछ।”

> **आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम्।**
> **जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम्॥**
>
> — युद्धकाण्ड (आदित्यहृदय स्तोत्र, श्लोक ४)
>
> **अर्थ:** यो पवित्र आदित्यहृदय स्तोत्र सबै शत्रुको नाश गर्ने, विजय दिलाउने, सधैँ जप गर्नुपर्ने, अविनाशी र परम कल्याणकारी छ।

अगस्त्यले रामलाई सूर्यदेवको स्तुति सिकाउनुभयो। रामले तीन पटक आचमन गरेर सूर्यतर्फ फर्केर पूरा मनले आदित्यहृदयको पाठ गर्नुभयो। उहाँको थकाइ हरायो र नयाँ शक्ति आयो।

फेरि पलाउने टाउको

राम र रावणको युद्ध फेरि चर्कियो। रामले एउटा तीखो बाणले रावणको टाउको काटिदिनुभयो। तर अचम्म! काटिएको ठाउँमा नयाँ टाउको पलायो। रामले फेरि काट्नुभयो, फेरि पलायो। यसरी सय पटकसम्म टाउको काटियो, तर हरेक पटक नयाँ टाउको पलाइरह्यो।

दिनरात युद्ध चलिरह्यो। देवता, दानव, ऋषि सबै अचम्ममा थिए।

ब्रह्मास्त्र

अन्त्यमा मातलिले भने, “हे राम! किन अरू अस्त्रमा समय खेर फाल्दै हुनुहुन्छ? ब्रह्मास्त्र चलाउनुहोस्। देवताहरूले भनेअनुसार रावणको मृत्युको घडी आएको छ।”

रामले महर्षि अगस्त्यले दिनुभएको ब्रह्मास्त्र निकाल्नुभयो। त्यो बाण आगो र सूर्यजस्तै चम्किलो थियो। वायु त्यसको प्वाँखमा, अग्नि र सूर्य त्यसको टुप्पोमा, र मेरु पर्वतको भार त्यसको शरीरमा थियो।

रामले वेदमन्त्र पढेर धनुको डोरी कानसम्म तान्नुभयो र बाण छाड्नुभयो।

ब्रह्मास्त्र वज्रजस्तै गर्जंदै गयो र रावणको छाती छेड्यो। रावणको हातबाट धनु खस्यो। संसारलाई रुवाउने रावण प्राणविहीन भएर रथबाट भुइँमा ढल्यो।

विजय

रावण ढल्नेबित्तिकै बाँकी राक्षसहरू डरले लङ्कातिर भागे। वानरहरूले विजयको गर्जन गरे।

आकाशबाट देवताहरूले रामको रथमा फूल बर्साउनुभयो। दुन्दुभि बजे। मन्द र सुगन्धित हावा बह्यो। सूर्य फेरि उज्यालो भएर चम्कियो। संसारबाट डर हट्यो।

सुग्रीव, विभीषण र अङ्गदले रामलाई घेरेर जयजयकार गरे। लक्ष्मण र हनुमान पनि खुसीले रामको छेउमा आउनुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **आदित्यहृदय स्तोत्र:** अगस्त्यले रामलाई सिकाउनुभएको आदित्यहृदय स्तोत्र आज पनि सूर्य उपासनाको प्रसिद्ध स्तोत्र हो। यो वाल्मीकि रामायणकै युद्धकाण्डको भाग हो।

- **नाभिको अमृत:** विभीषणले रावणको नाभिमा अमृत भएको रहस्य बताएको कथा वाल्मीकिमा छैन। वाल्मीकिमा रामले अगस्त्यबाट पाएको ब्रह्मास्त्रले रावणको छाती छेड्नुहुन्छ।
- **लक्ष्मणले विभीषणलाई बचाउनुभयो:** रावणले विभीषणमाथि चलाएको शक्ति लक्ष्मणले आफ्नो छातीमा थाप्नुभयो।

अध्याय

५०

मन्दोदरीको विलाप र विभीषणको राज्याभिषेक

युद्धभूमिमा ढलेको रावणलाई देखेर विभीषणको मन भरियो। जस्तो भए पनि रावण उनको आफ्नै दाजु थियो।

विभीषणको शोक

विभीषणले रुँदै भने, "दाजु! मैले तपाईंलाई कति सम्झाएँ, तर तपाईंले मान्नुभएन। तपाईं वेद जान्ने, वीर र दानी हुनुहुन्थ्यो। तर घमण्ड र कामले तपाईंको विनाश भयो।"

रामले विभीषणलाई सम्झाउनुभयो, "विभीषण! रावण युद्धमा वीरतापूर्वक लड्दै मारियो। यस्तो वीरको मृत्युमा शोक गर्नु हुँदैन। अब उसको विधिपूर्वक अन्त्येष्टि गर।"

विभीषणले भने, "हे राम! रावणले धेरै पाप गर्‍यो, परस्त्रीको हरण गर्‍यो। के यस्तो पापीको अन्त्येष्टि गर्नु उचित होला?"

रामले भन्नुभयो:

> **मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम्।**
>
> **क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव॥**
>
> — युद्धकाण्ड ६।१०९।२५
>
> **अर्थ:** शत्रुता मृत्युसँगै सकिन्छ। हाम्रो उद्देश्य पूरा भयो। अब यसको अन्त्येष्टि गर। यो जति तिम्रो आफ्नो हो, उति नै अब मेरो पनि हो।

मन्दोदरीको विलाप

रावणको मृत्युको खबर सुनेर रावणका रानीहरू रुँदै युद्धभूमिमा आए। तीमध्ये पटरानी मन्दोदरी सबैभन्दा दुःखी थिइन्।

रावणको शवमा टाँसिएर मन्दोदरीले विलाप गरिन्, "स्वामी! तपाईंले इन्द्रलाई जित्नुभयो, यमलाई जित्नुभयो, कुबेरलाई जित्नुभयो। तपाईंलाई एउटा मानिसले कसरी मार्न सक्थ्यो? अब बुझेँ, राम साधारण मानिस होइनन्। उनी स्वयं भगवान् विष्णु हुन्।

मैले तपाईंलाई कति पटक भनेँ — सीतालाई फर्काइदिनुहोस्, रामसँग शत्रुता नगर्नुहोस्। तर तपाईंले मेरो कुरा सुन्नुभएन। सीताभन्दा रूप, कुल र गुणमा म कुन कुरामा कम थिएँ? कामले तपाईंको बुद्धि हर्‍यो, र आज त्यही कामले तपाईंको ज्यान लियो।"

मन्दोदरीको विलापले सबैका आँखा रसाए।

रावणको अन्त्येष्टि

रामको आज्ञामा विभीषणले रावणको राजकीय सम्मानसहित अन्त्येष्टि गरे। चन्दन र सुगन्धित काठको चिता बनाइयो। वेदमन्त्र पढियो। विभीषणले दाजुको चितामा आगो दिए।

विभीषणको राज्याभिषेक

अन्त्येष्टिपछि रामले लक्ष्मणलाई भन्नुभयो, “लक्ष्मण! लङ्का जाऊ र विभीषणको राज्याभिषेक गर। मैले उनलाई दिएको वचन आज पूरा गर्नुपर्छ।”

रामले पिताको वचनअनुसार चौध वर्ष कुनै सहरभित्र नपस्ने व्रत लिनुभएको थियो। त्यसैले उहाँ आफैँ लङ्का जानुभएन।

लक्ष्मणले लङ्कामा गएर समुद्रको पवित्र जलले विभीषणको राज्याभिषेक गर्नुभयो। विभीषण लङ्काका राजा बने। लङ्काका राक्षसहरूले पनि नयाँ राजालाई उपहार दिएर स्वागत गरे।

सीतालाई खबर

रामले हनुमानलाई भन्नुभयो, “हनुमान! विभीषणको अनुमति लिएर सीताकहाँ जाऊ र उनलाई यो शुभ समाचार सुनाऊ।”

हनुमान अशोक वाटिकामा पुग्नुभयो। सीता अझै दुब्ली, उदास र राक्षसीहरूले घेरिएकी हुनुहुन्थ्यो।

हनुमानले प्रणाम गरेर भन्नुभयो, “हे देवी! राम र लक्ष्मण सकुशल हुनुहुन्छ। रावण मारियो। विभीषण लङ्काका राजा बने। रामले तपाईंलाई यो खबर सुनाउन पठाउनुभएको छ।”

यो सुनेर सीता खुसीले केही बोल्न सक्नुभएन। धेरै बेरपछि उहाँले भन्नुभयो, “हनुमान! यति ठूलो शुभ समाचारको बदला दिन मसँग संसारमा कुनै धन छैन।”

सीताको करुणा

हनुमानले वरिपरि रहेका राक्षसीहरूतिर हेर्दै भन्नुभयो, “हे देवी! यिनै राक्षसीहरूले तपाईंलाई यति महिना दुःख दिए, धम्क्याए। अनुमति दिनुहोस्, म यी सबैलाई दण्ड दिन्छु।”

सीताले भन्नुभयो, “होइन हनुमान! यिनीहरू राजाका दासी थिए। रावणको आदेश पालन गर्नु यिनीहरूको बाध्यता थियो। रावण गयो, अब यिनीहरूले मलाई केही गर्दैनन्।”

> **पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणामथापि वा।**
>
> **कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति॥**
>
> — युद्धकाण्ड ६।११३।४५
>
> **अर्थ:** पापी होस् वा असल, मृत्युदण्डयोग्य नै किन नहोस्, सज्जनले सबैप्रति करुणा देखाउनुपर्छ। संसारमा गल्ती नगर्ने कोही छैन।

सीताको करुणा देखेर हनुमानको मन श्रद्धाले भरियो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **"मरणान्तानि वैराणि":** शत्रुता मृत्युसँगै सकिन्छ भन्ने रामको यो वचन रामायणको सबैभन्दा उदार शिक्षामध्ये एक मानिन्छ।
- **सीताको क्षमा:** आफूलाई महिनौँ दुःख दिने राक्षसीहरूलाई पनि सीताले क्षमा गर्नुभयो।
- **राम लङ्काभित्र जानुभएन:** वनवासको व्रतका कारण राम विभीषणको राज्याभिषेकमा पनि लङ्काभित्र पस्नुभएन।

अध्याय

५१

सीताको अग्निपरीक्षा

रामले विभीषणलाई भन्नुभयो, “विभीषण! सीतालाई स्नान गराएर, सुन्दर वस्त्र र गहनाले सजाएर यहाँ ल्याऊ।”

सीताले भन्नुभयो, “म जस्तो अवस्थामा छु, त्यस्तै स्वामीलाई भेट्न चाहन्छु।” तर पतिको आज्ञा भएकाले उहाँले स्नान गरेर गहना लगाउनुभयो र पालकीमा चढेर आउनुभयो।

सबैका अगाडि

सीतालाई हेर्न वानर र राक्षसहरूको भीड लाग्यो। पहरेदारहरूले भीड हटाउन खोजे।

रामले भन्नुभयो, “भीड नहटाओ। विपत्ति, युद्ध, विवाह र यज्ञका बेला स्त्रीलाई अरूले देख्नु दोष होइन। सीता पालकीबाट ओर्लेर पैदलै आऊन्।”

सीता लाजले शिर झुकाउँदै रामको अगाडि आउनुभयो। धेरै महिनापछि स्वामीको अनुहार देखेर उहाँको अनुहार पूर्णिमाको चन्द्रमाजस्तै खिल्यो।

रामका कठोर वचन

तर रामको अनुहार गम्भीर थियो। सबैको अगाडि उहाँले कठोर स्वरमा भन्नुभयो:

“सीता! मैले शत्रुलाई हराएर तिमीलाई फर्काएँ। यो युद्ध मैले मेरो र मेरो कुलको अपमानको बदला लिन गरेँ, केवल तिम्रा लागि होइन। तिमी लामो समय रावणको घरमा बस्यौ। संसारले

तिम्रो चरित्रमाथि शङ्का गर्छ। त्यसैले अब तिमी जहाँ जान चाहन्छौ, जान सक्छौ।”

यी कठोर शब्द सुनेर सीता लताजस्तै काँप्नुभयो। उहाँका आँखाबाट आँसुको धारा बग्न थाल्यो। वरिपरि उभिएका सबै स्तब्ध भए।

सीताको उत्तर

धेरै बेरपछि आँसु पुछ्दै सीताले भन्नुभयो:

“स्वामी! साधारण मानिसले साधारण स्त्रीसँग बोलेजस्तो किन बोल्दै हुनुहुन्छ? मेरो मन सधैं तपाईंमै थियो। रावणले मेरो शरीर बलपूर्वक लग्यो, त्यसमा मेरो के दोष? मेरो वशमा भएको मेरो मन सधैँ तपाईंकै थियो।

यदि तपाईंलाई मलाई त्याग्नु थियो भने हनुमानलाई लङ्का पठाउँदा नै किन भन्नुभएन? म त्यही बेला प्राण त्याग्थेँ। तपाईंले यत्रो युद्ध, यत्रो दुःख किन गर्नुभयो?

म जनककी छोरी हुँ, धरतीबाट जन्मिएकी। तपाईंले मेरो चरित्रलाई चिन्नुभएन।”

अनि सीताले लक्ष्मणतिर फर्केर भन्नुभयो, “लक्ष्मण! चिता बनाऊ। झुटो कलङ्क बोकेर बाँच्नु मलाई मन छैन। अग्निमा प्रवेश गर्नु नै मेरा लागि उपाय हो।”

लक्ष्मणले दुःखी हुँदै रामतिर हेर्नुभयो। रामको अनुहारबाट सहमतिको सङ्केत पाएर लक्ष्मणले चिता बनाउनुभयो।

अग्निमा प्रवेश

सीताले रामको परिक्रमा गर्नुभयो। अनि देवता र ब्राह्मणहरूलाई प्रणाम गर्दै हात जोडेर अग्निदेवसँग प्रार्थना गर्नुभयो:

"हे अग्निदेव! यदि मेरो मन कहिल्यै रामबाट विचलित भएको छैन भने, तपाईंले सबै लोकका साक्षीका रूपमा मेरो रक्षा गर्नुहोस्।"

यति भनेर सीता निर्धक्क भएर दन्किरहेको आगोभित्र पस्नुभयो।

वानर, राक्षस सबै चिच्याए। चारैतिर हाहाकार मच्चियो।

देवताहरूको आगमन

त्यसै बेला आकाशबाट कुबेर, यम, इन्द्र, वरुण, शिव र ब्रह्मा विमानमा चढेर आउनुभयो। उहाँहरूले रामलाई भन्नुभयो, "हे राम! तपाईं सबै लोकका सृष्टिकर्ता हुनुहुन्छ। किन सीताको यस्तो उपेक्षा गर्दै हुनुहुन्छ? के तपाईं आफैँलाई चिन्नुहुन्न?"

रामले हात जोडेर भन्नुभयो:

> **आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्।**
> **सोऽहं यश्च यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे॥**
>
> — युद्धकाण्ड ६।११७।११
>
> **अर्थ:** म आफूलाई दशरथको पुत्र राम, एक मानिस मात्र ठान्छु। म वास्तवमा को हुँ र कहाँबाट आएँ, त्यो भगवान्ले नै मलाई बताउनुहोस्।

ब्रह्माले भन्नुभयो, "हे राम! तपाईं स्वयं भगवान् नारायण हुनुहुन्छ। सीता लक्ष्मी हुनुहुन्छ। रावणको अन्त्यका लागि तपाईंले मानिसको रूपमा अवतार लिनुभयो।"

अग्निदेवको साक्षी

त्यसै बेला चिताको आगो दुई भागमा फाटियो। अग्निदेव आफैँ सीतालाई काखमा लिएर बाहिर निस्कनुभयो। सीताले रातो वस्त्र र गहना लगाउनुभएको थियो। उहाँको शरीर, वस्त्र, फूलमाला, कपाल, कुनै पनि कुरामा आगोको दाग थिएन।

अग्निदेवले सीतालाई रामको अगाडि उभ्याएर भन्नुभयो, “हे राम! यिनी तपाईंकी पवित्र पत्नी सीता हुन्। यिनले मन, वचन, बुद्धि वा आँखाले पनि कहिल्यै अरूतिर हेरेकी छैनन्। रावणको घरमा बस्दा पनि यिनको मन तपाईंमै थियो। यिनलाई स्वीकार गर्नुहोस्।”

रामको स्वीकार

रामका आँखा हर्षले रसाए। उहाँले भन्नुभयो:

“सीता पवित्र हुनुहुन्छ भन्ने कुरा मलाई पहिल्यै थाहा थियो। जसरी आगोलाई कसैले छुन सक्दैन, त्यसरी नै रावणले सीताको मनलाई छुन सक्दैनथ्यो। तर सीता लामो समय रावणको घरमा बस्नुभएको थियो। परीक्षाबिना स्वीकार गरेँ भने संसारले भन्थ्यो — दशरथपुत्र राम कामको वशमा परेर मूर्ख बने। संसारको विश्वासका लागि यो परीक्षा आवश्यक थियो।

जसरी सूर्यबाट त्यसको प्रकाश छुट्टिन सक्दैन, त्यसरी नै सीता मबाट छुट्टिन सक्नुहुन्न।”

रामले सीतालाई स्वीकार गर्नुभयो।

दशरथको दर्शन

त्यसपछि शिवले भन्नुभयो, “हे राम! हेर्नुहोस्, तपाईंका पिता दशरथ स्वर्गबाट आउनुभएको छ।”

विमानमा दिव्य रूपमा राजा दशरथ देखिनुभयो। राम र लक्ष्मणले पिताको पाउमा प्रणाम गर्नुभयो। दशरथले छोराहरूलाई काखमा लिएर भन्नुभयो, “राम! तिमीले मलाई तारिदियौ। कैकेयीका कठोर वचन अझै मेरो मनमा थिए, तिमीलाई देखेर आज सबै पीडा मेटियो।”

दशरथले सीतालाई पनि भन्नुभयो, “छोरी! रामसँग नरिसाऊ। रामले तिम्रो पवित्रता संसारलाई देखाउनका लागि यसो गरेका हुन्।”

इन्द्रले रामलाई वरदान माग्न भन्नुभयो। रामले भन्नुभयो, “मेरा लागि लड्दै मारिएका सबै वानर र भालु फेरि जीवित होऊन्।” इन्द्रको वरदानले सबै वानर निद्राबाट उठेजस्तै जीवित भए।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **रामको आफ्नै कारण:** वाल्मीकिमा राम आफैँ भन्नुहुन्छ — सीता पवित्र हुनुहुन्छ भन्ने उहाँलाई थाहा थियो, तर संसारको विश्वासका लागि परीक्षा आवश्यक थियो।
- **छाया सीता:** वास्तविक सीता अग्निमा सुरक्षित रहनुभयो र रावणले छाया सीताको मात्र हरण गरेको थियो भन्ने कथा अध्यात्म रामायण र रामचरितमानसमा छ। वाल्मीकिमा यस्तो छैन।
- **"आत्मानं मानुषं मन्ये":** रामले आफूलाई भगवान् होइन, दशरथपुत्र मानिस मात्र ठान्नुहुन्छ। वाल्मीकिको राम मानिसका रूपमा धर्म पालन गर्ने आदर्श पुरुष हुनुहुन्छ।

अध्याय

५२

पुष्पक विमानमा फिर्ती

अयोध्या फर्केका राम, सीता, लक्ष्मण र हनुमानलाई स्वागत गर्दै भरत — राजा रवि वर्मा

भोलिपल्ट बिहान विभीषणले हात जोडेर रामलाई भने, “हे राम! केही दिन लङ्कामा बसेर आराम गर्नुहोस्। तपाईंहरूको सत्कार गर्ने मौका दिनुहोस्।”

रामले भन्नुभयो, “विभीषण! तिम्रो मायाले मेरो मन भरियो। तर मेरो भाइ भरत मेरै प्रतीक्षामा तपस्वी बनेर बसेका छन्। चौध वर्ष पूरा हुँदै छ। म ढिलो गरेँ भने भरतले प्राण त्यागनेछन्। मलाई छिटो अयोध्या पुऱ्याइदेऊ।”

पुष्पक विमान

विभीषणले पुष्पक विमान ल्याए, जुन रावणले कुबेरबाट खोसेको थियो। यो विमान सुनले बनेको, रत्नले सजिएको र मनको इच्छाअनुसार उड्ने थियो।

विमानमा चढ्नुअघि रामले वानरहरूलाई धन र रत्नले सम्मान गर्नुभयो। सुग्रीव र विभीषणले भने, “हामी पनि तपाईंसँग अयोध्या जान चाहन्छौँ। तपाईंको राज्याभिषेक हेर्न र आमा कौशल्यालाई प्रणाम गर्न चाहन्छौँ।”

रामले खुसी हुँदै सबैलाई साथमा लिनुभयो। सुग्रीव, विभीषण, हनुमान, अङ्गद, जाम्बवान् र वानर सेनासहित सबै विमानमा चढे। विमान हंसजस्तै आकाशमा उड्यो।

सीतालाई यात्राको कथा

आकाशबाट तल हेर्दै रामले सीतालाई एकएक ठाउँ देखाउन थाल्नुभयो।

“हेर सीता! यो लङ्काको युद्धभूमि हो, जहाँ रावण मारियो। यहीँ कुम्भकर्ण ढल्यो, यहीं इन्द्रजित्लाई लक्ष्मणले मारे।

यो समुद्र हो, र यो नलले बनाएको सेतु, जसबाट वानर सेना लङ्का पुग्यो। यहीँ विभीषण हाम्रो शरणमा आएका थिए।

यो किष्किन्धा हो, सुग्रीवको राजधानी, जहाँ मैले बालीलाई मारेँ।”

किष्किन्धा देखेर सीताले भन्नुभयो, “स्वामी! ताराजस्ता सुग्रीवका परिवारका स्त्रीहरूलाई पनि साथमा लैजाऔँ। उनीहरूसँग म अयोध्या जान चाहन्छु।” विमान किष्किन्धामा रोकियो र तारालगायत वानरहरूका परिवार पनि विमानमा चढे।

विमान फेरि उड्यो। “यो ऋष्यमूक पर्वत हो, जहाँ मैले सुग्रीवसँग मित्रता गरेँ। यो पम्पा सरोवर हो, जहाँ शबरीले मलाई भेटिन्। यो जनस्थान हो, जहाँ खर र दूषण मारिए। यो पञ्चवटी हो, हाम्रो पर्णकुटी — यहीँबाट रावणले तिमीलाई लगेको थियो।

यो चित्रकूट हो, जहाँ भरत मलाई फर्काउन आएका थिए। यो यमुना, यो गङ्गा, र त्यो शृङ्गवेरपुर, मेरा मित्र गुहको नगर।”

भरद्वाजको आश्रम

चौध वर्ष पूरा भएको दिन, पञ्चमी तिथिमा, राम प्रयागमा महर्षि भरद्वाजको आश्रममा ओर्लनुभयो।

रामले प्रणाम गरेर सोध्नुभयो, “हे महर्षि! अयोध्याको खबर के छ? भरत कुशल छन्? आमाहरू सञ्चै हुनुहुन्छ?”

भरद्वाजले भन्नुभयो, “राम! भरत जटा बाँधेर, वल्कल लगाएर, तिम्रा पादुकालाई अगाडि राखेर तिम्रै प्रतीक्षामा राज्य चलाइरहेका छन्। सबै कुशल छन्।”

भरद्वाजले वरदान दिनुभयो, “अयोध्यासम्मको बाटोमा रूखहरू बेमौसममा पनि फल र फूलले भरिनेछन्।”

हनुमान अगाडि

रामले हनुमानलाई भन्नुभयो, “हनुमान! पहिले शृङ्गवेरपुर गएर गुहलाई मेरो आगमनको खबर देऊ। अनि नन्दिग्राम गएर भरतलाई भन।

भरतसँग कुरा गर्दा उनको अनुहार ध्यानले हेर्नू। यदि लामो समय राज्य चलाएर उनको मन राज्यतिर लागेको छ भने, उनैले राज्य गरून्। मलाई कुनै आपत्ति छैन।”

भरतको खुसी

हनुमान नन्दिग्राम पुग्नुभयो। त्यहाँ भरत जटा बाँधेर, वल्कल लगाएर, दुब्लो शरीरमा रामका पादुकाको सेवा गर्दै बसिरहनुभएको थियो।

हनुमानले प्रणाम गरेर भन्नुभयो, “हे भरत! तपाईं जसको दिनरात सम्झना गर्नुहुन्छ, ती राम रावणलाई मारेर सीता र लक्ष्मणसहित आउँदै हुनुहुन्छ।”

यो सुनेर भरत खुसीले मूर्च्छित हुनुभयो। होस आएपछि उहाँले हनुमानलाई अँगालो हालेर भन्नुभयो:

> **कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा।**
> **एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि॥**
>
> — युद्धकाण्ड ६।१२६।२
>
> **अर्थ:** “बाँचिरहे सय वर्षपछि भए पनि मानिसलाई खुसी आउँछ” भन्ने लोकोक्ति आज मलाई साँचो लाग्दै छ।

भरत-मिलाप

भरतले तुरुन्तै अयोध्यामा खबर पठाउनुभयो। शत्रुघ्नले बाटोहरू सफा गराउन र सजाउन आदेश दिनुभयो। तीनै आमा, वशिष्ठ, मन्त्री र हजारौँ नगरवासी नन्दिग्राम आइपुगे। भरतले रामका पादुका आफ्नो शिरमा राखेर पर्खनुभयो।

आकाशमा चन्द्रमाजस्तै चम्किलो पुष्पक विमान देखियो। “राम आउनुभयो!” मानिसहरू खुसीले चिच्याए।

विमान ओर्लियो। भरत दौडँदै गएर रामको पाउमा पर्नुभयो। रामले भरतलाई उठाएर लामो समयसम्म छातीमा टाँस्नुभयो। दुवै भाइका आँखाबाट आँसु बगे।

भरतले रामका पादुका रामकै पाउमा पहिराइदिनुभयो र भन्नुभयो, “दाजु! तपाईंले मलाई सुम्पनुभएको राज्य आज फिर्ता गर्दै छु। तपाईंको कृपाले कोष, सेना र अन्नभण्डार दस गुणा बढेको छ।”

भरतको यो त्याग देखेर वानरहरू र विभीषणका आँखा पनि रसाए।

त्यसपछि रामले पुष्पक विमानलाई यसको वास्तविक मालिक कुबेरकहाँ फर्कन भन्नुभयो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **पञ्चमी तिथि:** वाल्मीकिका अनुसार राम चौध वर्ष पूरा भएको दिन पञ्चमी तिथिमा भरद्वाजको आश्रम आइपुग्नुभएको थियो।
- **रामको परीक्षा:** रामले हनुमानलाई भरतको अनुहार हेर्न भन्नुभयो — भरतलाई राज्य चाहिएको भए छोडिदिने। तर भरतको मन सधैँ रामकै थियो।
- **पुष्पक फिर्ता:** अयोध्या पुगेपछि रामले पुष्पक विमानलाई यसको वास्तविक मालिक कुबेरकहाँ फर्काइदिनुभयो।

अध्याय

५३

रामराज्याभिषेक

राम पञ्चायतन — राजा रवि वर्मा

चौध वर्षपछि राम अयोध्याको सिमानामा हुनुहुन्थ्यो। अब वनवासीको भेष त्याग्ने बेला आएको थियो।

जटा फुकाल्दै

शत्रुघ्नले कुशल नाउहरू बोलाउनुभयो। पहिले भरत र लक्ष्मणले जटा फुकाल्नुभयो, र अन्त्यमा रामले। रामले स्नान गरेर राजसी वस्त्र र गहना लगाउनुभयो। सुग्रीव र विभीषणले पनि स्नान गरेर राजसी पोसाक लगाए।

रानी कौशल्या र अरू आमाहरूले सीतालाई आफ्नै हातले सिँगार्नुभयो। सुग्रीवकी पत्नी रुमा र ताराले पनि सीतालाई सजाउन सघाए।

अयोध्याको स्वागत

अयोध्या दुलहीजस्तै सजिएको थियो। बाटाबाटामा पानी छर्किएको थियो, फूल बिछ्याइएका थिए। घरघरका छानामा झन्डा फहराइरहेका थिए। मानिसहरूले दियो बाले र शङ्ख फुके।

राम सुनको रथमा चढ्नुभयो। भरतले रथको लगाम समाउनुभयो। शत्रुघ्नले छत्र ओढाउनुभयो। लक्ष्मण र विभीषणले चामर डुलाउनुभयो। सुग्रीव र वानर वीरहरू सुन्दर हात्तीमा चढेर पछिपछि आए।

बाटाका दुवैतिर उभिएका हजारौँ नगरवासीले फूल बर्साउँदै “राम आउनुभयो! राम आउनुभयो!” भनेर जयजयकार गरे।

राज्याभिषेक

महर्षि वशिष्ठले शुभ घडीमा राज्याभिषेकको तयारी गर्नुभयो। हनुमान, जाम्बवान् र अरू वानरहरूले चार समुद्र र पाँच सय नदीको पवित्र जल ल्याए।

राम र सीतालाई रत्नजडित सिंहासनमा बसालियो। वशिष्ठ, वामदेव, जाबालि, कश्यप, गौतम र अरू ऋषिहरूले वेदमन्त्र पढ्दै पवित्र जलले रामको अभिषेक गर्नुभयो। ऋषि, कन्या, मन्त्री, सैनिक, सबैले अभिषेकमा भाग लिए।

वशिष्ठले रामको शिरमा मनुदेखि चलिआएको रघुवंशको रत्नजडित मुकुट लगाइदिनुभयो। आकाशमा गन्धर्वहरूले गीत गाए र अप्सराहरूले नृत्य गरे। देवताहरूले फूल बर्साउनुभयो।

हनुमानलाई मोतीको माला

राज्याभिषेकपछि रामले सबैलाई उपहार दिनुभयो। उहाँले सीतालाई मोती र रत्नले बनेको एउटा अमूल्य माला दिनुभयो।

सीताले त्यो माला हातमा लिएर वानरहरूतिर हेर्नुभयो, अनि रामतिर। रामले सीताको मन बुझेर भन्नुभयो, “सीता! तिमी जोसँग सबैभन्दा प्रसन्न छौ, उसैलाई यो माला देऊ।”

सीताले त्यो माला हनुमानलाई दिनुभयो। बल, बुद्धि, तेज, धैर्य, नम्रता र पराक्रम भएका हनुमानको घाँटीमा त्यो माला चन्द्रमाको किरणजस्तै चम्कियो।

युवराज भरत

रामले लक्ष्मणलाई युवराज बनाउन चाहनुभयो। तर लक्ष्मणले विनम्र भएर अस्वीकार गर्नुभयो। “दाजु! म सधैँ तपाईंको सेवामै रहन चाहन्छु।”

त्यसपछि रामले भरतलाई युवराज बनाउनुभयो।

मित्रहरूको बिदाइ

केही दिन अयोध्यामा बसेपछि सुग्रीव, विभीषण र वानरहरूले रामसँग बिदा मागे। रामले सबैलाई धन, रत्न र उपहार दिएर सम्मानपूर्वक बिदा गर्नुभयो। सुग्रीव किष्किन्धा र विभीषण लङ्का फर्के।

रामराज्य

रामले धर्मपूर्वक राज्य चलाउनुभयो। रामको राज्यको वर्णन वाल्मीकिले यसरी गर्नुभएको छ:

> **न पर्यदेवन् विधवा न च व्यालकृतं भयम्।**
>
> **न व्याधिजं भयं वापि रामे राज्यं प्रशासति॥**
>
> — युद्धकाण्ड ६।१२८।९८
>
> **अर्थ:** रामले राज्य गर्दा कुनै विधवा रुनुपरेन, सर्प र हिंस्रक जनावरको डर थिएन, न रोगको डर नै थियो।

रामराज्यमा चोर र डाँका थिएनन्। कसैलाई अनिष्टको डर थिएन। बूढापाकाले छोराछोरीको मृत्यु देख्नुपरेन। समयमै पानी पर्थ्यो, खेतबारी हराभरा थिए, रूखहरू सधैँ फल र फूलले भरिएका हुन्थे। सबै मानिस सुखी, सन्तुष्ट र धर्मपरायण थिए। सबैको मुखमा एउटै नाम थियो — राम।

यसरी रामले धेरै वर्षसम्म अयोध्यामा धर्मपूर्वक राज्य गर्नुभयो।

यहीँ युद्धकाण्ड सकिन्छ।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी":** नेपालको राष्ट्रिय आदर्श वाक्य बनेको यो प्रसिद्ध श्लोकलाई धेरैले रामको वचन मान्छन्। तर यो वाल्मीकि रामायणको प्रचलित पाठमा भेटिँदैन। यो पछिका केही संस्करण र परम्पराबाट आएको मानिन्छ।

- **दीपावली र रामको फिर्ती:** रामको अयोध्या फिर्तीको खुसीमा दीपावली मनाइएको परम्परा धेरै ठाउँमा छ। तर वाल्मीकि रामायणमा रामको फिर्तीलाई दीपावलीसँग जोडिएको छैन।
- **हनुमानको माला:** सीताले आफ्नो सबैभन्दा प्रिय उपहार हनुमानलाई दिनुभयो। यो रामायणको सबैभन्दा मायालु दृश्यमध्ये एक हो।

सातौँ काण्ड

उत्तरकथा (उत्तरकाण्ड)

सीता परित्याग, लव-कुश र रामको महाप्रस्थान

अध्याय ५४–५९

अध्याय

५४

अगस्त्यले सुनाएका पुराना कथा

रामको राज्याभिषेकपछि देशदेशका ऋषिहरू रामलाई बधाई दिन अयोध्या आउनुभयो। तीमध्ये महर्षि अगस्त्य पनि हुनुहुन्थ्यो।

ऋषिहरूले भन्नुभयो, “हे राम! तपाईंले रावणलाई मार्नुभयो, त्योभन्दा पनि ठूलो काम तपाईंले इन्द्रजित्‌लाई मार्न लगाउनुभयो। इन्द्रजित् रावणभन्दा पनि खतरनाक थियो।”

रामले अचम्म मान्दै सोध्नुभयो, “हे मुनिहरू! कुम्भकर्ण र रावणभन्दा पनि इन्द्रजित् कसरी बलियो थियो? रावण को थियो र यति शक्तिशाली कसरी बन्यो? कृपया सुरुदेखि सुनाउनुहोस्।”

महर्षि अगस्त्यले रावणको कथा सुनाउन थाल्नुभयो।

रावणको जन्म

“ब्रह्माका मानसपुत्र पुलस्त्य ऋषि हुनुहुन्थ्यो। पुलस्त्यका छोरा विश्रवा ऋषि। विश्रवाका जेठा छोरा कुबेर हुनुहुन्थ्यो, जो पछि धनका देवता बन्नुभयो।

सुमाली नामको एउटा राक्षसले आफ्नी छोरी कैकसीलाई विश्रवाकहाँ पठायो। कैकसीबाट विश्रवाका चार सन्तान जन्मिए — पहिले दस टाउका भएको रावण, जसलाई दशग्रीव भनिन्थ्यो; त्यसपछि विशाल शरीरको कुम्भकर्ण; अनि शूर्पणखा; र अन्त्यमा धर्मात्मा विभीषण।”

तपस्या र वरदान

"तीनै भाइले ब्रह्मालाई प्रसन्न पार्न कठोर तपस्या गरे।

रावणले दस हजार वर्ष तपस्या गऱ्यो। हरेक हजार वर्षमा ऊ आफ्नो एउटा टाउको काटेर अग्निमा आहुति दिन्थ्यो। नौवटा टाउका चढाइसकेर दसौँ टाउको काट्न लाग्दा ब्रह्मा प्रकट हुनुभयो।

रावणले वरदान माग्यो, 'देवता, दानव, यक्ष, गन्धर्व, नाग, कसैले पनि मलाई मार्न नसकून्।' मानिसलाई उसले तुच्छ ठानेर गनेन। ब्रह्माले वरदान दिनुभयो र उसका काटिएका टाउका पनि फर्काइदिनुभयो।

कुम्भकर्णले वरदान माग्न लाग्दा देवताहरू डराउनुभयो। 'यो राक्षस जागै रह्यो भने संसार नै खाइदिन्छ।' देवताहरूको प्रार्थनामा सरस्वतीले कुम्भकर्णको जिब्रो फेरिदिनुभयो। उसले 'निद्रा' माग्यो। त्यसैले ऊ लामो समय सुतिरहन्थ्यो।

विभीषणले चाहिँ धर्ममा अटल रहने बुद्धि मागे। प्रसन्न भएर ब्रह्माले उनलाई अमरताको वरदान पनि दिनुभयो।"

रावणको अत्याचार

"वरदान पाएपछि रावणले आफ्नै दाजु कुबेरबाट लङ्का र पुष्पक विमान खोस्यो। त्यसपछि उसले देवता, यक्ष, नाग, सबैलाई हरायो। ऋषिहरूलाई दुःख दियो, धेरै स्त्रीहरूको अपमान गऱ्यो।

तिनै अपमानित स्त्रीहरूमध्ये वेदवती नामकी एक तपस्विनी पनि थिइन्। रावणले उनको अपमान गर्दा उनले आगोमा प्रवेश गर्दै श्राप दिइन्, 'म फेरि जन्मनेछु र तेरो विनाशको कारण बन्नेछु।' उनै वेदवती पछि सीताका रूपमा जन्मिन् भन्ने कथा छ।"

कैलाश र “रावण” नाम

“एक पटक रावण पुष्पक विमानमा उड्दै कैलाश पर्वतनजिक पुग्यो। विमान अगाडि बढ्न सकेन। शिवका गण नन्दीले भने, ‘यहाँ भगवान् शिव बस्नुहुन्छ। अगाडि जान मिल्दैन।’

घमण्डी रावणले नन्दीको वानरजस्तो अनुहार देखेर खिसी गर्‍यो। नन्दीले श्राप दिए, ‘वानरहरू नै तेरो विनाशको कारण बन्नेछन्।’

रिसाएको रावणले कैलाश पर्वतलाई नै उखेलेर फाल्न खोज्यो। उसले आफ्ना बीस हातले पर्वत उठायो। पर्वत हल्लियो। तब भगवान् शिवले खुट्टाको बूढी औँलाले पर्वतलाई हल्का थिचिदिनुभयो। रावणका हात पर्वतमुनि च्यापिए। पीडाले ऊ यति ठूलो स्वरमा चिच्यायो कि तीनै लोक थर्किए।

धेरै वर्ष शिवको स्तुति गरेपछि शिवले उसलाई छोडिदिनुभयो र भन्नुभयो, ‘तिम्रो चीत्कारले संसार रोयो, त्यसैले आजदेखि तिम्रो नाम रावण हुनेछ।’”

हनुमानको बाल्यकाल

रामले हनुमानबारे पनि सोध्नुभयो। अगस्त्यले भन्नुभयो:

“हनुमान वानरराज केसरी र अञ्जनाका पुत्र हुनुहुन्छ, तर उहाँको जन्म वायुदेवको अंशबाट भएको हो। सानो छँदा उहाँ उदाउँदो सूर्यलाई पाकेको फल ठानेर समात्न आकाशमा उफ्रनुभयो। इन्द्रले वज्र हान्नुभयो, जसबाट उहाँको चिउँडोमा चोट लाग्यो। रिसाएका वायुदेवले संसारमा हावा बहन रोकिदिनुभयो। सबै प्राणी सास फेर्न नपाएर छटपटाए।

तब सबै देवताले हनुमानलाई वरदान दिनुभयो — कुनै अस्त्रले उहाँलाई मार्न नसक्ने, इच्छाअनुसार रूप लिन सक्ने।

वरदान पाएपछि बालक हनुमान साह्रै चकचके हुनुभयो। उहाँ ऋषिहरूका आश्रममा गएर यज्ञका सामग्री छरपस्ट पार्नुहुन्थ्यो, वल्कल च्यात्नुहुन्थ्यो। ऋषिहरूले मायालु श्राप दिनुभयो, 'तिमी आफ्नो शक्ति बिर्सनेछौ। कसैले सम्झाएपछि मात्र तिमीलाई आफ्नो बल याद आउनेछ।'

त्यसैले समुद्रको किनारमा जाम्बवान्ले सम्झाएपछि मात्र हनुमानलाई आफ्नो शक्ति याद आयो।"

कथा सुनेर राम र सभाका सबै चकित भए।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **"रावण" नामको अर्थ:** कैलाशमुनि च्यापिँदा उसको चीत्कारले तीनै लोक रोएकाले शिवले उसलाई "रावण" (रुवाउने) नाम दिनुभयो। पहिले उसको नाम दशग्रीव थियो।
- **विभीषणको वरदान:** तीन भाइमध्ये विभीषणले मात्र धर्मको बुद्धि मागे। त्यसैले ब्रह्माले उनलाई अमरता पनि दिनुभयो।
- **उत्तरकाण्डबारे:** धेरै विद्वान् उत्तरकाण्डलाई वाल्मीकि रामायणमा पछि थपिएको भाग मान्छन्। तर यो परम्परागत रूपमा रामायणकै अंश मानेर पढिन्छ।

अध्याय

५५

सीता परित्याग

अयोध्यामा राम र सीताका दिन सुखसँग बितिरहेका थिए। दिनभरि राजकाज सकेर राम साँझ सीतासँग अशोक वाटिकामा घुम्नुहुन्थ्यो। दुवैको प्रेम झन् गहिरो हुँदै गयो।

सीताको इच्छा

केही समयपछि सीता गर्भवती हुनुभयो। रामले खुसी हुँदै सोध्नुभयो, “सीता! तिम्रो कुनै इच्छा छ भने भन। म पूरा गर्छु।”

सीताले मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, “स्वामी! गङ्गाको किनारमा रहेका ऋषिहरूका पवित्र आश्रम हेर्न मन छ। एक रात भए पनि त्यहाँ बसेर तपस्वीहरूको सेवा गर्न चाहन्छु।”

रामले भन्नुभयो, “हुन्छ। भोलि नै तिमी जानेछौ।”

प्रजाको कुरा

त्यसै साँझ राम आफ्ना मित्रहरूसँग बसेर कुरा गर्दै हुनुहुन्थ्यो। रामले भद्र नामका मित्रलाई सोध्नुभयो, “भद्र! नगरमा मानिसहरू मेरो र मेरो राज्यबारे के भन्छन्? राम्रो-नराम्रो, सबै सत्य भन।”

भद्रले हात जोडेर भने, “महाराज! सबैले तपाईंको प्रशंसा गर्छन्। तपाईंले समुद्रमा सेतु बाँध्नुभयो, रावणलाई मार्नुभयो, भनेर।

तर... केही मानिस यो पनि भन्छन् — रावणले लगेकी सीता धेरै महिना लङ्कामा बस्नुभयो, तैपनि रामले उहाँलाई स्वीकार गर्नुभयो। राजाले जे गर्छन्, प्रजाले पनि त्यही गर्छन्। अब हामीले पनि आफ्ना पत्नीको यस्तो कुरा सहनुपर्ला।"

यो सुनेर रामको अनुहार पहेँलो भयो। उहाँले अरू मित्रहरूलाई पनि सोध्नुभयो। सबैले भद्रकै कुरा सत्य हो भने।

रामको कठोर निर्णय

रामले तुरुन्तै तीन भाइलाई बोलाउनुभयो। भरत, लक्ष्मण र शत्रुघ्न दाजुको अनुहार देखेर डराउनुभयो। रामको आँखाबाट आँसु बगिरहेका थिए।

"भाइ हो! प्रजाले सीताबारे यस्तो कुरा गर्दै छन्। सीता पवित्र हुनुहुन्छ भन्ने मलाई थाहा छ। लङ्कामा अग्निले पनि उहाँको पवित्रताको साक्षी दिनुभयो। तर राजाको कीर्तिमा कलङ्क लाग्नु मृत्युभन्दा पनि ठूलो दुःख हो। प्रजाको विश्वासका लागि म आफ्नो प्राण र तिमीहरूलाईसमेत त्याग्न सक्छु, सीताको त के कुरा।

लक्ष्मण! भोलि बिहानै सीतालाई रथमा राखेर गङ्गापारि महर्षि वाल्मीकिको आश्रमनजिक छोडेर आऊ। सीताले पनि त्यही इच्छा राख्नुभएको छ। यसबारे कसैले पनि मलाई केही नभन्नू। जसले यो निर्णयको विरोध गर्छ, त्यो मेरो शत्रु हुनेछ।"

यति भनेर राम आँसु पुछ्दै भित्र जानुभयो।

गङ्गाको किनारमा

भोलिपल्ट बिहान लक्ष्मणले भारी मनले सीतालाई भन्नुभयो, "भाउजू! दाजुले तपाईंको इच्छाअनुसार ऋषिहरूको आश्रम घुमाउन भन्नुभएको छ।"

सीता खुसी हुँदै ऋषिहरूका लागि उपहार लिएर रथमा चढ्नुभयो। सुमन्त्रले रथ हाँके।

बाटोमा सीताले भन्नुभयो, “लक्ष्मण! आज मेरो देब्रे आँखा फरफराइरहेको छ। मन किन हो आत्तिँदै छ। सबै कुशल होऊन्।”

गङ्गाको किनारमा पुग्नेबित्तिकै लक्ष्मण ठूलो स्वरमा रुन थाल्नुभयो। डुङ्गामा गङ्गा पार गरेपछि उहाँले हात जोडेर भन्नुभयो:

“भाउजू! मलाई क्षमा गर्नुहोस्। दाजुले मलाई यस्तो काम दिनुभएको छ, जसका लागि म संसारमा सबैभन्दा दुःखी छु। प्रजाको निन्दाका कारण दाजुले तपाईंलाई त्याग्नुभएको छ। मलाई तपाईंलाई यहाँ वाल्मीकिको आश्रमनजिक छोडेर जान आदेश दिनुभएको छ।”

सीताको सन्देश

यो सुनेर सीता मूर्च्छित हुनुभयो। होस आएपछि उहाँले रुँदै भन्नुभयो:

“लक्ष्मण! मेरो शरीर दुःख भोग्नकै लागि बनेको रहेछ। पहिले रावणले लग्यो, अहिले स्वामीले त्याग्नुभयो। म गर्भवती नहुँदी हुँ त आजै गङ्गामा हाम फाल्थेँ। तर मेरो कोखमा रघुवंशको सन्तान छ।

मेरा स्वामीलाई भन्नू — म पवित्र छु भन्ने उहाँलाई थाहा छ। प्रजाको कल्याणका लागि उहाँले जे गर्नुभयो, मलाई त्यसको गुनासो छैन। प्रजालाई आफ्ना भाइजस्तै माया गरून्। यही उहाँको धर्म हो, र यसैमा उहाँको कीर्ति छ।

लक्ष्मण! मेरो अनुहार हेर। म गर्भवती छु भन्ने कुरा पनि दाजुलाई भनिदिनू।”

लक्ष्मणले सीताको परिक्रमा गरेर प्रणाम गर्नुभयो र रुँदै डुङ्गामा चढ्नुभयो। गङ्गापारि पुगेर पनि उहाँ धेरै बेरसम्म सीतालाई हेरिरहनुभयो।

वाल्मीकिको शरण

एक्लै रहेकी सीता गङ्गाको किनारमा बसेर धरधरी रोइरहनुभयो। नजिकै खेलिरहेका ऋषिकुमारहरूले उहाँलाई देखे र दौडँदै महर्षि वाल्मीकिलाई खबर दिए।

वाल्मीकि आफैँ आउनुभयो र मायालु स्वरमा भन्नुभयो, “छोरी! म तिमीलाई चिन्छु। तिमी राजा दशरथकी बुहारी, राजा जनककी छोरी र रामकी पत्नी हौ। मैले तपस्याको बलले सबै कुरा थाहा पाएँ। तिमी निर्दोष छौ। चिन्ता नगर। मेरो आश्रमनजिक तपस्विनीहरू बस्छन्। उनीहरूले तिमीलाई छोरीजस्तै माया गर्नेछन्। यसलाई आफ्नै माइती सम्झ।”

वाल्मीकिले सीतालाई तपस्विनीहरूको आश्रममा लैजानुभयो।

उता अयोध्यामा राम दिनरात सीताकै सम्झनामा उदास रहनुभयो। उहाँले फेरि कहिल्यै विवाह गर्नुभएन।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **धोबीको कथा वाल्मीकिमा छैन:** एउटा धोबीले आफ्नी पत्नीलाई गाली गर्दा सीताबारे कुरा गरेको प्रसिद्ध कथा वाल्मीकिमा छैन। वाल्मीकिमा रामका मित्र भद्रले प्रजाको कुरा रामलाई सुनाउँछन्।
- **सीताको सन्देश:** त्यागिएपछि पनि सीताले रामलाई प्रजालाई भाइजस्तै माया गर्ने सन्देश पठाउनुभयो।
- **रामले फेरि विवाह गर्नुभएन:** सीताको परित्यागपछि पनि रामले दोस्रो विवाह गर्नुभएन।

अध्याय

५६

लव र कुश

समय बित्दै गयो। एक दिन यमुना किनारका ऋषिहरू अयोध्या आएर रामसँग गुनासो गर्नुभयो, “हे राम! मधुवनमा लवण नामको एउटा क्रूर राक्षस बस्छ। उसले ऋषिहरूलाई दु:ख दिन्छ र मानिसहरूलाई खान्छ। उसबाट हामीलाई बचाउनुहोस्।”

रामले भाइ शत्रुघ्नलाई लवणको अन्त्य गर्न पठाउनुभयो।

वाल्मीकि आश्रममा एक रात

मधुवन जाँदै गर्दा शत्रुघ्न बाटोमा एक रात महर्षि वाल्मीकिको आश्रममा बस्नुभयो।

त्यही रात, मध्यरातमा, आश्रमका तपस्विनीहरू दौडँदै वाल्मीकिकहाँ आए। “महर्षि! सीताले दुई जुम्ल्याहा छोरा जन्माउनुभयो!”

वाल्मीकि खुसी हुँदै सीताको कुटीमा जानुभयो। नवजात बालकहरूको रक्षाका लागि उहाँले पवित्र कुशको मुठा र त्यसको तल्लो भाग मन्त्र पढेर दिनुभयो।

“जुन बालकलाई कुशको मुठाले रक्षा गरिन्छ, उसको नाम कुश हुनेछ। जसलाई कुशको तल्लो भाग, अर्थात् ‘लव’ ले रक्षा गरिन्छ, उसको नाम लव हुनेछ।”

यसरी जेठा छोराको नाम कुश र कान्छा छोराको नाम लव रह्यो।

शत्रुघ्नले पनि मध्यरातमै यो खुसीको खबर सुन्नुभयो। उहाँले चुपचाप सीताको कुटीतिर गएर मनमनै भाउजूलाई बधाई दिनुभयो। तर रामको आदेश सम्झेर यो कुरा कसैलाई भन्नुभएन।

भोलिपल्ट बिहान शत्रुघ्न आफ्नो बाटो लाग्नुभयो।

लवण वध र मथुरा

शत्रुघ्नले मधुवनमा पुगेर लवणसँग भयङ्कर युद्ध गर्नुभयो। लवणसँग शिवले दिनुभएको शूल थियो, जुन उसको हातमा हुँदा कसैले उसलाई हराउन सक्दैनथ्यो। शत्रुघ्नले चलाखी गरेर लवण शूल लिन महलभित्र जानुअघि नै ढोकामा उसलाई रोक्नुभयो र रामले दिनुभएको दिव्य बाणले उसको अन्त्य गर्नुभयो।

लवणको अन्त्यपछि शत्रुघ्नले यमुनाको किनारमा एउटा सुन्दर नगर बसाल्नुभयो। त्यो नगर पछि मथुरा भनेर प्रसिद्ध भयो। शत्रुघ्न बाह्र वर्षसम्म त्यहाँको राजा भएर बस्नुभयो।

रामायणको गीत

बाह्र वर्षपछि शत्रुघ्न रामलाई भेट्न अयोध्या फर्कँदै हुनुहुन्थ्यो। बाटोमा फेरि वाल्मीकिको आश्रममा बस्नुभयो।

त्यो रात आश्रमबाट एउटा अद्भुत मधुर गीत सुनियो। वीणाको धुनसँगै दुई बालक रामको कथा गाइरहेका थिए। दशरथको दरबार, वनवास, सीताहरण, लङ्काको युद्ध, सबै घटना यति सुन्दर शब्द र मधुर स्वरमा गाइएको थियो कि शत्रुघ्न र उहाँका सैनिकहरू मन्त्रमुग्ध भए। उनीहरूका आँखाबाट आँसु बगे।

“यो कस्तो अद्भुत गीत हो? कति वर्ष पहिलेका घटना, तर आँखैअगाडि भइरहेजस्तो!” सैनिकहरूले भने।

शत्रुघ्नलाई थाहा थियो, ती बालक को हुन्। तर उहाँले फेरि पनि केही भन्नुभएन।

आदिकविका शिष्य

लव र कुश वाल्मीकिको आश्रममा हुर्किंदै गए। दुवै सूर्य र चन्द्रमाजस्तै तेजस्वी थिए। वाल्मीकिले उनीहरूलाई वेद, शास्त्र र धनुर्विद्या सिकाउनुभयो।

अनि वाल्मीकिले दुवैलाई आफूले रचेको सम्पूर्ण रामायण कण्ठ गराउनुभयो — चौबीस हजार श्लोक, सात काण्ड। लव र कुश दुवैको स्वर साह्रै मीठो थियो। वीणा बजाउँदै उनीहरू रामायण गाउँदा सुन्नेहरूको मन पग्लन्थ्यो।

यही हो हाम्रो पुस्तकको पहिलो अध्यायमा सुनेको कथा — आदिकविले रचेको रामायण उनका दुई शिष्यले संसारसम्म पुऱ्याउनेछन्।

तर लव र कुशलाई अझै थाहा थिएन कि उनीहरूले गाउने कथाका नायक राम उनीहरूकै पिता हुनुहुन्छ।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **लव र कुश नामको अर्थ:** वाल्मीकिले कुशको मुठा र त्यसको तल्लो भाग (लव) ले बालकहरूको रक्षा गर्नुभएकाले उनीहरूको नाम कुश र लव रहेको हो।
- **मथुराको स्थापना:** वाल्मीकि रामायणका अनुसार रामका भाइ शत्रुघ्नले लवण राक्षसलाई मारेर मथुरा नगर बसाल्नुभएको थियो।
- **कुश जेठा:** धेरैले "लव-कुश" भन्ने भए पनि वाल्मीकिका अनुसार कुश जेठा र लव कान्छा हुन्।

अध्याय

५७

अश्वमेध यज्ञ र रामायण गान

वर्षौं बिते। रामले धर्मपूर्वक राज्य गरिरहनुभएको थियो। एक दिन उहाँले भाइहरू र ऋषिहरूसँग सल्लाह गरेर अश्वमेध यज्ञ गर्ने निर्णय गर्नुभयो।

सुनकी सीता

यज्ञ गोमती नदीको किनारमा नैमिषारण्यमा गर्ने तयारी भयो। देशदेशका राजा, ऋषि, वानर र राक्षस निम्तो पाएर आए। सुग्रीव वानरहरूसहित र विभीषण राक्षसहरूसहित आइपुगे।

यज्ञमा पतिको साथमा पत्नी बस्नुपर्ने नियम थियो। तर रामले सीताको परित्यागपछि दोस्रो विवाह गर्नुभएको थिएन। त्यसैले उहाँले सुनले सीताको मूर्ति बनाउन लगाउनुभयो र त्यही सुनकी सीतालाई आफ्नो छेउमा राखेर यज्ञ गर्नुभयो।

यज्ञ धूमधामसँग चल्यो। कसैले भोकै बस्नुपरेन। जसले जे माग्यो, त्यही पायो।

वाल्मीकिको आगमन

यो यज्ञमा महर्षि वाल्मीकि पनि आफ्ना शिष्यहरूसहित आउनुभयो। उहाँसँग दुई बालक पनि थिए — लव र कुश।

वाल्मीकिले दुवैलाई भन्नुभयो, “वत्स हो! तिमीहरू ऋषिहरूका आश्रम, ब्राह्मणहरूका घर, बाटा र राजाहरूका शिविरमा गएर रामायण गाओ। रामले सुन्न बोलाउनुभयो भने

राजसभामा पनि गाओ।

हरेक दिन बीस सर्ग गाउनू। मीठो स्वरमा, वीणाको लयमा गाउनू। कसैले धन वा उपहार दिन खोजे नलिनू। हामी वनमा फलमूल खाएर बाँच्ने तपस्वी हौँ, हामीलाई धन के काम? कसैले तिमीहरू कसका छोरा हौ भनेर सोधे 'हामी वाल्मीकिका शिष्य हौँ' भन्नू।"

लव-कुशको गीत

लव र कुश यज्ञस्थलमा घुम्दै रामायण गाउन थाले। मुनिवेशमा सजिएका, तर अनुहारमा राजकुमारजस्तो तेज भएका ती दुई बालकको मधुर स्वर सुनेर मानिसहरू भेला भए।

यो खबर रामसम्म पुग्यो। रामले दुवै बालकलाई राजसभामा बोलाउनुभयो।

सभामा ऋषि, राजा, वैयाकरण, सङ्गीतज्ञ, कवि, सबै थिए। लव र कुशले वीणा बजाउँदै गाउन थाले।

दुवै बालकको रूप देखेर सभाका मानिसहरू आपसमा खासखुस गर्न थाले, "यी बालकहरू त ठ्याक्कै रामजस्ता देखिन्छन्! मुनिको भेष नहुँदो हो त रामकै बिम्ब लाग्थे।"

रामायणको गीत सुरु भयो — नारद र वाल्मीकिको भेट, क्रौञ्च पक्षी, दशरथको दरबार, चार भाइको जन्म...

सभा मन्त्रमुग्ध भयो। कोही रोए, कोही हाँसे, कोही आँखा बन्द गरेर सुनिरहे। राम आफैँ सिंहासनबाट ओर्लेर भाइहरूसँग भुइँमै बसेर सुन्न थाल्नुभयो।

उपहार अस्वीकार

गीत सकिएपछि रामले भरतलाई भन्नुभयो, "यी बालकहरूलाई अठार हजार सुनका मुद्रा र जे चाहिन्छ, त्यो उपहार देऊ।"

तर लव र कुशले हात जोडेर भने, “महाराज! हामी वनमा फलमूल खाएर बाँच्ने तपस्वी हौँ। सुन र चाँदी लिएर हामी के गर्छौँ?”

यो सुनेर राम र सभा झन् अचम्ममा परे।

रामले सोध्नुभयो, “यो अद्‌भुत काव्य कसले रच्नुभयो? यसमा कति श्लोक छन्?”

बालकहरूले भने, “यो काव्य महर्षि वाल्मीकिले रच्नुभएको हो। यसमा चौबीस हजार श्लोक र पाँच सय सर्ग छन्। यसमा तपाईंकै जीवनको कथा छ। तपाईं सुन्न चाहनुहुन्छ भने हामी हरेक दिन गाउनेछौँ।”

सत्य खुल्यो

धेरै दिनसम्म लव र कुशले रामको सभामा रामायण गाए। गीत सुन्दै जाँदा रामलाई बुझ्न गाह्रो भएन — ती दुई बालक को हुन्।

यी त सीताका छोरा हुन् — मेरा छोरा!

रामले दूतहरूलाई वाल्मीकिकहाँ पठाउनुभयो र यो सन्देश भन्न लगाउनुभयो:

“हे महर्षि! यदि सीता पवित्र हुनुहुन्छ भने, र उहाँको आचरण निष्कलङ्क छ भने, उहाँले तपाईंको अनुमतिमा यहाँ आएर सबैको अगाडि आफ्नो पवित्रताको शपथ खानुपर्छ। भोलि बिहान सबैको अगाडि सीताले शपथ खानुभएपछि मेरो र प्रजाको मनबाट कलङ्क मेटिनेछ।”

वाल्मीकिले भन्नुभयो, “त्यसै होस्। सीताले पतिलाई देवता मान्नुहुन्छ। रामले जे भन्नुहुन्छ, सीताले त्यही गर्नुहुनेछ।”

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **सुनकी सीता:** अश्वमेध यज्ञमा रामले दोस्रो विवाह गर्नुको सट्टा सीताको सुनको मूर्ति छेउमा राखेर यज्ञ गर्नुभयो।
- **लव-कुश र घोडा:** लव र कुशले यज्ञको घोडा समातेर रामको सेनासँग युद्ध गरेको कथा वाल्मीकि रामायणमा छैन। यो पछिका ग्रन्थहरूमा आउँछ। वाल्मीकिमा उनीहरू गायकका रूपमा रामको सभामा पुग्छन्।
- **पहिलो रामायण पाठ:** यस पुस्तकको पहिलो अध्यायमा भनिएको "लव-कुशले रामको सभामा रामायण गाए" भन्ने कुरा यहाँ पूरा भयो।

अध्याय

५८

सीताको धरती प्रवेश

सीताको भूमिप्रवेश — राजा रवि वर्मा

भोलिपल्ट बिहान यज्ञशालामा ठूलो भीड लाग्यो। ऋषि, राजा, वानर, राक्षस, नगरवासी, सबै सीताको शपथ हेर्न आएका थिए।

सीताको आगमन

महर्षि वाल्मीकि अगाडि हुनुहुन्थ्यो। उहाँको पछिपछि सीता आउनुभयो। उहाँले गेरुवा वस्त्र लगाउनुभएको थियो। दुवै हात जोडेर, शिर झुकाएर, आँसुभरि आँखा लिएर सीता बिस्तारै हिँड्दै आउनुभयो। उहाँको मन रामकै ध्यानमा थियो।

वाल्मीकिको पछि आउँदै गरेकी सीतालाई देखेर सभा मौन भयो। धेरैका आँखा रसाए।

वाल्मीकिको साक्षी

वाल्मीकिले सभाको बीचमा उभिएर भन्नुभयो:

“हे राम! यी तपाईंकी पत्नी सीता हुन्। लोकनिन्दाको डरले तपाईंले यिनलाई मेरो आश्रमनजिक त्याग्नुभयो। यिनी पवित्र हुनुहुन्छ।

यी दुई जुम्ल्याहा बालक लव र कुश तपाईंकै छोरा हुन्।

म प्रचेताको दसौँ पुत्र हुँ। मैले जीवनमा कहिल्यै झुटो बोलेको छैनँ। मैले हजारौँ वर्ष तपस्या गरेको छु। यदि सीतामा कुनै दोष छ भने मेरो सबै तपस्याको फल नष्ट होस्। म शपथ खाएर भन्छु, सीता पवित्र हुनुहुन्छ।”

रामको उत्तर

रामले हात जोडेर भन्नुभयो, “हे महर्षि! तपाईंका निष्कलङ्क वचनले मलाई पूरा विश्वास भयो। सीता पवित्र हुनुहुन्छ भन्ने मलाई पहिल्यै थाहा थियो। लङ्कामा देवताहरूका अगाडि पनि सीताले आफ्नो पवित्रता प्रमाणित गर्नुभएको थियो। तर प्रजाको निन्दाका कारण मैले यिनलाई त्यागेँ। मलाई क्षमा गर्नुहोस्।

यी जुम्ल्याहा बालक मेरै छोरा हुन् भन्ने मलाई थाहा छ। अब सीताले सबैको अगाडि शपथ खानुपर्छ, ताकि प्रजाको मनबाट पनि शङ्का मेटियोस्।”

सीताको शपथ

सभा सास रोकेर हेरिरहेको थियो। सीताले भुइँतिर हेर्दै, हात जोडेर भन्नुभयो:

> **यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये।**
>
> **तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति॥**
>
> — उत्तरकाण्ड ७।९७।१४
>
> **अर्थ:** जसरी मैले रामबाहेक अरू कसैलाई मनले पनि कहिल्यै सोचेकी छैनँ, त्यसै सत्यको बलले धरतीमाता (माधवी देवी) ले मलाई आफूभित्र ठाउँ दिऊन्।

“यदि मैले मन, वचन र कर्मले सधैँ रामकै पूजा गरेकी छु भने, हे धरतीमाता! मलाई आफ्नो काखमा लिनुहोस्।”

धरतीमाताको काख

सीताको शपथ पूरा हुनेबित्तिकै धरती काँप्यो र बीचबाट फाटियो। भित्रबाट एउटा दिव्य सिंहासन निस्कियो, जसलाई शक्तिशाली नागहरूले आफ्ना फणामा बोकेका थिए। सिंहासन रत्नले सजिएको थियो।

सिंहासनमा धरतीमाता आफैँ बस्नुभएको थियो। उहाँले दुवै हात फैलाएर सीतालाई स्वागत गर्नुभयो, अँगालो हाल्नुभयो र आफ्नो छेउमा सिंहासनमा बसाल्नुभयो।

आकाशबाट फूलको वर्षा भयो। देवताहरूले “साधु! साधु!” भन्नुभयो।

सबैले हेर्दाहेर्दै सिंहासन सीतालाई लिएर बिस्तारै धरतीभित्र पस्यो। धरती फेरि पहिलेजस्तै जोडियो।

हलोको धर्साबाट धरतीमा जन्मिनुभएकी सीता धरतीमै फर्कनुभयो।

रामको शोक

सभामा सन्नाटा छायो। केही क्षणपछि सबैतिर रुवाबासी चल्यो।

राम शोक र क्रोधले काँप्नुभयो। उहाँले धरतीलाई भन्नुभयो, “हे धरती! मेरी सीता फर्काइदेऊ। नत्र म तिम्रा पहाड, वन, सबै नष्ट गरिदिन्छु!”

त्यति बेला ब्रह्मा आकाशमा प्रकट हुनुभयो र भन्नुभयो, “हे राम! शोक नगर्नुहोस्। तपाईं आफ्नो दिव्य स्वरूप सम्झनुहोस्। सीता पवित्र हुनुहुन्थ्यो, र अब उहाँ नागलोक हुँदै दिव्य लोकमा जानुभयो। स्वर्गमा तपाईंहरूको फेरि मिलन हुनेछ।

यस काव्यको बाँकी भाग पनि सुन्नुहोस्। यसमा तपाईंको भविष्यको कथा पनि छ।”

ब्रह्माको कुराले रामको मन शान्त भयो। तर सीताबिनाको संसार उहाँलाई शून्य लाग्न थाल्यो।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **धरतीकी छोरी:** सीता जनकलाई हलोको धर्साबाट धरतीमा भेटिनुभएको थियो। अन्त्यमा उहाँ धरतीमाताकै काखमा फर्कनुभयो।
- **वाल्मीकिको शपथ:** वाल्मीकिले आफूलाई प्रचेताको पुत्र भनेर परिचय दिनुभयो। यही कारणले उहाँलाई "प्राचेतस" पनि भनिन्छ।

- **राजा रवि वर्माको चित्र:** सीताको धरती प्रवेशको दृश्य चित्रकार राजा रवि वर्माको प्रसिद्ध चित्रमध्ये एक हो।

अध्याय

५८

रामको महाप्रस्थान

सीताको धरती प्रवेशपछि रामले धेरै वर्षसम्म अयोध्यामा राज्य गर्नुभयो। समय बित्दै जाँदा आमाहरू कौशल्या, सुमित्रा र कैकेयी पनि एकपछि अर्को गर्दै स्वर्ग जानुभयो।

राज्यको बाँडफाँड

रामले आफ्ना भाइहरूका छोराहरूलाई पनि राज्य दिनुभयो। भरतका छोरा तक्ष र पुष्कलले गन्धर्व देश जितेर तक्षशिला र पुष्कलावती नगर बसाले। लक्ष्मणका छोरा अङ्गद र चन्द्रकेतुलाई पनि राज्य दिइयो। शत्रुघ्नका छोराहरूले मथुरा र विदिशाको शासन सम्हाले।

कालको आगमन

एक दिन एक तपस्वी रामको दरबारमा आउनुभयो। उहाँले भन्नुभयो, "हे राम! म एउटा गोप्य सन्देश लिएर आएको छु। हामीबीच एकान्तमा कुरा हुनुपर्छ। कुराकानीका बेला कोही भित्र आयो वा हाम्रो कुरा सुन्यो भने तपाईंले उसलाई त्याग्नुपर्नेछ। यो वचन दिनुहोस्।"

रामले वचन दिनुभयो र लक्ष्मणलाई ढोकामा पहरा दिन राख्नुभयो।

एकान्तमा ती तपस्वीले आफ्नो परिचय दिनुभयो, "हे राम! म काल हुँ, समयका देवता। ब्रह्माले मलाई पठाउनुभएको हो। पृथ्वीमा तपाईंको काम पूरा भयो। अब तपाईं यहीं बस्नुहुन्छ कि आफ्नो धाम फर्कनुहुन्छ, निर्णय तपाईंकै हो।"

रामले मुस्कुराउँदै भन्नुभयो, "मेरो काम पूरा भयो भने म फर्कनेछु।"

लक्ष्मणको त्याग

त्यसै बेला दरबारको ढोकामा क्रोधी महर्षि दुर्वासा आइपुग्नुभयो। "लक्ष्मण! म अहिल्यै रामलाई भेट्न चाहन्छु।"

लक्ष्मणले विनम्र भएर भन्नुभयो, "हे महर्षि! दाजु अहिले एउटा जरुरी काममा हुनुहुन्छ। केही बेर पर्खनुहोस्।"

दुर्वासा रिसाउनुभयो, "यदि अहिल्यै भेट्न दिइनौ भने म राम, तिमी, भरत, शत्रुघ्न र पूरै अयोध्यालाई श्राप दिन्छु!"

लक्ष्मणले सोच्नुभयो, "मेरो एक्लै मृत्यु भए होस्, तर पूरै राज्य र परिवार श्रापबाट जोगिनुपर्छ।" उहाँले भित्र गएर रामलाई दुर्वासाको आगमनको खबर दिनुभयो।

काल बिदा हुनुभयो। रामले दुर्वासाको सत्कार गर्नुभयो। तर रामको मन अब भारी भयो। वचनअनुसार लक्ष्मणलाई त्याग्नुपर्ने भयो।

वशिष्ठले भन्नुभयो, "राम! वचन तोड्नु धर्म होइन। सज्जनका लागि त्याग्नु र मार्नु बराबर हो।"

रामले आँसु झार्दै भन्नुभयो, "लक्ष्मण! धर्मका लागि म तिमीलाई त्याग्छु।"

लक्ष्मणले कुनै गुनासो गर्नुभएन। उहाँले दाजुलाई प्रणाम गर्नुभयो र सिधै सरयू नदीको किनारमा जानुभयो। त्यहाँ योगमा बसेर उहाँले सास रोक्नुभयो। देवताहरूले फूल बर्साउनुभयो र इन्द्रले लक्ष्मणलाई सशरीर स्वर्ग लैजानुभयो।

रामको निर्णय

लक्ष्मणबिना रामलाई संसार शून्य लाग्यो। उहाँले भन्नुभयो, “अब म पनि लक्ष्मणकै बाटो जान्छु।”

रामले कुशलाई कुशावती र लवलाई श्रावस्तीको राजा बनाउनुभयो।

भरतले भन्नुभयो, “दाजु! तपाईंबिना मलाई राज्य चाहिँदैन। म पनि तपाईंसँगै जान्छु।” शत्रुघ्नले पनि मथुराबाट आइपुगेर सँगै जाने निर्णय गर्नुभयो।

यो खबर सुनेर अयोध्याका नगरवासी, वानर र भालुहरू पनि भेला भए। “हे राम! हामी पनि तपाईंसँगै जान्छौँ।” रामले सबैलाई स्वीकार गर्नुभयो।

अन्तिम आशीर्वाद

विभीषणलाई रामले भन्नुभयो, “विभीषण! जबसम्म पृथ्वीमा प्रजा रहन्छन्, तबसम्म तिमी लङ्कामा धर्मपूर्वक राज्य गर।”

हनुमानलाई रामले भन्नुभयो, “हनुमान! तिमीले पहिले नै मसँग मागेका थियौ — जबसम्म संसारमा रामकथा रहन्छ, तबसम्म बाँच्ने। त्यो वरदान सत्य होस्।”

हनुमानले पहिले रामसँग यस्तो बिन्ती गर्नुभएको थियो:

> **यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले।**
>
> **तावच्छरीरे वत्स्यन्तु प्राणा मम न संशयः॥**
>
> — उत्तरकाण्ड
>
> **अर्थ:** हे वीर! जबसम्म पृथ्वीमा रामकथा चलिरहन्छ, तबसम्म मेरो प्राण यो शरीरमा रहिरहून्।

जाम्बवान्, मैन्द र द्विविदलाई पनि रामले पृथ्वीमै रहन आशीर्वाद दिनुभयो।

सरयूमा

बिहान राम रेसमी वस्त्र लगाएर, हातमा कुश लिएर, मौन भएर सरयू नदीतर्फ हिँड्नुभयो। दायाँतिर लक्ष्मी, बायाँतिर धरतीमाता र अगाडि वेद, शास्त्र र ओङ्कार उहाँसँगै हिँडेजस्तो देखियो। पछि भरत, शत्रुघ्न, मन्त्री, नगरवासी, वानर, भालु, पशुपन्छी, सबै थिए।

सरयूको किनारमा ब्रह्मा देवताहरूसहित आकाशमा प्रकट हुनुभयो। “हे विष्णु! आफ्नो धाममा फर्कनुहोस्।”

रामले भाइहरूसहित सरयूको जलमा प्रवेश गर्नुभयो। त्यसै क्षण उहाँ आफ्नो दिव्य विष्णु रूपमा प्रकट हुनुभयो। भरत र शत्रुघ्न पनि उहाँकै तेजमा विलीन हुनुभयो।

रामसँगै आएका सबै प्राणीले सरयूमा डुबुल्की लगाएर दिव्य लोक पाए।

अन्त्य र सुरुवात

यसरी रामको पृथ्वीको लीला सकियो। तर रामको कथा सकिएन।

आदिकवि वाल्मीकिलाई ब्रह्माले भन्नुभएको थियो — “जबसम्म पृथ्वीमा पर्वत र नदीहरू रहनेछन्, तबसम्म संसारमा रामायणको कथा फैलिरहनेछ।”

आज हजारौँ वर्षपछि पनि त्यो वचन सत्य छ। घरघरमा, मन्दिरमन्दिरमा, र हरेक पुस्ताको मनमा रामको कथा जीवित छ।

इति श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण।

के तपाईंलाई थाहा छ?

- **चिरञ्जीवी हनुमान:** जबसम्म रामकथा रहन्छ, तबसम्म हनुमान बाँचिरहनुहुन्छ भन्ने विश्वासको आधार यही वरदान हो। त्यसैले रामकथा हुने ठाउँमा हनुमान आउनुहुन्छ भन्ने मान्यता छ।
- **तक्षशिला:** प्राचीन प्रसिद्ध शिक्षा केन्द्र तक्षशिला भरतका छोरा तक्षले बसालेका थिए भनी रामायणमा उल्लेख छ।
- **गुप्तार घाट:** रामले सरयूमा प्रवेश गर्नुभएको ठाउँलाई परम्परागत रूपमा अयोध्याको गुप्तार घाट मानिन्छ।

परिशिष्ट

पात्र परिचय, वंशावली, रामको यात्रा, श्लोक सूची र शब्दार्थ

क. पात्र परिचय

अयोध्याको राजपरिवार

पात्र	परिचय
दशरथ	अयोध्याका राजा, इक्ष्वाकु वंशका। रामका पिता।
कौशल्या	दशरथकी जेठी रानी, रामकी आमा।
कैकेयी	दशरथकी रानी, भरतकी आमा। केकय देशकी राजकुमारी।
सुमित्रा	दशरथकी रानी, लक्ष्मण र शत्रुघ्नकी आमा।
राम	दशरथका जेठा छोरा। कथाका नायक, विष्णुका अवतार।
भरत	कैकेयीका छोरा। रामका पादुका राखेर चौध वर्ष राज्य चलाउनुभयो।
लक्ष्मण	सुमित्राका छोरा। वनवासमा सधैँ रामको साथमा रहनुभयो।
शत्रुघ्न	सुमित्राका छोरा, लक्ष्मणका जुम्ल्याहा भाइ। मथुरा नगर बसाल्नुभयो।
सीता	राजा जनककी छोरी, रामकी पत्नी। हलोको धर्साबाट भेटिनुभएको।
ऊर्मिला	जनककी छोरी, लक्ष्मणकी पत्नी।
माण्डवी	कुशध्वजकी छोरी, भरतकी पत्नी।
श्रुतकीर्ति	कुशध्वजकी छोरी, शत्रुघ्नकी पत्नी।
लव र कुश	राम र सीताका जुम्ल्याहा छोरा। कुश जेठा।
सुमन्त्र	दशरथका मन्त्री र सारथी।
मन्थरा	कैकेयीकी दासी।

मिथिला

पात्र	परिचय
जनक (सीरध्वज)	मिथिलाका राजा, सीताका पिता।
कुशध्वज	जनकका भाइ, साङ्काश्यका राजा।
शतानन्द	जनकका पुरोहित, गौतम र अहिल्याका छोरा।

ऋषिमुनि

पात्र	परिचय
वाल्मीकि	रामायणका रचनाकार, आदिकवि।
नारद	देवर्षि, जसले वाल्मीकिलाई रामको कथा सुनाउनुभयो।
वशिष्ठ	अयोध्याका कुलगुरु।
विश्वामित्र	पहिले राजा, पछि ब्रह्मर्षि। राम-लक्ष्मणलाई दिव्य अस्त्र दिनुभयो।
ऋष्यशृङ्ग	दशरथका लागि पुत्रेष्टि यज्ञ गराउने ऋषि।
गौतम र अहिल्या	ऋषि दम्पती। रामको आगमनले अहिल्याको उद्धार भयो।
परशुराम	जमदग्निका पुत्र, विष्णुका अवतार।
भरद्वाज	प्रयागमा आश्रम भएका ऋषि।
अत्रि र अनसूया	तपस्वी दम्पती। अनसूयाले सीतालाई दिव्य उपहार दिनुभयो।
अगस्त्य	महान् ऋषि। रामलाई दिव्य धनु र आदित्यहृदय स्तोत्र दिनुभयो।
शबरी	मतङ्ग वनकी तपस्विनी।

वानर र भालु

पात्र	परिचय
हनुमान	वायुदेवका पुत्र, सुग्रीवका मन्त्री र रामका परम भक्त।
सुग्रीव	किष्किन्धाका वानरराज, रामका मित्र।
बाली	सुग्रीवका दाजु, किष्किन्धाका पहिलेका राजा।
तारा	बालीकी पत्नी, बुद्धिमती।
अङ्गद	बाली र ताराका छोरा, युवराज।
रुमा	सुग्रीवकी पत्नी।
जाम्बवान्	वृद्ध र ज्ञानी ऋक्षराज (भालुहरूका राजा)।
नल	विश्वकर्माको अंशबाट जन्मिएका वानर, जसले सेतु बनाए।
नील	वानर सेनापति।
सुषेण	ताराका पिता, वानर वैद्य।

राक्षस

पात्र	परिचय
रावण	लङ्काका राजा, दस टाउका भएको।
कुम्भकर्ण	रावणको भाइ, लामो निद्रा सुत्ने विशाल राक्षस।
विभीषण	रावणका धर्मात्मा भाइ, पछि लङ्काका राजा।
शूर्पणखा	रावणकी बहिनी।
मन्दोदरी	रावणकी पटरानी।

इन्द्रजित् (मेघनाद)	रावणको जेठो छोरा, इन्द्रलाई हराउने।
अक्षकुमार	रावणको छोरा, हनुमानसँग लड्दा मारियो।
मारीच	ताडकाको छोरा, सुनौलो मृग बनेको राक्षस।
ताडका	मारीचकी आमा, रामले मारेकी राक्षसी।
खर र दूषण	जनस्थानका राक्षस सेनापति।
प्रहस्त	रावणको प्रधान सेनापति।
त्रिजटा	सीताप्रति दयालु वृद्ध राक्षसी।
सरमा	विभीषणकी पत्नी।

अन्य

पात्र	परिचय
गुह	निषादहरूका राजा, रामका मित्र।
जटायु	गिद्धराज, दशरथका मित्र। सीतालाई बचाउन ज्यान दिए।
सम्पाति	जटायुका दाजु।
कबन्ध	श्रापले राक्षस बनेको दानव, जसले सुग्रीवबारे बतायो।
स्वयंप्रभा	मय दानवको गुफाकी रक्षक तपस्विनी।

ख. वंशावली

रघुवंश (इक्ष्वाकु वंश)

```
ब्रह्मा
 └─ मरीचि
     └─ कश्यप
         └─ विवस्वान् (सूर्य)
             └─ वैवस्वत मनु
                 └─ इक्ष्वाकु
                     └─ ... (धेरै पुस्ता: सगर, दिलीप, भगीरथ, रघु)
                         └─ अज
                             └─ दशरथ
                                 ├─ कौशल्या ─── राम ═══ सीता
                                 │               ├─ कुश
                                 │               └─ लव
                                 ├─ कैकेयी ─── भरत ═══ माण्डवी
                                 │               ├─ तक्ष
                                 │               └─ पुष्कल
                                 └─ सुमित्रा ─┬─ लक्ष्मण ═══ ऊर्मिला
                                            │    ├─ अङ्गद
                                            │    └─ चन्द्रकेतु
                                            └─ शत्रुघ्न ═══ श्रुतकीर्ति
                                                 ├─ सुबाहु
                                                 └─ शत्रुघाती
```

जनक वंश (मिथिला)

```
निमि
 └─ मिथि (जसको नामबाट मिथिला)
     └─ जनक (पहिलो)
         └─ ... (धेरै पुस्ता)
             └─ ह्रस्वरोमा
                 ├─ सीरध्वज जनक
                 │    ├─ सीता (हलोको धर्साबाट भेटिएकी)
                 │    └─ ऊर्मिला
                 └─ कुशध्वज
                      ├─ माण्डवी
                      └─ श्रुतकीर्ति
```

रावणको वंश

```
ब्रह्मा
 └─ पुलस्त्य
     └─ विश्रवा
         ├─ (पहिलो पत्नीबाट) कुबेर
         └─ कैकसी (सुमालीकी छोरी) बाट
             ├─ रावण ═══ मन्दोदरी
             │    ├─ इन्द्रजित् (मेघनाद)
             │    ├─ अक्षकुमार
             │    └─ (अरू पत्नीबाट) अतिकाय, त्रिशिरा, देवान्तक, नरान्तक
             ├─ कुम्भकर्ण
             ├─ शूर्पणखा
             └─ विभीषण ═══ सरमा
```

वानर परिवार

```
ऋक्षरजा
  ├─ बाली ═══ तारा
  │     └─ अङ्गद
  └─ सुग्रीव ═══ रुमा

केसरी ═══ अञ्जना
  └─ हनुमान (वायुदेवको अंश)
```

ग. रामको यात्रा

रामायणका ठाउँहरू र परम्पराअनुसार तिनको आजको पहिचान। यी पहिचान धार्मिक परम्परा र लोकमान्यतामा आधारित छन्; इतिहासकारहरूबीच यसबारे फरक मत छन्।

क्रम	रामायणको ठाउँ	घटना	परम्परागत पहिचान
१	अयोध्या	रामको जन्म र राज्याभिषेक	अयोध्या, उत्तर प्रदेश, भारत
२	सिद्धाश्रम	विश्वामित्रको यज्ञरक्षा	बक्सर, बिहार, भारत
३	मिथिला	शिवधनु र राम-सीता विवाह	जनकपुरधाम, नेपाल
४	शृङ्गवेरपुर	गुहसँग भेट, गङ्गा पार	सिङरौर, प्रयागराजनजिक, भारत
५	प्रयाग	भरद्वाज आश्रम	प्रयागराज, भारत
६	चित्रकूट	वनवासको पहिलो बसाइ, भरत-मिलाप	चित्रकूट, उत्तर प्रदेश र मध्य प्रदेशको सिमाना
७	दण्डकारण्य	ऋषिहरूका आश्रम, दस वर्ष	मध्य भारतका वन क्षेत्र
८	पञ्चवटी	शूर्पणखा, सुनौलो मृग, सीताहरण	नासिक, महाराष्ट्र, भारत
९	पम्पा सरोवर र ऋष्यमूक	शबरी, हनुमान र सुग्रीवसँग भेट	हम्पीनजिक, कर्नाटक, भारत
१०	किष्किन्धा	बाली वध, वानर सेना	हम्पी क्षेत्र, कर्नाटक, भारत
११	महेन्द्र पर्वत र समुद्रतट	हनुमानको उफ्राइ, सेतु निर्माण	रामेश्वरम् क्षेत्र, तमिलनाडु, भारत
१२	लङ्का	सीताको बन्दी, युद्ध	श्रीलङ्का

फर्कने यात्रा: लङ्काबाट पुष्पक विमानमा किष्किन्धा हुँदै प्रयागको भरद्वाज आश्रम, त्यहाँबाट नन्दिग्राम र अयोध्या।

नेपालसँग जोडिएका ठाउँ:

- जनकपुरधाम — सीताको जन्मभूमि र विवाहस्थल (परम्परागत)
- धनुषाधाम — शिवधनुको टुक्रा खसेको ठाउँ (लोकमान्यता)
- वाल्मीकि आश्रम, त्रिवेणी — लव-कुशको जन्मस्थल (लोकमान्यता)
- कोशी नदी — कौशिकीसँग जोडिएको (परम्परागत)

घ. श्लोक सूची

यस पुस्तकमा उद्धृत श्लोकहरू अध्यायको क्रमअनुसार।

अध्याय	श्लोकको पहिलो पङ्क्ति	सन्दर्भ
१. आदिकविको पहिलो श्लोक	समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव।	बालकाण्ड १।१।१७
१. आदिकविको पहिलो श्लोक	मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।	बालकाण्ड १।२।१५
१. आदिकविको पहिलो श्लोक	यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले।	बालकाण्ड १।२।३६
३. पुत्रेष्टि यज्ञ र चार राजकुमार	ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः।	बालकाण्ड १।१८।८
४. विश्वामित्रको माग	ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः।	बालकाण्ड १।२०।२
४. विश्वामित्रको माग	कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते।	बालकाण्ड १।२३।२
५. ताडका वध र यज्ञरक्षा	नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात्।	बालकाण्ड १।२५।१८
७. अहिल्याको उद्धार	वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी।	बालकाण्ड १।४८।३०
८. मिथिलामा शिवधनु	धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्।	बालकाण्ड १।५६।२३
८. मिथिलामा शिवधनु	अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः।	बालकाण्ड १।६६।१३–१४
९. राम-सीता विवाह	इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव।	बालकाण्ड १।७३।२६–२७

१०. परशुरामसँग भेट	प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति।	बालकाण्ड १।७७।२६
११. युवराज अभिषेकको तयारी	कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति।	अयोध्याकाण्ड २।१।११
१२. मन्थराको कुरा	रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये।	अयोध्याकाण्ड २।७।३५
१३. कैकेयीका दुई वरदान	नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः।	अयोध्याकाण्ड २।११।२६
१४. रामको स्वीकार	तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम्।	अयोध्याकाण्ड २।१८।३०
१४. रामको स्वीकार	यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च।	अयोध्याकाण्ड २।२५।३
१५. सीता र लक्ष्मणको साथ	यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना।	अयोध्याकाण्ड २।३०।१८
१५. सीता र लक्ष्मणको साथ	रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्।	अयोध्याकाण्ड २।४०।९
१७. भरद्वाज आश्रम र चित्रकूट	न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव।	अयोध्याकाण्ड २।५३।३१
१८. दशरथको देहत्याग	पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम साम्प्रतम्।	अयोध्याकाण्ड २।६४।५४
२०. भरत-मिलाप र पादुका	चतुर्दशे हि सम्पूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम।	अयोध्याकाण्ड २।११२।२६
२२. दण्डकारण्यमा	अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम्।	अरण्यकाण्ड ३।१०।१८–१९

२६. सुनौलो मृग	रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः।	अरण्यकाण्ड ३।३७।१३
२८. रामको विलाप	सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम्।	अरण्यकाण्ड ३।६८।२५
३०. हनुमानसँग पहिलो भेट	नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः।	किष्किन्धाकाण्ड ४।३।२८
३१. सुग्रीवसँग मित्रता	नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले।	किष्किन्धाकाण्ड ४।६।२२–२३
३३. वर्षा ऋतु र लक्ष्मणको क्रोध	न स सङ्कुचितः पन्था येन वाली हतो गतः।	किष्किन्धाकाण्ड ४।३०।८१
३६. समुद्र लङ्घन	यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः।	सुन्दरकाण्ड ५।१।३९
३७. लङ्कामा खोजी	मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने।	सुन्दरकाण्ड ५।११।४२
३८. अशोकवाटिकामा सीता	तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता।	सुन्दरकाण्ड ५।२१।३
३९. हनुमान-सीता भेट	गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम्।	सुन्दरकाण्ड ५।३६।४
४०. वाटिका विध्वंस र रावणको दरबार	अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः।	सुन्दरकाण्ड ५।४९।१७–१८
४२. रावणको सभा र विभीषण	सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते।	युद्धकाण्ड ६।१८।३३
४३. समुद्रमाथि सेतु	दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम्।	युद्धकाण्ड ६।२२।७६

४५. नागपाश	गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम्।	युद्धकाण्ड ६।५९।१४३
४७. मूर्च्छा र सञ्जीवनी	अस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम्।	युद्धकाण्ड ६।७४।२२
४८. इन्द्रजित् वध	धर्मात्मा सत्यसन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि।	युद्धकाण्ड ६।९०।६९
४९. राम-रावण युद्ध	आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम्।	युद्धकाण्ड (आदित्यहृदय स्तोत्र, श्लोक ४)
५०. मन्दोदरीको विलाप र विभीषणको राज्याभिषेक	मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम्।	युद्धकाण्ड ६।१०९।२५
५०. मन्दोदरीको विलाप र विभीषणको राज्याभिषेक	पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणामथापि वा।	युद्धकाण्ड ६।११३।४५
५१. सीताको अग्निपरीक्षा	आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्।	युद्धकाण्ड ६।११७।११
५२. पुष्पक विमानमा फिर्ती	कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा।	युद्धकाण्ड ६।१२६।२
५३. रामराज्याभिषेक	न पर्यदेवन् विधवा न च व्यालकृतं भयम्।	युद्धकाण्ड ६।१२८।९८
५८. सीताको धरती प्रवेश	यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये।	उत्तरकाण्ड ७।९७।१४
५९. रामको महाप्रस्थान	यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले।	उत्तरकाण्ड

कुल श्लोक: 46

सबै श्लोक सन्दर्भ गीता प्रेस संस्करणको क्रमअनुसार हुन्। प्रकाशनअघि मूल पाठसँग मिलाउनुपर्छ।

ङ. शब्दार्थ

शब्द	अर्थ
अग्निपरीक्षा	आगोमा प्रवेश गरेर पवित्रता प्रमाणित गर्ने परीक्षा
अन्त:पुर	दरबारको भित्री भाग, जहाँ रानीहरू बस्थे
अन्तर्धान	अचानक अदृश्य हुनु
अर्घ्य	पूज्य अतिथिलाई सम्मानका साथ दिइने पानी
अवतार	भगवान्ले पृथ्वीमा लिएको रूप
अश्वमेध	राजाले गर्ने ठूलो यज्ञ, जसमा घोडा एक वर्ष घुमाइन्छ
अस्त्र	मन्त्रले चलाइने दिव्य हतियार
आचमन	पूजाअघि मन्त्रसहित हत्केलाबाट अलिकति पानी पिउने विधि
आश्रम	ऋषिमुनि बस्ने र तपस्या गर्ने ठाउँ
उपमा	एउटा कुरालाई अर्कोसँग तुलना गर्नु
कमण्डलु	तपस्वीले बोक्ने पानीको भाँडो
काण्ड	रामायणको ठूलो भाग (रामायणमा सात काण्ड छन्)
कुश	पूजामा प्रयोग हुने पवित्र घाँस
कोपभवन	रिसाएका बेला रानीहरू एक्लै बस्ने कोठा
चामर	राजालाई हम्किने चौँरी
चूडामणि	कपालमा लगाउने रत्नको गहना
छत्र	राजकीय छाता, राजाको प्रतीक

जटा	नकाटिएको, बाटिएको लामो कपाल
जलाञ्जलि	मृतकका लागि हातबाट पानी अर्पण गर्नु
तपस्या	कठोर साधना र संयम
तर्पण	पितृहरूलाई जल अर्पण गर्ने विधि
दाइजो	विवाहमा छोरीलाई दिइने उपहार
दिव्य	देवताको, अलौकिक
दुन्दुभि	ठूलो नगरा, बाजा
धर्म	कर्तव्य, न्याय र सत्यको बाटो
नागपाश	सर्पजस्तो बनेर बाँध्ने दिव्य अस्त्र
निषाद	वनमा बस्ने शिकारी जाति
पटरानी	राजाकी प्रमुख रानी
पादुका	काठको खराउ
पायस	खिर
पिण्ड	पितृहरूलाई अर्पण गरिने अन्नको डल्लो
पुत्रेष्टि	पुत्रप्राप्तिका लागि गरिने यज्ञ
पुष्पक विमान	इच्छाअनुसार उड्ने दिव्य रथ
प्रायोपवेश	अन्नपानी त्यागेर मृत्यु पर्खिनु
ब्रह्मर्षि	ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेका सर्वोच्च ऋषि
ब्रह्मास्त्र	ब्रह्माको सबैभन्दा शक्तिशाली अस्त्र

मुहूर्त	करिब ४८ मिनेटको समय
युवराज	राजाको उत्तराधिकारी
योजन	दूरी नाप्ने प्राचीन एकाइ (करिब आठदेखि पन्ध्र किलोमिटर, ग्रन्थअनुसार फरक)
राजर्षि	राजा भएर पनि ऋषिजस्तो जीवन बिताउने
वनवास	वनमा बस्ने सजाय वा व्रत
वल्कल	रूखको बोक्राबाट बनेको लुगा
वानर	वनमा बस्ने बाँदरजस्तो प्राणी; रामायणमा बुद्धिमान् र वीर जाति
वीर्यशुल्का	वीरताको परीक्षाबाट मात्र विवाह हुने कन्या
शक्ति	भालाजस्तो दिव्य अस्त्र
शरणागत	शरणमा आएको व्यक्ति
शिंशपा	सिसौको रूख
श्राप	रिसमा दिइने अनिष्टको वचन
श्लोक	संस्कृत छन्दमा लेखिएको पद्य
सर्ग	काण्डभित्रको अध्याय
सारथी	रथ चलाउने व्यक्ति
सेतु	पुल
स्वयंवर	कन्याले आफैँ वर रोज्ने सभा

च. सन्दर्भ सामग्री र चित्रका स्रोत

मूल ग्रन्थ

- **श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण** (संस्कृत मूल र हिन्दी अनुवादसहित), गीता प्रेस, गोरखपुर। यस पुस्तकका श्लोक सन्दर्भ यही संस्करणको क्रमअनुसार छन्।
- **The Valmiki Ramayana: Critical Edition**, Oriental Institute, Baroda (बडोदा)। विद्वान्हरूद्वारा सम्पादित आलोचनात्मक संस्करण।

थप पढ्नका लागि

- **भानुभक्त रामायण** — आदिकवि भानुभक्त आचार्य (नेपाली)
- **रामचरितमानस** — गोस्वामी तुलसीदास (अवधी)
- **अध्यात्म रामायण** (संस्कृत)
- **Valmiki Ramayana** (valmikiramayan.net) — श्लोक, शब्दार्थ र अङ्ग्रेजी अनुवादसहित अनलाइन स्रोत

चित्रका स्रोत

अध्याय	चित्र	कलाकार र वर्ष	अनुमतिपत्र र स्रोत
५	रामद्वारा सुबाहुको वध र मारीचलाई समुद्रतिर फालिएको दृश्य	बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Rama killed Subhahu, smote Maricha and hurled him afar off into the ocean.jpg

८	शिवधनु चढाउँदै राम	राजा रवि वर्मा	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Ravi Varma-Rama-breaking-bow.jpg
१०	परशुराम र रामको भेट	मेवाड रामायण, मनोहर, सन् १६४९	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Parshurama rama.jpg
१६	राम वन जाँदा शोकाकुल अयोध्यावासी	चित्र रामायण, सन् १९१६	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Rama goes to forest.jpg
२०	भरतलाई पादुका दिँदै राम	बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Rama-Bharata-Paduka.jpg
२६	सुनौलो मृग देखेर सीताको इच्छा	रवि वर्मा प्रेस, करिब सन् १९१०	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Sita longs for the golden deer, in a print from the Ravi Varma Press, c.1910's.jpg
२७	सीताहरण र जटायुको युद्ध	राजा रवि वर्मा, सन् १८९५	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Ravi Varma-Ravana Sita Jathayu.jpg
३३	किष्किन्धामा रिसाएका लक्ष्मण	चित्र रामायण, सन् १९१६	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Angry Lakshmana.jpg

३९	अशोक वाटिकामा हनुमान र सीता	बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Hanuman Encounters Sita in Ashokavana.jpg
४३	रामको क्रोधले भयभीत समुद्रदेव	राजा रवि वर्मा, सन् १९०५	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Rama is placated by the fearful sea god, after he demands help in reaching Lanka.jpg
४४	लङ्काको युद्ध	मेवाड रामायण, साहिबदिन, सन् १६४९–५३	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Battle at Lanka, Ramayana, Udaipur, 1649-53.jpg
४७	औषधि पर्वत बोकेका हनुमान	रवि वर्मा प्रेस, करिब सन् १९१०	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Hanuman fetches the herb-bearing mountain, in a print from the Ravi Varma Press, 1910's.jpg
४८	इन्द्रजित् वध	बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Killing of Indrajit Painting by Balasaheb Pant Pratinidhi.jpg
४९	रावण वध	बालासाहेब पन्त प्रतिनिधि, सन् १९१६	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Killing of Rawana Painting by Balasaheb Pant Pratinidhi.jpg

५२	अयोध्या फर्केका राम, सीता, लक्ष्मण र हनुमानलाई स्वागत गर्दै भरत	राजा रवि वर्मा	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Bharata welcoming Rama, Sita, Lakshmana and Hanuman to Ayodhya by Raja Ravi Varma.jpg
५३	राम पञ्चायतन	राजा रवि वर्मा	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Ramapanchayan, Raja Ravi Varma (Lithograph).jpg
५८	सीताको भूमिप्रवेश	राजा रवि वर्मा	सार्वजनिक क्षेत्र (Public domain), Wikimedia Commons: Sita Bhum Pravesh.jpg

कृतज्ञता